

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM EKONOMİSİ VE FİNANSİ ANABİLİM DALI**

OSMANLI HUKUKUNDA GEDİK

Nazan LİLA

DOKTORA TEZİ

Danışman: Doç. Dr. Hamdi ÇİLİNGİR

ŞUBAT - 2024

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

OSMANLI HUKUKUNDA GEDİK

DOKTORA TEZİ

Nazan LİLA

Enstitü Anabilim Dalı: İslam Ekonomisi ve Finansı

“Bu tez 20/02/2024 tarihinde yüz yüze olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan
jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Süleyman KAYA	Başarılı
Prof. Dr. Soner DUMAN	Başarılı
Doç. Dr. Hamdi ÇİLİNGİR	Başarılı
Doç. Dr. Şerife EROĞLU MEMİŞ	Başarılı
Dr. Öğr. Üyesi Hatice Kübra KAHYA	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Nazan LİLA

20/02/2024

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iv
TABLO LİSTESİ.....	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii

GİRİŞ.....	1
------------	---

1. BÖLÜM: GEDİĞİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ İLE DOĞUŞU VE GELİŞİMİ: 16. VE 17. YÜZYIL.....	12
--	----

1.1. Tarihi Arka Plan	12
1.1.1. Erken Modern Dönemde Osmanlı Esnafı ve Teşkilat Yapısı	12
1.1.2. Osmanlı Esnafının Karşılaştığı İktisadi Problemler.....	20
1.2. Kavramsal Çerçeve.....	25
1.2.1. Gediğin Tanımı ve Mahiyeti	25
1.2.2. Gediğin Hukuki Dayanağı.....	30
1.2.3. Gedik Çeşitleri	33
1.2.4. Gedik Kavramına Kaynaklık Eden Üst Kavramlar.....	34
1.2.4.1. Hakk-ı karâr	34
1.2.4.2. Süknâ.....	39
1.2.4.3. Girdar	43
1.2.5. Uzun Süreli Tasarruf Hakkı Sağlayan Diğer Uygulamalar.....	45
1.2.5.1. Mukâtaa/Hikr	46
1.2.5.2. İcâreteyn.....	49
1.2.5.3. Hulûv.....	52
1.2.5.4. Marsad.....	56
1.2.5.5. Meşedd-i Müske/Tapu	57
1.2.6. Gediğin Ortaya Çıkışına Zemin Hazırlayan Faktörler	61
1.2.6.1. Uzun Süreli Kiralama (İcâre-i tavîle).....	62
1.2.6.2. Muaccele ve Müecceleli Kiralama.....	67
1.2.6.3. Vakıf Dükkanların Tamir İhtiyacı	69
1.3. Gediğin Tarihi Serencamı: İnhisar Öncesi Dönem.....	76

1.3.1. Gediklerde Erken Dönem: <i>Âlât-ı Lâzime</i> ve <i>Süknâ</i> Kavramlarıyla Gediğin Temellendirilmesi	76
1.3.2. Vakıf Dükkanına Mesleki Aletler Yerleştirme	80
1.3.3. Gediğin Gelişimi: Kavramın İlk Kullanımı ve Yaygınlaşması.....	85
2. BÖLÜM: GEDİĞİN İMTİYAZ ANLAMINI KAZANMASI: 18. YY	93
2.1. Osmanlı Devleti'nde İnhisar Uygulaması ve Gediklerle İlişkisi.....	93
2.1.1. İnhisar Uygulamasına Dair Belge Örnekleri.....	103
2.1.2. İnhisar Yönteminin Sınırlandırılması.....	108
2.2. Gedik Kavramının İmtiyaz Anlamında Kullanımı	110
2.3. Gediklerin Tescil Süreci	112
2.4. Gedik Dükkanlarla İlgili Hükümler.....	116
2.4.1. Yeni Dükkan Açma/Mekan Tayini	116
2.4.2. Ustalığa Terfi	119
2.4.3. Gediğin Nakli	121
2.4.4. Gediğin Tescili.....	123
2.4.5. Hileli Gedik Uygulamaları	124
2.5. Gediklerin Teminat Aracı Olarak Kullanılması	125
2.6. Gediklerin İkincil Piyasada Tedavülü	128
2.7. Fetva Mecmualarında Gedik	135
2.8. Gediklerin İlmasına Giden Süreçte Yaşanan Gelişmeler	138
2.9. Genel Değerlendirme.....	140
3. BÖLÜM: HUKUKİ AÇIDAN GEDİK.....	142
3.1. Gedik Hakkı Sağlayan Kira Sözleşmesi.....	142
3.1.1. Sözleşmenin Şartları.....	143
3.1.2. Sözleşmenin Konusu	145
3.1.3. Sözleşmede Ücret.....	147
3.1.4. Sözleşmenin Tarafları	153
3.1.5. Gedik Dükkanlardaki Mülkiyet ve Mutasarrıflık İlişkileri	156
3.2. Gedik Hakkı Sağlayan Kira Sözleşmesinin Hukuki Sonuçları	164
3.2.1. Kiracının Hak ve Yükümlülükleri.....	164
3.2.1.1. Muaccelayı Teslim Alacak Süre Kadar Dükkanı Kullanamaması..	170
3.2.1.2. Dükkândan İstifade Edememesi	171

3.2.1.3. Ecr-i Misilden Düşük Ücret Ödemesi.....	173
3.2.1.4. Süre Dolmadan Sözleşmeyi Feshetmesi	175
3.2.1.5. Vakıf Dükkanı Tamir Etmesi	176
3.2.2. Vakıf Mütevellisi veya Vakıf Mutasarrıfının Hak ve Yükümlülükleri.....	178
3.2.2.1. Kiracının Dükkandaki Tasarrufuna Engel Olmama.....	178
3.2.2.2. Ücreti Teslim Alma.....	180
3.2.2.3. İzinsiz İhdas Edilen Mülkleri Kaldırma ve Faaliyetten Men.....	182
3.2.2.4. Süre Dolmadan Sözleşmeyi Feshetme	183
3.2.2.5. Vakıf Dükkan Ecr-i Misilden Düşük Ücretle Kiraya Verme.....	184
3.3. Gediklerin Konu Olduğu Hukuki Muameleler	186
3.3.1. Satım	186
3.3.2. İntikal	192
3.3.3. Tefviz/Ferağ	202
3.3.4. Rehin	206
3.3.5. Ortaklık	210
3.3.6. Diğer Muameleler	214
SONUÇ	217
KAYNAKÇA.....	221
EK	230
ÖZ GEÇMİŞ	232

KISALTMALAR

BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi

VGM : Vakıflar Genel Müdürlüğü

İSAM : İslam Araştırmaları Merkezi

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

bkz. : bakınız

b. : bin

çev. : çeviren

der. : derleyen

ed. : editör

haz. : hazırlayan

t.y. : tarih yok

ö. : ölüm tarihi

vd. : ve diğerleri

vb. : ve benzeri

yy. : yüzyıl

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: 18. yy’da İnhisarın Uygulandığı Bazı Sektörler 106

Tablo 2: Bazı Gedik Satışlarında Hisse Oranları ve Satış Fiyatları 190

ÖZET	
Başlık: Osmanlı Hukukunda Gedik	
Yazar: Nazan LİLA	
Danışman: Doç. Dr. Hamdi ÇİLİNGİR	
Kabul Tarihi: 20/02/2024	Sayfa Sayısı: vii (ön kısım) + 229 (ana kısım) + 2 (ek)
Esnaflar teşkilatı, Osmanlı iktisadi sistemi içerisinde kilit rol oynayan birimlerden biridir. Esnafın faaliyetlerini sorunsuz yürütmesi, özellikle İstanbul gibi kalabalık şehirlerde halkın yaşa sıkıntısı çekmemesi adına Osmanlı Devleti'nin hususi olarak takip ettiği meselelerden biri olagelmıştır. Bu itibarla esnaf birlikleri, mesleklerini icra ederken genel anlamda devlet desteğini çoğunlukla yanlarında bulmuşlardır. Bunun yanında devletin kontrol ve denetimi de esnaf birliklerinin üzerinde olagelmıştır. Osmanlı iktisadi sistemi açısından bu denli önem taşıyan esnaf birlikleri, mesleklerini çoğunlukla vakıf dükkanlarda kiracı olarak icra etmiştir. Esnaf üyeleri vakıf dükkana kiracı olarak girerken mesleki aletlerini de beraberinde getirip yerleştirmiştir. Mesleki aletlerin vakıf dükkandaki yerleşikliği, hukuki açıdan hakk-ı karara dayalı olarak kiracı esnaf lehine birtakım özel kullanım yetkileri sağlamıştır. Ayrıca vakıf dükkanların tamir ihtiyacı da esnafın söz konusu tasarruf haklarını elde etmesinde kısmen etkili olmuştur. Çalışmanın kapsamı 16, 17 ve 18. yy'da İstanbul esnaf birliklerinde ortaya çıkıp yaygınlaşan gedik sisteminin hukuki açıdan analiz edilmesini içermektedir. Çalışmanın amacı, gedik sisteminin tarihi süreç içerisinde ortaya çıkışında etkili olan faktörlerin tespit edilerek gediğin tarihi serüveninin ayrıntılı şekilde incelenmesidir. Ayrıca gedik kavramının zamanla bünyesine kattığı farklı anlamların ve hukuki açıdan gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesinin analiz edilmesi de çalışmanın amaçları arasındadır. Çalışmada izlenen yöntem ise; kaynak tarama, sınıflandırma, tahlil etme ve sentezleme aşamalarından oluşmaktadır.	
Anahtar Kelimeler: Gedik, Esnaf, Alât-ı lâzime, İmtiyaz, Osmanlı Devleti	

ABSTRACT	
Title of Thesis: Gedik in Ottoman Law	
Author of Thesis: Nazan LİLA	
Supervisor: Assoc. Prof. Hamdi ÇİLİNGİR	
Accepted Date: 20/02/2024	Number of Pages: vii (pre text) + 229 (main body) + 2 (add)
The guild organization is one of the units that played a key role in the Ottoman economic system. Ensuring that guild carry out their activities smoothly has been one of the issues that the Ottoman Empire specifically pursued, especially in crowded cities such as Istanbul, in order to prevent people from experiencing food shortages. In this respect, tradesmen's unions have generally found state support while practicing their profession. In addition, the control and supervision of the state has been over the guild's unions. Guild unions, which were so important for the Ottoman economic system, mostly practiced their profession as tenants in foundation shops. When tradesmen members entered the foundation shop as tenants, they brought their professional tools with them and placed them there. The placement of professional tools in the foundation shop provided certain special usage rights in favor of the tenant guild, based on legal decision-making. In addition, the need for repair of foundation shops was partially effective in the guild's ability to obtain these savings rights. The scope of the study includes the legal analysis of the gedik system, which emerged and became widespread in Istanbul guild's unions in the 16th, 17th and 18th centuries. The aim of the study is to examine the historical adventure of the gedik in detail by identifying the factors that were effective in the emergence of the gedik system throughout the historical process. In addition, the aims of the study are to analyze the different meanings that the concept of gedik has acquired over time and the lease agreement that provides the right to gedik from a legal perspective. The method followed in the study is; It consists of source scanning, classification, analysis and synthesis stages.	
Keywords: Gedik, Guild Organization, Alât-ı lâzıme, Privilege, Ottoman State	

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

Esnaf teşkilatı, Osmanlı iktisadi sistemi içerisinde yer alan önemli birimlerden biridir. Başkent İstanbul başta olmak üzere özellikle büyük kentlerde halkın iâşesinin sağlanması ve çeşitli hizmetler ile ticaretin yürütülmesi, esnaf yapılanması sayesinde mümkün olabilmektedir. Bu doğrultuda devlet yetkilileri de esnaf kesiminin, toplum düzeninin sağlanması ve kargaşanın önlenmesi açısından haiz olduğu önemin farkındadır. Esnafın bu önemli konumu devleti, esnafa bir taraftan belirli bir otonomi sağlarken diğer yandan da bu grupları sürekli olarak denetim ve kontrol altında tutma eğilimine sevk etmiştir. Sahip oldukları otonomi sayesinde esnaf birlikleri, zamanın ve şartların gerektiği ihtiyaçlar çerçevesinde kurumsallaşmaya yönelik çeşitli adımlar atmış ve bu adımların yasallığı noktasında da resmi makamlardan onay alabilmektedir.

Şehirlerde sanayi, ticaret ve hizmet sektörlerindeki faaliyetlerin yürütülmesini sağlayan esnaf, çoğunlukla vakıflara ait dükkanlarda kiracı olarak işini sürdürmüştür. Dükkana kiracı olarak yerleşen esnaf, doğal olarak mesleğini icra edeceği aletleri de beraberinde getirmiş ve dükkana yerleştirmiştir. Bu aletler, zamanla dükkanın ayrılmaz bir parçası olarak algılanmaya başlamış ve – arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla – içerisinde bulunduğu mekanın katma değerini artırmıştır. Bu durum, hukuki alanda özellikle karar hakkı bağlamında kiracı lehine birtakım özel hakların tahakkuk edebileceği meselesini gündeme getirmiştir. Uygulamada ise esnaf kesimi, aletlerinin dükkana kattığı değerin farkındadır ve bu aletlerin mevcudiyetini dayanak göstererek vakıf dükkanının kullanımı noktasında birtakım özel haklar talep edebilmişlerdir. İşte gedik hukukunun temelini teşkil eden faktör, vakıf dükkanlardaki söz konusu mesleki aletlerdir.

Kiracı olması hasebiyle esnafın vakıf dükkanları geçici olarak kullanması, buna mukabil vakıf hukukuna göre dükkanların tamir masraflarının vakıflar tarafından karşılanması gerekirken; özellikle İstanbul’da meydana gelen büyük yangınlar sebebiyle bu vaziyet sürdürülememiştir. İstanbul’da meydana gelen büyük yangınlar, zaman içinde vakıf dükkanları kullanılamaz hale getirmiştir. Vakıflar da dükkanların tamir masraflarını karşılayabilecek gelire her zaman sahip olamamıştır. Vakıf binaların atıl kalmaması ve buralardan elde edilen gelirlerin kesilmemesi adına, söz konusu problemi aşmak amacıyla süreç içerisinde icâreteyn gibi istisnai yöntemler bir çözüm olarak

geliştirilmiştir. Vakıf dükkanlarda kiracı esnaf lehine tahakkuk eden bir hak olarak tasvir ettiğim gediğin ise söz konusu problemi çözme noktasında kısmi bir katkısı bulunmaktadır.

Gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesinde kiracı başlangıçta muaccele bedelini peşin olarak vermekte, sonrasında ise müeccele ödemelerini bir ay veya bir yıl gibi belirli periyotlarla yapmaktadır. Ayrıca bu sözleşmede kiracı, sıradan kira sözleşmesine nazaran birtakım özel tasarruf hakları elde etmekte olup bu hakların başında, ilgili dükkanı kayd-ı hayat şartıyla kullanma yetkisi bulunmaktadır. Buna ilave olarak yine gedik hakkı çerçevesinde dükkanın kullanım yetkileri, kiracının vefatından sonra varislerine intikal etmektedir. Gedik sistemi, zamanla bu haklara ferağ ve rehin gibi yeni unsurların eklenmesi neticesinde gelişmiş ve nihai halini almıştır. Ayrıca zanaat ve ticarete inhisar yönteminin uygulamaya konulmasıyla gedik hakkı, esnafa sanat ve ticarete bir tür imtiyaz sağlayan bir hakka dönüşmüştür.

Çalışmanın konusu, gedik uygulamasının ortaya çıkış ve gelişim sürecinin arşiv kaynaklarına dayalı olarak ortaya konulması ve gedik hakkının İslam hukuku açısından dayandığı temellerin tespit edilmesidir. Bu çerçevede gediğin hangi iktisadi ve toplumsal saiklerle ortaya çıktığı, uygulamanın İslam hukukunda sınırları belirlenmiş olan kira ve vakıf sözleşmelerinden hangi yönlerden ayrıldığı ve Osmanlı ulemasının gediğe cevaz verirken hangi şer'i esaslara dayandığı, çalışmanın temel soruları arasındadır. Çalışmada bu sorulara cevap aranacak ve gediğin 16, 17 ve 18. yy Osmanlı hukuk sistemindeki yeri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Gedik hakkının tarihi serüveni, çalışmada dönemsel olarak temelde ikiye ayrılarak incelenmiş olup 18. yy'da inhisar usulünün başlamasına kadarki zaman dilimi ilk dönem, inhisar usulünün uygulamaya konulmasından sonraki süreç ise ikinci dönem olarak kabul edilmiştir. İnhisardan önceki dönem ise gediğin kavramsal açıdan ortaya çıkış süreci dikkate alınarak erken dönem ve gelişim dönemi olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Bu çerçevede gedik, inhisardan önceki dönemde sadece vakıf dükkan içerisine kiracı tarafından yerleştirilmiş alet-edevatı ve bu eşyaların sağladığı özel kullanım haklarını ifade etmekteyken, inhisar usulü ile birlikte yeni bir anlam kazanmıştır. Bu dönemden sonra gedik, belirli bir mekanda meslek icra edebilme yetkisini de ifade etmeye başlamış olup bir anlamda esnafa imtiyaz hakkına benzer haklar sağlamıştır.

Çalışmanın kapsamı, gedik uygulamasının en canlı olduğu şehir olması hasebiyle ve konu hakkındaki kaynakların zenginliği sebebiyle mekan olarak İstanbul ile sınırlandırılmıştır. Zaman açısından ise 16, 17 ve 18. yy ile sınırlı kalınmıştır. Bunun sebebi, ikincil literatürden edinilen bilgiler ve arşiv kaynaklarının sunduğu birtakım ipuçları neticesinde, bu dönemin gedik sisteminin doğup geliştiği yüzyıllar olarak tespit edilmesidir. Araştırmada kullanılan temel kaynaklar; ilgili döneme ait fetva mecmuaları, İstanbul Kadı Sicilleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi kayıtları, İstanbul Ahkam Defterleri ve Hanefi mezhebine ait klasik dönem İslam hukuku eserleridir.

Klasik dönem Hanefi mezhebi eserleri de çalışmanın temel kaynakları arasındadır. Osmanlı Devleti'nin bir hukuk politikası olarak Hanefi mezhebini takip etmiş olması hasebiyle fıkıh kaynakları açısından Hanefi mezhebi ile sınırlı kalınmıştır. Fıkıh eserleri, meselenin teorik boyutuna ışık tutmakta olup özellikle icare ve vakıf akitlerinin hangi hususlara dikkat edilerek kurulması gerektiği, gedik uygulamasının söz konusu akitler açısından hangi farklılıklar taşıdığı ve bu farklılıkların hangi kaidelere dayalı olarak tecviz edildiğinin tespiti noktasında önemli ve yol gösterici kaynaklardır.

Araştırmanın Amacı

Çalışmanın amacı, gedik uygulamasının İslam hukukunca tespit edilen kira ve vakıf hükümlerinden ayrılan yönlerinin hangi şer'i delil ve kaidelere dayandığının, gedik sistemini benimsemeye zorlayan sosyal ve iktisadi etkenlerin fetvalara ve kazai hükümlere ne şekilde yansıdığının tespit edilmesidir. Bu çerçevede gediğin ortaya çıkış sürecinin aydınlatılması ve zaman içinde geçirdiği anlamsal değişimlerin tespiti de çalışmanın hedeflerin arasındadır. Ayrıca çalışmada, gediğin hukuki açıdan tüm yönleriyle ele alınarak gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesinin mahiyeti ile gediğin konu olduğu hukuki muamelelerin analiz edilmesi amaçlanmıştır.

Araştırmanın Önemi

Osmanlı esnaf teşkilatı yahut vakıf sistemini ele alan çalışmaların bir bölümü, gedik sistemine dair malumatı da içermektedirler. Bu çalışmalarda genel anlamda gedik uygulaması, daha ziyade Osmanlı toplumsal ve iktisadi yapısına etkisi yönünden değerlendirilmektedir. Meseleyi hukuki boyutu açısından değerlendiren az sayıdaki çalışmanın ise, bulgularını birincil kaynaklara yeterli derecede dayandırmamış olduğu

görülmektedir. Dolayısıyla ilgili literatürden, gedik hakkı uygulamasının doğuşu ve gelişmesine etki eden birtakım sosyo-ekonomik faktörler hakkında bilgi edinmek mümkün ise de uygulamanın hukuki boyutu hakkında net ve doyurucu bilgiler edinmek mümkün olamamaktadır. Araştırma, literatürdeki söz konusu boşluğun doldurulması açısından önemlidir.

Konunun hukuki boyutunun netleştirilmesi sayesinde, İslam hukuk kurallarına göre idare edilen bir belde iktisadi yapının birtakım gereklilikleri ile hukuki çerçevenin ne şekilde uzlaştırıldığı tespit edilebilecektir. Bu tespitler, İslam hukukunun toplumda uygulanabilirliğinin çokça tartışıldığı günümüz dünyası açısından son derece önemlidir. Bu çerçevede gedik hukukundan elde edilecek veriler üzerinden, iktisadi kurumların zaman içindeki değişme ve ihtiyaçlarının hukuki karar ve fetvalara ne şekilde yansıdığı belirlenebilecektir. Bu arka plana dayalı olarak günümüz iktisadi meselelerine dair fıkhi karar ve fetva verirken zamanın gerektirmesi, örf, maslahat ve zaruret gibi prensiplerin hangi oranda işletileceği, bu prensipler işletilirken hangi kaidelerin göz önünde bulundurulacağı sorularına cevap aranmıştır. Osmanlı tecrübesi ışığında, günümüzün değişen iktisadi şartları karşısında fıkhi hüküm ve fetva verirken izlenebilecek yol ile ilgili çıkarım ve tespitlerde bulunulmuştur.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada izlenen yöntem, aşağıdaki aşamalardan oluşmaktadır:

- Kaynak tarama
- Sınıflandırma
- Tahlil etme ve yorumlama
- Sentezleme

Bu yöntem çerçevesinde öncelikle arşiv belgeleri taranmıştır. Arşiv belgeleri; İSAM Kadı Sicilleri Kataloğu, Süleymaniye Kütüphanesi ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi başta olmak üzere ilgili literatürü bulunduran kütüphane, arşiv ve online veri tabanlarından temin edilmiştir. Öncelikle kaynakların online olarak temini yoluna gidilmiş, online temin edilemediği durumlarda ise ilgili eserin matbu versiyonuna ulaşılmaya çalışılmıştır. Ayrıca Hanefi mezhebine ait klasik dönem İslam hukuk eserleri – vakıf ve kiralama bahisleri başta olmak üzere – taranmıştır. Kaynak taraması tamamlandıktan sonra ulaşılan veriler dönem, olay ve hüküm gibi çeşitli açılardan tasnife tabi

tutulmuştur. Akabinde sınıflandırılan veriler içerik açısından tahlil edilmiş ve dönem ile ilişkisi kurularak yorumlanmıştır. Son aşamada ise elde edilen bilgiler bir araya getirilip bulgular ortaya konulmuştur.

Araştırmada arşiv kaynakları taranırken kaynağın türüne göre birden fazla yöntem kullanılmıştır. Fetva mecmualarının taranmasında şu yöntem takip edilmiştir: Çalışmanın kapsadığı döneme ait 30 adet fetva mecmuası seçilmiş ve seçilen mecmuaların vakıf ve kiralama bölümleri baştan sona okunarak dükkan, hamam, mahzen, fırın ve han gibi gedik hukukunun cereyan ettiği vakıf gayrimenkullere dair fetvalar, konuyla ilgili olmaları hasebiyle alınmıştır. Alınan fetvalar, her bir mecmua için özel olarak açılan word dosyalarına konularına göre latinize edilerek işlenmiştir. Her bir şeyhülislamın/müftinin fetvası için ayrı bir dosya oluşturulmuş ve ilgili fetvalar transkribe edilerek bu dosyada toplanmıştır. Bu yöntemle tüm mecmuaların taraması tamamlandıktan sonra her bir şeyhülislamın/müftinin her bir konuyla ilgili kaç fetvası bulunduğu dair sayısal veri, müstakil bir excel dosyasına girilmiş olup bu tablo çalışmanın sonuna ek olarak yerleştirilmiştir. Tarama ve fetvaların rakamsal açıdan tespiti tamamlandıktan sonra fetvalar yorumlanarak tez metnine dahil edilmiştir.

İstanbul Kadı Sicilleri'nin taranması konusunda ise şu yöntem benimsenmiştir: kadı sicilleri kataloğundan tezin odaklandığı döneme ait olan tüm defterler seçilmiş ve ilgili defterlerde kelime arama yöntemiyle “gedik” ile “âlât-ı lâzime” ibareleri taranmıştır. Tarama neticesinde konuyla ilgili olduğu düşünülen hükümler, müstakil bir excel dosyasına kronolojik sıraya göre işlenmiştir. Akabinde ilgili hükümler yorumlanarak tez metnine dahil edilmiştir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi yekun olarak aşılamayacak sayıda belge barındırdığından, buradaki tarama konuyla ilgili örnek belgelerin seçilerek ayrı bir dosyada toplanması yöntemiyle yapılmıştır. Sonrasında ilgili belgeler okunarak tez metnine dahil edilmiştir. Buna ilave olarak *İstanbul Esnaf Tarihi 1-2* ve *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. yy İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam* adlı eserler, arşivden latinize edilmiş belgeler barındırmaları hasebiyle hazır kaynak mesabesinde olup bu eserlerden konuyla ilgili örnekler seçilerek doğrudan tez metnine dahil edilmiştir.

Araştırmanın Temel Kaynakları

İstanbul Ahkam Defterleri

18. yy'da gediklerin geçirdiği tarihi sürece ışık tutan en önemli arşiv kaynaklarından biri, İstanbul Ahkam Defterleri'dir. Özellikle inhisar usulünün başlayıp gedik dükkanların kayıt altına alındığı dönemden sonrası hakkında önemli bilgiler sağlaması hasebiyle göz ardı edilemez bir kaynak olan İstanbul Ahkam Defterleri, İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından *İstanbul Esnaf Tarihi 1-2* adıyla 1997 yılında 2 cilt halinde basılmıştır. İstanbul Araştırmaları Merkezi tarafından yürütülen Fetih'ten Günümüze İstanbul Külliyyatı Projesi'nin bir ürünü olan eser, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Ahkam Defterleri koduyla yer alan defter serisinin bir kısmının transkripsiyonunu ihtiva etmektedir. 1742-1910 yılları arasında verilmiş fermanları içeren İstanbul Ahkam Defterleri adlı bu seri, Dîvan'da müstakil olarak İstanbul ile ilgili verilmiş fermanlara dair tutulan tek defter serisi olma özelliğine sahiptir ve toplam 26 defterden oluşmaktadır.¹ Serinin *İstanbul Esnaf Tarihi 1-2* adıyla yayınlanan transkripsiyonu ise 1742-1793 yılları arasını içermektedir. Bu eser, özellikle 18. yy'ın ikinci yarısında İstanbul esnafının içinde bulunduğu vaziyete ışık tutmakta olup gediklere dair hangi meselelerin öne çıktığının tespiti noktasında önemli bilgiler sağlamaktadır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Çalışmada yararlanılan arşiv kaynaklarından bir diğeri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'dir. Esasında İstanbul Ahkam Defterleri başta olmak üzere çalışmada yararlanılan pek çok belge türünü ihtiva etmesi hasebiyle Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ana kaynak mesabesinde-dir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde gedik konusuna dair belgeler açısından en zengin fonlar, *Cevdet Fonu* ile *Şura-yı Devlet Fonu*'dur. Çalışmada söz konusu fonlar başta olmak üzere Osmanlı Arşivi'nin farklı bölümlerinden yararlanılmıştır.

İstanbul Kadı Sicilleri

Çalışmada yararlanılan bir diğ er arşiv kaynağı, İstanbul Kadı Sicilleri'dir. İstanbul Kadı Sicilleri, gediklere dair mahkemeye taşınan dava kayıtlarını ihtiva etmesi hasebiyle ilgili dönemde gedik meselesi ile ilgili hangi hususların gündeme geldiğini tespit etme noktasında önem taşımaktadır. Bu çerçevede İstanbul Kadı Sicilleri'nin Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi ve İBB Kültür AŞ. ortaklığıyla hazırlanıp TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) tarafından yayınlanmış olan versiyonu dikkate

¹ Ahmet Kal'a (ed.), *İstanbul Esnaf Tarihi* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1997), 1/XX.

alınmıştır. Bu çerçevede konuyla ilgili davaları ihtiva eden 16, 17 ve 18. yüzyıllara ait 80'den fazla defter taranmıştır. İstanbul Kadı Sicilleri, gedik ile ilgili ne tür problemlerin yaşandığını, meselenin pratik hayata nasıl yansıdığını tespit açısından önem taşımaktadır. Bu itibarla, teoride hükümleri tespit edilip genel çerçevesi çizilen gedik konusunun pratik veçhesinin teoriye ne ölçüde mutabık kaldığı ortaya konulmuş, bu sayede gedik kavramı ile ilgili bütüncül bir yaklaşımın elde edilme imkanı doğmuştur.

Arşiv Kaynaklarına Dayalı Transkripsiyon Çalışmaları

İstanbul Kadı Sicilleri'nde yer alan defterlere ilave olarak, İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi'nde bulunan belirli bazı defterlerden, şahsi çaba ile hazırlanarak yüksek lisans tezi şeklinde ortaya konulmuş transkripsiyon çalışmaları da mevcuttur. Çalışmada bu kapsamda yararlandığım kaynak, İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi'nde yer alan 1796-1803 yıllarına ait İstanbul Kadılığı 76 Numaralı Emir ve Ferman Defteri'dir. Bu defter, Hasan Çağlar tarafından 1993 yılında tamamlanmış olan yüksek lisans tezi kapsamında transkribe edilerek araştırmacıların istifadesine sunulmuştur. Söz konusu çalışma, konu edindikleri arşiv belgesini birebir transkribe etmiş olması hasebiyle araştırmamın temel kaynaklarından birini teşkil etmektedir. Nitekim bu defter, ilgili dönemde gediklerle ilgili hangi hukuki meselelerin ortaya çıktığını ve devlet tarafından gedik konusuna dair hangi emir ve fermanların sadır olduğunu tespit etme noktasında önemli bilgiler sağlamaktadır.

Fetva Mecmuaları

Gediklere dair araştırmamda yararlandığım başlıca arşiv kaynakları arasında, fetva mecmuaları bulunmaktadır. Çalışma kapsamında 16, 17 ve 18. yüzyıllara ait otuzdan fazla fetva mecmuası taranmıştır. Bu mecmuaların bir kısmı yalnızca bir şeyhülislam ya da müftiye aitken, bir kısmı birden fazla şeyhülislamın/müftinin fetvasını barındıran derleme mecmua türündendir. Ayrıca taranan fetva mecmualarının büyük çoğunluğu asli fetva mecmuası türünden iken, bir kısmı da Hanefi mezhebindeki görüşlerin derlenmesiyle oluşturulan menkul mecmualardır.

Fıkıh Eserleri

Çalışmada yararlanılan temel kaynaklardan bir diğeri, fıkıh eserleridir. Fıkıh eserleri, temelde kira sözleşmesinin özel bir versiyonu olan gediklerin hukuki çerçevesini çizme noktasında başvurduğum en önemli kaynaklar arasındadır. Konunun kira sözleşmesi ile

ilişkisini kurarken, Hanefî mezhebine ait klasik dönem fıkıh eserlerinden yararlandım. Diğer yandan, gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesinin şartları, tarafları, konusu ve sözleşmede ödenecek kira ücretine dair göz ardı edilemeyecek bir kaynak niteliği taşıyan fıkıh eserlerinin, özellikle son dönemde kaleme alınmış olanları bu hususta gayet zengindir. Konuyla ilgili kalem oynatmış fıkıh alimlerinin başında İbn Âbidîn (ö. 1252/1836) gelmektedir. İbn Âbidîn, temel eseri olan *Reddû'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr* başta olmak üzere pek çok kitabında gedik konusunu ele almaktadır. Bu çerçevede, gediklerin hukuki dayanağı ile hangi zaruret ve ihtiyaca binaen ortaya çıktığını, kendi döneminde gediklerle ilgili hangi problemlerin mevcut olduğunu ayrıntılı şekilde değerlendirmektedir. Ayrıca çeşitli konulara dair kaleme aldığı risaleleri barındıran *Mecmû'atü resâ'il* içerisindeki *Tahrîru'l-ibâre fî men hüve evlâ bi'l-icâre* adlı risalede de gedik konusuna değinmekte ve gediğin benzer diğer uygulamalarla ilişkisini kurmaktadır.

Müstakil olarak vakıf hukukuna dair kaleme alınmış kitaplar da çalışmaya kaynaklık eden fıkıh eserleri arasında zikredilebilir. Teorik çerçeveyi oluştururken yararlandığım ahkâm-ı evkâf literatürü içerisinde, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın *Ahkâm-ı Evkâf* adlı eseri başta gelmektedir. Çalışmada eserin, Hamdi Çilingir tarafından *Osmanlı Vakıf Hukukuna Giriş: Ahkâm-ı Evkâf* adıyla hazırlanmış olan baskısı esas alınmıştır. Ayrıca Ali Himmet Berki'nin *Vakıflar* adlı eseri, Ali Haydar Efendi'nin *Tertîbu's-sunûf fî ahkâmi'l-vukûf*'u, Hassâf'ın *Ahkâmu'l-evkâf* ve Ömer Hilmi Efendi'nin *İthafu'l-Ahlâf fî Ahkami'l-Evkâf* adlı eseri de meselenin vakıf hukukuna ilişkin boyutunu ele alma noktasında yararlandığım temel kaynaklardandır. Bunlardan Ömer Hilmi Efendi'nin *İthafu'l-Ahlâf fî Ahkami'l-Evkâf* adlı eserine doğrudan ulaşılammış olup çalışmada eserin Münir Yaşar Kaya tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanan transkripsiyonu esas alınmıştır.

Literatür Taraması

Gediklerle ilgili kaleme alınan çalışmaların ilki, Defter-i Hakanî Nezareti'nde görev yapmış olan Sıdkı Bey'e aittir. Sıdkı Bey (1325/1907) *Gedikler* adlı eserinde, gedik uygulamasını inhisarın yaygınlaştığı 1727 tarihi itibarıyla başlatmakta ve temelde gediği, bir mesleği icra edebilme ayrıcalığı olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla çalışmada gediklerin inhisardan sonraki durumunu inceleyen Sıdkı Bey, gediklerin

alet-edevat anlamında kullanımı ile alım satım, rehin ve intikal gibi işlemlere konu olma süreçlerini tarihsel açıdan ele almaktadır. Sıdkı Bey'in eseri, gedik uygulamasının inhisardan önceki vaziyetini kapsam dışı bırakması hasebiyle literatüre katkısı açısından sınırlıdır.

Şeyma Akbayır'a (2024) ait olan *Osmanlı Malikane Düzeninin Hukuki Temelleri* başlıklı doktora çalışması, Osmanlı'da malikane uygulamalarının hukuki boyutuna odaklanmaktadır. Akbayır çalışmada gedik, mukataa, icâreteyn, hulûv ve marsad gibi uygulamaları kişiye kendine ait olmayan bir mülkte geniş kullanım hakları sağlaması hasebiyle malikane sistemine benzetmektedir. Bunlar arasında malikane ile en fazla ortak noktaya sahip uygulamanın ise icâreteyn olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Akbayır malikanenin gedik ile benzerliği bağlamında, doğrudan kiracının mülklerini ifade eden süknânın soyut bir hakkın devri karşılığında bedel alma anlamındaki gedik usulüne dönüşmesiyle malikane ile benzerliğinin daha da arttığı tespitinde bulunmaktadır. Bu noktada Akbayır'ın, soyut bir hakkın devri mukabilinde bedel alınması açısından malikane ile gedik arasında kurduğu benzerlik isabetli görünmektedir.

Gedik kavramını arşiv belgeleri ışığında ele alan çalışmalardan biri, Ahmet İnan'ın (1994) *Arşiv Belgeleri Işığında Gedik Hakkı* adlı doktora tezidir. Ahmet İnan çalışmasında gedik kavramının Osmanlı toplumunda kazanmış olduğu – idari, askeri, mali ve hukuki olmak üzere – tüm anlamları kapsayacak bir inceleme ortaya koymaktadır. Bununla birlikte inceleme alanı geniş olan bu çalışmanın, gediğin her bir anlamının geçirdiği tarihi serüvene dair derinlikli bir analizi bulunmamaktadır. Diğer yandan çalışmayı özgün kılan önemli bir özellik de iktisadi anlamdaki gediğe dair arşiv kaynaklarından çeşitli örnekler sunmasıdır.

18. yy'ın ikinci yarısında Osmanlı esnafını İstanbul ve Bursa örnekleri üzerinden inceleyen Miyase Koyuncu (2008) da gedik kavramı üzerine eğilen araştırmacılar arasındadır. Miyase Koyuncu çalışmasında, gediği devlet – lonca anlaşması sonucu ortaya çıkan ve her iki tarafın yararına neticeleri bulunan bir uygulama olarak değerlendirmektedir. Son dönemde devletin gedik ihdas etme ya da mevcut gedikleri ilga etme noktasında yaşadığı ikileme işaret eden Koyuncu, gediği 18. yy İstanbul esnafının yaşadığı iktisadi zorluklar karşısında üretilen bir çözüm yolu olarak

görmektedir. Buna mukabil, aynı dönemde Bursa esnafında söz konusu sıkıntıları aşmak için başvurulmuş yöntem, para vakıflarıdır.

Turgay Çırak (2000), konuya dair yazdığı yüksek lisans tezinde gedik kavramını kadı sicillerinden 220 ve 222 numaralı defterlere göre incelemektedir. Bu defterler, gediklerle ilgili tüm kayıtların İstanbul Mahkemesi tarafından tutulmasını emreden 1860 tarihli iradeden sonra tutulmuş olup tarih olarak 1866-1868 arasını kapsamaktadır. Dönem açısından 19. yy'a ışık tutan çalışmada gediklerle ilgili hibe, satış, ferağ ve intikal gibi birçok muamele yakından incelenmektedir. Ayrıca çalışma, adı geçen iki sicil defterinin transkripsiyonunu da içermektedir.

Ahmet Akgündüz (1996) *İslam Hukuku ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi* başlıklı çalışmada, gedik uygulamasını icâreteyn ve mukataa gibi kiracıya vakıf mülkte kaydı-ı hayat şartıyla tasarruf imkanı sağlayan diğer uygulamalarla beraber vakıf hukukunun bir istisnası olarak kabul etmektedir. Bu bağlamda söz konusu uygulamalar, sınırlı ayni hak kabilinden olup vakıf hukukunda çerçevesi çizilmiş olan kiracılık hükümlerine birer istisna teşkil etmektedir. Diğer yandan gedik hakkının tarihsel olarak ortaya çıkış sürecini iki safhada inceleyen Akgündüz, Kanuni dönemini gedik uygulamasının başlangıç dönemi ve birinci safha olarak; inhisardan sonraki dönemi ise ikinci safha olarak değerlendirmektedir. Çalışmanın meseleyi vakıf hukuku bağlamında ve yüzeysel şekilde ele aldığı görülmektedir.

Gediklerle ilgili bir diğer çalışma, meseleyi ikincil piyasada tedavül noktasında ele alan Seven Ağır'ın (2018) çalışmasıdır. Ağır çalışmada, gediklerde ikincil piyasanın oluşumunu ve işleyişini analiz etmektedir. Bu bağlamda gediklerde ikincil piyasanın ortaya çıkışını, 18. yy boyunca esnafı finansal açıdan zor duruma düşüren birtakım etkenlerin neticesi olarak değerlendirmektedir. Ayrıca gediklerde ikincil piyasanın ortaya çıkışını, Osmanlı piyasalarının modern finansal araçların ortaya çıkmasından önce kendiliğinden finansal yenilik yapabilme kabiliyetinin bir göstergesi olarak kabul etmektedir. Buna mukabil gedik piyasasının gelişiminin ve bir finansal araç olarak gediklerin büyümeyi teşvik edici amaçlarla kullanımının altta yatan siyasi dengeye bağlı olduğunu ifade eden Ağır, 19. yy'da gediklerin ikincil piyasasının ortadan kalkmasını, yine loncaların iç işleyiş kurallarının neticesi olarak görmektedir.

Engin Deniz Akarlı (1985), gedik meselesi üzerine mesai yapmış olan çağdaş araştırmacılardan biridir. “Gedik: Implements, Mastership, Shop Usufruct, and

Monopoly Among Istanbul Artisans, 1750-1850” başlıklı makalesinde Akarlı, gediklerin 18. yy sonu ile 19. yy’ın ilk yarısındaki durumunu analiz etmektedir. Bu bağlamda ilgili dönemde Osmanlı esnaf ve zanaatkarlarının örgütlenme biçimlerini anlayabilmek için gedik kavramının anlaşılması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Çalışmasında söz konusu dönemde gediklerin kayıt altına alınma sürecine değinen Akarlı, bu süreci başlatan temel etkenin, vakıf dükkanlarda yaşanan kira artışları olduğunu belirtmektedir. Akarlı’ya göre bu artışlar vakıf dükkanlarda kiracı olarak bulunan esnafın, dükkanlarını gedik adı altında kaydettirme taleplerine yol açmıştır. Gedik konusunu derinlikli şekilde analiz etme amacı güden bu çalışmanın, kapsadığı dönem itibariyle sınırlı kaldığı görülmektedir.

Gedik meselesini hukuki açıdan ele alan çalışmalardan biri, Nuran Koyuncu’ya (2018) aittir. Koyuncu çalışmasında, gedik kavramının Osmanlı toplumunda idari, askeri ve iktisadi sahalardaki anlamlarına değinmekte ve özellikle iktisadi anlamdaki gediğin tarihsel süreç içerisinde geçirdiği serüveni hukuki açıdan analiz etmektedir. Gedik hakkını temelde bir sınırlı ayni hak olarak tasvir eden Koyuncu, gedik hakkı sahibi ile gediğin bulunduğu gayrimenkul sahibi arasındaki hukuki ilişkiyi analiz ederek gedik uygulamasının sıradan kira sözleşmesi ile arasındaki farkları ortaya koymaktadır. Çalışmanın, gediklerin hukuki boyutuna kısmen de olsa ışık tuttuğu söylenebilir.

Gedikleri konu alan literatür incelendiğinde, ilgili çalışmaların ya Sıdkı Bey’in eserinde olduğu gibi gediklerin son dönemdeki vaziyetine ışık tuttuğu, ya ikincil literatüre odaklanan Seven Ağır gibi meselenin tek bir boyutu üzerinde durduğu, ya Turgay Çırak’ın çalışmasında görüldüğü üzere arşivden seçili belgeler özelinde bir inceleme yaptığı, ya Miyase Koyuncu, Murat Beyaztaş ve Muhammed Emin Durmuş’un çalışmaları gibi gedikle ilintili olan araştırmalarda görüldüğü üzere meseleyi sadece ana tema ile ilişkisi açısından analiz ettiği ya da Ahmet Akgündüz ile Ahmet İnan’ın çalışmalarında görüldüğü üzere arşiv belgelerinin yüzeysel bir tahliline dayandığı dikkat çekmektedir. Bu çalışma ise, gedik konusunu tüm yönleriyle ve daha derinlikli şekilde incelemeyi amaçlaması hasebiyle literatürde özgün bir yere sahiptir. Gedik uygulamasının doğuşundan kaldırılmasına kadarki tarihi süreci fetva mecmuaları, şer’iyye sicilleri ve ahkam defterleri gibi farklı kategorilerdeki birincil kaynaklar ışığında analiz etme hedefi güden çalışma, bu yönüyle literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

1. BÖLÜM: GEDİĞİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ İLE DOĞUŞU VE GELİŞİMİ: 16. VE 17. YÜZYIL

1.1. Tarihi Arka Plan

Gediğin kavramsal analizini yapmadan önce, gedik meselesinin tarihsel bağlamının oturtulması yerinde olacaktır. Zira çalışmada gedik konusuna dair tüm anlatının bu bağlam içerisinde gerçekleştiğini unutmamak gerekir. Çalışmada odaklanılan dönem olan 16, 17 ve 18. yy tarihsel açıdan erken modern dönem olarak adlandırılmaktadır. Erken modern dönem, tarihçiler tarafından bugün yaşadığımız kültürel, toplumsal ve teknolojik bağlamın tohumlarının atılmaya başladığı ve toplumları bugünkü konumlarına getirecek dönüşümlerin arifesine tekabül eden bir dönem olarak tasvir edilmektedir. Nitekim radikal değişimlerin yaşandığı günümüz dünyasını son iki yüzyılla sınırlı şekilde okumak, değerlendirmede birtakım hatalara sebep olacaktır. Bu itibarla erken modern kavramı, modern çağı hazırlayacak bazı büyük dönüşümlerin çok daha önce yaşanmaya başladığını fikrine dayanır ve modernite olgusunun daha geniş bir zaman dilimi içerisinde ele alınması gerektiğini ima eder. Dolayısıyla birçok radikal değişime sahne olan modern çağ, arka planda uzun ve geniş bir tarihsel bağlama oturmaktadır.²

Erken modern dönemde ortaya çıkıp yaygınlaşmış bir uygulama olan gedik de Osmanlı toplumunda iktisadi sahada modernitenin ilk tezahürlerini hisseden esnaf kesimi içerisinde doğmuştur. Bu itibarla çalışma, erken modern dönemde gedik uygulamasının geçirdiği tarihi serencamı analiz etmeyi hedeflemektedir. Modernitenin kendini iyiden iyiye hissettirdiği 19. yy ise çalışma kapsamı dışında bırakılmıştır. Çalışmanın bu kısmında, erken modern dönemde Osmanlı esnafı ile teşkilat yapısını inceleyecek ve yine bu dönemin sonlarında esnaf birliklerinin karşılaştığı iktisadi problemlere değineceğim.

1.1.1. Erken Modern Dönemde Osmanlı Esnafı ve Teşkilat Yapısı

Osmanlı esnafı, imparatorluğun ilk dönemlerinden itibaren iktisadi sahanın “tarım-ticaret-sanayi” şekline sıralanan üçlü sacayağından birini teşkil etmiş ve devletin daima denetimi altında bulunan yapılardan biri olagelmıştır. Devlet, esnaf grupları üzerindeki

² Ali Yaycıoğlu, “Osmanlı Erken Moderni”, çev. Özgün Kabacaoğlu, *Tarihyazını* 3/2 (2021), 286.

denetimini her bir iş kolunun sahip olduğu hiyerarşik teşkilat yapısı ve bu yapı vasıtasıyla geliştirilen otokontrol mekanizması sayesinde kolaylıkla yürütebilmektedir. Kendi teşkilatı içerisinde birbirine ve yöneticilerine karşı sorumlu olan esnaf, birlik yöneticileri vasıtasıyla devlete karşı sorumluluğunu da yerine getirmektedir.³

Osmanlı iktisadi sisteminin en önemli yapıtaşlarından biri olan esnaf örgütlenmeleri, belirli ürünlerin üretimini yahut ticaretini yapan ya da belirli alanlarda hizmet sağlayan gruplar olarak tanımlanabilir. Esnaf birliklerindeki üretim faaliyeti bugünkü anlamda her bir ürünün hammaddeden nihai aşamaya kadar tek elden çıkması şeklinde değil; bilakis her bir üretim aşaması için ayrı zümrelerin örgütlenmesi şeklinde yürümektedir. Örnek olarak deri ayakkabı üretiminde canlı hayvan ticareti, kesimin yapılması, derinin işlenmesi, işlenmiş derinin ticareti ve ayakkabının imalatı ayrı esnaf örgütlenmelerinin uhdesindeydi. Ayrıca mest, çarık vb. farklı ayakkabı türleri için de ayrı ayrı esnaf birliklerinin tesis edildiği görülmektedir.⁴ Dolayısıyla Osmanlı esnafı, günümüzden farklı olarak üretim sürecinin her bir aşamasının farklı grupların uhdesinde bulunduğu ve bu süreçte söz konusu grupların birbiriyle ilişki içinde olduğu karmaşık ve girift bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yapılanma, tarihi süreç içerisinde Ahi birliği veya lonca gibi adlarla anılmış ve özellikle Osmanlı'nın son döneminde gedik sistemi ile ilişkisi kurularak geçirdiği değişim ve dönüşüm hakkında farklı yorumlar yapılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde esnaf teşkilatının Ahilikle ve gedik sistemi ile ilişkisi, Osmanlı araştırmacılarının daima gündeminde bulunan meselelerden biri olagelmıştır. Osmanlı esnaf yapılanmasına dair yaygın kanaat, 17. yy'a kadar esnafın daha ziyade dini/kültürel öğelerin hakim olduğu Ahi birlikleri şeklinde; bu tarihten sonra ise mesleki anlamda profesyonelliğin ve hiyerarşinin öne çıktığı lonca/gedik sistemi şeklinde örgütlenmiş olduğu yönündedir.⁵

Yukarıda zikredilen yorumlara mukabil ahilik sisteminin Osmanlı esnaf teşkilatına etkisini değerlendiren Ahmet Kal'a, ahiliğin Selçuklu döneminden Osmanlı'ya uzanan ve sadece esnaf birliklerini değil, esnaf dışındaki meslekî alanları da etkisi altına alan geniş ve kapsamlı bir yapılanma olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Osmanlı esnafında 1727 tarihine kadar ahiliğin etkisinin yoğun şekilde görüldüğü, bu tarihten sonra ise

³ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014), 291-292.

⁴ Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 289-290.

⁵ Nuran Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Esnaf Gediklerinin Hukuki Esasları, Gelişimi ve İlğası", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 26/2 (2018), 56-57.

esnafın loncalığı/gedikleştiği yönündeki tezleri kabul etmemektedir. Bu anlamda söz konusu tezler, esnaf birliklerinin gediklerle ilgili gelişme safhalarını yanlış yorumlamamıza sebep olmaktadır. Nitekim imtiyaz hakkı içeren gediklerin esnaf açısından bir içe kapanma süreci, devlet açısından ise esnaf birliklerine müdahale aracı olduğu yönündeki literatürde yer alan yaygın kanaat gerçeği yansıtmamaktadır. Bu itibarla Kal'a, gedik sistemini esnaf teşkilatı için hukuki ve iktisadi haklar açısından önemli bir gelişme ve kurumsallaşma aşaması olarak değerlendirmektedir.⁶ Esnaf-ahilik ilişkisine ilave olarak literatürde tartışılan bir diğer mesele, Osmanlı esnafının özerkliği meselesidir.

Osmanlı esnafının özerkliği meselesi, devletin esnaf üzerindeki kontrolünün ölçüsüne dair yorumlamalar etrafında şekillenmektedir. Bu bağlamda Osman Nuri Ergin'i referans alan - S. M. Stern ve Gabriel Baer gibi - önceki araştırmacılar, esnaf teşkilatını tamamen devlet denetiminde bulunan bir yapılanma olarak tasvir etmişler ve Avrupa'daki benzerleriyle karşılaştırarak loncaların devlet erki karşısında özerkliğe sahip olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Buna mukabil, Haim Gerber gibi sonraki araştırmacılar ise resmen tanınmasa bile pratikte esnaf loncalarının birçok açıdan özerk bir konuma sahip olduğunu iddia etmiştir. Esnafın üretim süreçlerine dair kararlarda inisiyatif alabilmesi ve devletin iktisadi politikalarına – dolaylı yoldan da olsa – şekil verebilmesi, esasında küçümsenemeyecek derecede bir özerliği elinde bulundurduğunu göstermektedir.⁷ Nitekim arşiv belgelerinde devletin, esnafın görüşlerine itibar ettiğine dair kayıtlar Gerber'in bu husustaki tezini desteklemektedir. Devletin kethüda tayini konusunda esnafın kendi içinde seçtiği kişiyi ataması, bu noktada arşiv kayıtlarındaki en yaygın örneklerdendir.⁸ Yine devletin, gerekli durumlarda esnafın talep ettiği hüccet vb. türünden belgeleri çıkararak esnafa verdiği ve yeni dükkan açılmamasına yönelik esnaftan gelen talepleri dikkate aldığı görülmektedir.⁹

⁶ Ahmet Kal'a, "Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Genel Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1 (01 Mayıs 2003), 246-250.

⁷ Miyase Koyuncu, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Esnafı (İstanbul ve Bursa Örnekleri)* (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 3-4.

⁸ Devletin kethüda tayini ve benzeri hususlarda esnafın kararlarını dikkate aldığına dair belge örnekleri için bkz. *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (1138 -1151/1726 -1738)*, haz. Fuat Recep vd., (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 54b-2; Timur Kuran (ed.), *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. yy İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 1/105,108.

⁹ Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. yy İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 1/252-54; *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil (1179-1180/1765-1767)*, haz. Salih Kahriman – Mümin Yıldıztaş, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 265-1.

Esnaf teşkilatı, kendi içinde hiyerarşik bir yapıya sahiptir. Aynı mesleği icra eden esnaf gruplarının bu hiyerarşik yapı sayesinde bir iç denetim ve otokontrol mekanizması oluşturduğu görülmektedir. Şeyhler, esnaf gruplarının en üst temsilcisi olup esnafın dışa karşı sözcülüğünü yapmaktaydılar. Her bir meslek grubunun kıdemli ustaları arasından seçilen şeyhler, manevi önder konumunda olup idari anlamda önemli görevler üstlenmişlerdir. Esnaf teşkilatının zamanla önem kazanan ve devlet ile esnaf grubu arasında köprü görevi gören yetkilisi, kethüdalar idi. 18. yy itibariyle şeyhlik ve nakiblik gibi makamlar önemini yitirerek ortadan kalkmaya ve yerini kethüdaya bırakmaya başlamıştır. Böylece diğer yöneticilik görevleri de kethüdaya intikal etmiş ve kethüdanın yetkileri zamanla genişlemiştir. Esnaf tarafından seçilen ve kadı onayıyla göreve gelen kethüdaların temel görevi, esnaf grubunun diğer esnaf birlikleri ve kamu otoritesi ile ilişkilerini yönetmektir. Kethüdanın yardımcısı konumunda olan yiğitbaşı ise esnaf grubu ile kethüda arasında aracılık görevi görmüştür. İsmi genellikle kethüda ile birlikte anılan yiğitbaşı; esnaf arasında çıkan ihtilafların çözümü, birlik içerisinde disiplinin sağlanması ve bağımsız iş kurmak isteyenlere icazet verilmesi gibi vazifeler üstlenmiştir. Bu görevlilere ilave olarak, kadı ve muhtesibler de esnaf birlikleri ile sürekli iletişim halinde olup denetleme görevi gören birlik dışı yetkililer olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁰

Esnaf birlikleri üzerinde devlet kontrolünün sağlanmasında, esnafın kendi iç denetimini temin eden söz konusu hiyerarşik yapının önemli bir etkisinin olduğu söylenebilir. Nitekim bir teşkilat yapısı içerisinde örgütlenmiş bulunan esnaf grupları, söz konusu yapı sayesinde aralarında çıkan ihtilafları zaman zaman kadıya gitmeye gerek kalmadan çözebilmekteydiler.¹¹

Esnaf teşkilatı, Osmanlı Devleti'nde ticaret ve zanaatı düzenlemede önemli bir rol oynamıştır. Bu itibarla devlet, başkente gerekli hammaddeyi tedarik eden ve mal/hizmet üretimini sağlayan söz konusu sektörlerle bu süreçte destek olmuş, gerektiğinde bu

¹⁰ Engin Çağman, *18. Yüzyılda İstanbul'da Esnafılık - Gıda Sektörü* - (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 21-30.

¹¹ Zafer Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nde Esnafın Genel Özellikleri ve XVIII. Yüzyıl Konya Esnafıyla İlgili Bazı Tespitler", *Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi* 1/5 (2021), 307. Örneğin 1726 yılına ait bir kayıta, bakırcı esnafının yetkili makamlara müracaat etmeden aralarındaki ihtilafı gidererek anlaşmaya vardıkları ifade edilmektedir. *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, 36a-3.

gruplarla işbirliği yaparak bazı ayrıcalıklar tanımıştır.¹² Ayrıca esnaf teşkilatı, devletin ticaret ile çarşı-pazar düzenini sağlamada ve bu düzeni sürdürmede sürekli kontak halinde olduğu önemli yapılardan biri olagelmıştır. Üretilen ürünlerin fiyat ve kalite denetimi, hangi bölgede ne kadar ürün üretileceği ve hangi hammaddenin hangi bölge esnafına dağıtılacağı gibi meseleler esnaf nizamnameleri vasıtasıyla ayrıntılı olarak düzenlenmiş ve esnaf teşkilatı içerisindeki otokontrol sistemi sayesinde üretici grupların bu düzenlemelere uyması sağlanmıştır.¹³ Ayrıca esnaf birliklerinin önemli bir diğer fonksiyonu, günlük iktisadi faaliyetlerin bir düzen içinde yürütülmesini sağlamaları hasebiyle, devleti asayişin temini için ücretli memurlar görevlendirme külfetinden kurtarmasıdır.¹⁴

Aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere, esnaf birliklerinin uyması gereken kurallar her bir birlik için ayrı ayrı oluşturulan nizamnameler vasıtasıyla tespit edilmektedir. Esnaf nizamnameleri, imparatorluğun ilk dönemlerinde esnaf birliklerinin kendi içinde onaylayıp yürürlüğe koyduğu belgeler olmakla birlikte, zamanla bu konuda devletin tasdikine ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır. Zira üretilecek ürünlerin fiyatı ve kalitesi ile ilgili hükümleri içeren esnaf nizamları, fiyat ve kalite denetiminden görevli devlet memurları¹⁵ olan kadı ve muhtesibin dikkatine sunulması gereken belgeler haline gelmiştir. Nizamların devlet tarafından dikkate alınıp tasdik edilmesine ilave olarak, esnaf birliklerinin kendi aralarından seçtikleri kethüdayı da kadıya onaylattıkları görülmektedir.¹⁶ Dolayısıyla esnaf birliklerinin, gerek nizamları gerekse yöneticileri konusunda resmi makamlardan onay almaları, mesleğin icrası ile ilgili kural ve kaidelerin dikkate alınarak daha kolay uygulanmasını ve bu sayede ihtilafların en aza indirilmesini sağlamıştır.

¹² Kübra Dinçer, *19. yy Osmanlı Esnaf Birliklerinin ve Mensubu İşyerlerinin Şirketlere ve Cemiyetlere Dönüştürme Denemesi ve Sonuçları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 7.

¹³ Ahmet Kal'a, "Esnaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995). Nizama uymayan esnafın karşılaştığı cezalardan biri de gediğinin elinden alınmasıdır. Örneğin fırıncı nizamına uymayanların gediklerinin ellerinden alınıp başkasına verileceğine dair mahkeme kaydı için bkz. *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 208-1.

¹⁴ Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 297-298.

¹⁵ Ahmet Kal'a, *İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1998), 169.

¹⁶ Örneğin kuş kafesi yapan esnaf, 1727 yılında kethüda bulundurulmaması sebebiyle nizamlarının ihlal edildiğini bildirerek Molla Mustafa'nın kendilerine kethüda tayin edilmesini istemektedirler. Kadılık makamı da talep ettikleri kişiyi kafesçi esnafı kethüdası olarak tayin etmektedir. *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, 60b-2.

Esnafların kethüdalarını kadılık makamına onaylatmaları, meşruiyetlerinin devlet tarafından tanınması ve nizamlarının yarı resmi bir hüviyet kazanması olarak yorumlanmıştır. Esnafların nizamlarını Divan-ı Hümayun'a yahut kadı siciline kaydettirmesi ise teşkilatlanma sürecinin son aşaması ve nizamların resmi bir nitelik kazanması olarak değerlendirilmiştir.¹⁷ Arşiv kayıtlarından anlaşıldığı üzere ilgili makamlar, esnaf nizamlarını tescil ve tasdik ettikten sonra esnaf birliklerine ferman veya i'lâm-ı şer'î vermektedir. Aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere herhangi bir esnaf birliğinin elinde ferman ya da i'lâm bulunması, birliğe ait nizamın daha kolay uygulanmasını sağlamaktaydı.

Nizamnamelerde belirlenen kuralların başında, her bir ürünün kaliteli ve uygun fiyata imal edilmesi gelmektedir. Kalite konusunda toplumdaki itibarlarını kaybetmemek adına esnafların da titiz davrandığı görülmekle birlikte, devlet tarafından belirlenmiş narha uyma konusunda aynı şeyi söylemek zordur. Bunun temel sebebi, tüketim mallarının çoğunda uygulanan narhların esnafa ancak ortalama %10'luk bir kâr oranı tanımasıdır. Ekonomideki piyasa faiz oranının %15-25 civarında olduğu da hesaba katılırsa, Osmanlı esnaflarının narha aykırı davranışlarının gerekçesi daha net anlaşılabilir.¹⁸ Buna ilave olarak esnafların devlet tarafından belirlenen fiyat sınırını aşması, imtiyaz haklarının kaldırılması sürecinde kendini gösteren iç etken olarak değerlendirilmektedir.¹⁹

Osmanlı şehrinin kalbi sayılan bedestenlerde mesleğini icra eden esnaf grupları, bir caddenin iki tarafında sıralanan ve uzun çarşı adı verilen çarşılarında yahut hanlarda, aynı meslek grupları aynı yerde olacak şekilde çalışmaktaydı. Aynı işi yapan esnafların aynı mekanda çalışması devlet tarafından teşvik edilen ve esnafa da kolaylık sağlayan bir husus olagelmıştır. Nitekim vergi toplama, fiyat ve kalite kontrolü gibi denetimle ilgili işler, esnaf gruplarının aynı yerde toplanmış olması sayesinde kolaylıkla halledilebilmiştir. Esnaf gruplarının bir arada çalışmasının, onlara imtiyaz haklarını daha rahat şekilde savunabilme fırsatı sağladığı da ifade edilmektedir.²⁰

Esnaf birlikleri, mesleğini icra ederken mekânsal anlamda vakıflarla ilişki içerisinde bulunmuştur. Esnaf gruplarının çarşı veya hanları kullanması, onların mekânsal anlamda vakıflarla ilişki içinde olmasını gerektiren en önemli hususlardan biridir. Zira

¹⁷ Kal'a, *İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları*, 170-172.

¹⁸ Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 62.

¹⁹ Dinçer, *19. yy Osmanlı Esnaf Birliklerinin ve Mensubu İşyerlerinin Şirketlere ve Cemiyetlere Dönüştürme Denemesi ve Sonuçları*, 57.

²⁰ Koyuncu, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Esnafı (İstanbul ve Bursa Örnekleri)*, 223-225.

esnafın mesleğini icra ettiği dükkanlar, çoğunlukla vakıflara aitti. Esnaf bu dükkanlarda kiracı olarak bulunuyor ve kira bedeli de vakfın müstegallât²¹ gelirinden sayılıyordu.²² Esnaf birlikleri, ekonominin istikrarlı olduğu ilk dönemlerde icare-i vahide olarak piyasa şartlarına göre tespit edilen kira bedellerini vakıflara ödeyegelmişlerdir.²³

Osmanlı esnafının gedikler açısından önem arz eden bir diğer özelliği, esnaf gruplarında kethüdanın esnafa ve esnafın da birbirine kefil olduğu bir yapının mevcut olmasıdır. Söz konusu yapı sayesinde devlet, esnafın denetimini örgütün kendi içerisinde işleyen bir otokontrol mekanizmasına bırakmaktaydı.²⁴ Bu mekanizma, kefilsiz olan kişinin esnaf grubuna dahil olmasını engellemektedir. Diğer yandan literatürde kefalet sistemi, imtiyaz anlamındaki gediğin bir ön aşaması olarak da kabul edilmektedir. Bu bağlamda Ahmet Kal’a’nın yorumuna göre kefalet sistemi, esnafın tüccara olan borçlarını garanti etmede yetersiz kaldığından dolayı borç alıp vermede rehin görevi de gören gedik senetleri ihdas edilmiştir.²⁵ Bu yorum, rehin olma özelliği açısından bakıldığında gedik belgelerinin borç ödeme kabiliyeti noktasında bir kefile göre daha esnek ve pratik olduğu göz önüne alındığında isabetli kabul edilebilir.

Arşiv belgelerinde esnaf arasındaki kefalet sisteminin işleyişine dair ipucu veren pek çok kayıt bulunmaktadır. Örneğin İstanbul Kadı Sicilleri’nde 1750 tarihli bir belge, kasap gediği sahiplerinin kefilsiz ve meçhul şahısları kendilerine ortak yapmamaları hususundaki uyarıyı içermektedir.²⁶ 1766 tarihli hamamcı esnafına dair bir belge ise esnaf içerisindeki kefalet sistemini şu ifadelerle anlatmaktadır: “...müstecir olduğumuz hamamlarda dellâk olanlar birbirlerine kefil ve dellâklara dahi hamamcılar kefil ve hamamcılara ustaları kefil olup ve yeniden esnâfımıza biri duhûl murâd etdikde hamamda gedik ta’bîr olunur eşyâsı ma’rifetimiz ile tahrîr ve vech-i meşrûh üzere tekfil olunmadıkça hamamcı olmamak şurûtundan iken...”²⁷ Bu belgeye göre kefilsiz bir kişinin hamamcı esnafına dahil olabilmesi mümkün değildir. Bir başka kayıta ise kasap

²¹ Vakfa gelir getirmesi amacıyla tahsis edilen yerlere müstegallât-ı vakfiye denilmektedir. Bkz. Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM), “Vakıf Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü” (Erişim 14 Ocak 2024).

²² Koyuncu, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Esnafı (İstanbul ve Bursa Örnekleri)*, 225.

²³ Onur Yıldırım, “Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm: 1650-1826”, *Toplum ve Bilim Dergisi* 83 (1999), 160-161.

²⁴ Turgay Çırak, *Şer’iyye Sicillerinden 220 ve 222 No’lu Defterlere Göre Gedikler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000), VI-VII.

²⁵ Kal’a, “Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Genel Bir Değerlendirme”, 250.

²⁶ *Bab Mahkemesi 197 Numaralı Sicil (1162-1163/1749-1750)*, haz. Nedim Pakırdağ - Abdullah Sivridağ, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 98a-1.

²⁷ *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 165-3.

esnafı yetkilisinin görevini kötüye kullanmaması gerektiği hatırlatılmakta, kefilsiz kimseleri gedik dükkanlara yerleştirmenin cezasının Bozcaada'ya sürgün olduğu ifade edilmektedir.²⁸ Buna ilave olarak esnafın borçlu olarak vefat etmesi veya kaçması halinde borcunun kefiller tarafından ödendiğine dair arşiv kayıtlarında birçok örnek bulunmaktadır.²⁹

Osmanlı'da esnafın kendilerine kethüda ve yiğitbaşı tayin etmek suretiyle bir birlik çatısı altında toplanmaları, belirli şartlara bağlı olup her grubun istediği şekilde teşkilatlanması söz konusu değildir. Örneğin baca temizleyiciliği, beceri gerektirmeyen bir iş olması hasebiyle bu işi yapanların müstakil bir birlik çatısı altında teşkilatlanma teşebbüsleri devlet tarafından engellenmiş, bacaların mahalle bekçileri tarafından temizlenmesi hüküm altına alınmıştır. Söz konusu kararın gerekçesi, ilgili kayıta şu şekilde ifade edilmiştir: "...san'at-ı merkûme dahi dirâyet ve ta'allûme mevkûf umûrdan olmamağla..." Buna ilave olarak bacaları temizleyecek olan bekçilerin alacakları ücret tespit edilmiş ve bu işi icra ettikleri alet-edevatın gedik olduğunu iddia etmeleri halinde bu iddialarına itibar edilmeyeceği karara bağlanmıştır.³⁰ Dolayısıyla Osmanlı İstanbul'unda hizmet yahut üretim sektöründen herhangi bir faaliyeti yürütenin, ilgili faaliyete dair gedik ihdas ve iddiasının belirli şart ve sınırlamalara tabi tutulduğunu söylemek mümkündür.

Osmanlı devleti, esnaf birliklerinin üretim sürecinde herhangi bir sıkıntı yaşamaması için gerekli tedbirleri alma hususunda gayret sarfetmiştir. Bu bağlamda, hammaddenin öncelikle ilgili bölgede faaliyet gösteren esnafa dağıtılmasını, ancak bölge esnafına yeterli hammadde sağlandıktan sonra bölge dışına çıkarılmasını bir kural olarak belirlemiş ve sistemin işleyişini takip etmiştir.³¹ Nitekim arşiv kaynakları incelendiğinde, belirli sektörlerde hammaddenin hangi merkezlerden dağıtılacağı ve hangi bölgeye ne miktarda girdi sağlanacağı gibi meselelerin ayrıntılı şekilde düzenlendiği görülmektedir.³² Aynı şekilde genel bir iktisadi politika olarak ihracat da ülke içinde girdi sıkıntısı yaşanmaması adına kısıtlanmakta, buna mukabil ithalat serbest

²⁸ *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 219-1.

²⁹ *İstanbul Mahkemesi 56 Numaralı Sicil (1201-1203/1786-1787)*, haz. Rifat Günelan, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 27a-3, 29b-1.

³⁰ *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 252-1.

³¹ Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 298.

³² Örneğin 1765 yılında mismarcı esnafının, ham demir tedariki konusunda nalbur esnafının kendilerini mağdur etmelerine dair şikayetlerine binaen taşradan gelen ham demirin dağıtımı ile ilgili nizamın yenilenmesini emreden hüküm sadır olmuştur. Bkz. Kal'a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, 2/77.

bırakılmaktadır.³³ Bununla birlikte, alınan tüm bu tedbirlere rağmen 18. yy, iktisadi sahada birtakım problemlerin görüldüğü bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.

1.1.2. Osmanlı Esnafının Karşılaştığı İktisadi Problemler

Erken modern dönemin sonlarına tekabül eden 18. yy, Osmanlı esnaf birlikleri açısından birtakım iktisadi zorluklara sahne olmuştur. Nitekim 18. yy, genel hatlarıyla Osmanlı devleti açısından her alanda değişim sinyalleri veren ve devletin askeri, iktisadi ve toplumsal pek çok sahada gücünü büyük oranda kaybederek toparlanmak için çareler aradığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, Osmanlı devletinin esnaf ile olan ilişkilerine de yansımıştır. Zira devletin esnaf grupları ile ilişkisi klasik dönemde kontrol ve himaye özelliği göstermekte iken 18. yy itibariyle etkilerini iyiden iyiye hissettirmeye başlayan iktisadi çözülme döneminde devlet, esnafa yeterli himayeyi sağlayamamıştır.³⁴ Devletten yeterli himayeyi göremeyen esnaf grupları, narha uymayan fiyattan satış veya tüccardan hammadde alımlarını borçlanarak yapmak gibi klasik dönemde yaygın olmayan birtakım yollara başvurmaya başlamışlardır. Bu durum, neticede gedikleri de ilgilendiren çözülme sürecinin başlatıcısı olmuştur.

18. yy'da Osmanlı esnafının, sınai açıdan önce nispeten gelişme kaydedip yüzyılın ikinci yarısı itibariyle ise bir daralma ve buhran sürecine girdiği görülmektedir. Yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti uzun süren bir savaştan³⁵ yeni çıkmış olması hasebiyle – tekstil ürünlerinin ithal edildiği – Venedik'le olan dış ticaret ilişkileri savaş dolayısıyla zedelenmiş ve askeri zümre özellikle yünlü ve ipekli kumaşların ithalatında sıkıntı yaşamıştır. Bu duruma ilave olarak, devletin provizyonizm (iaşecilik) politikası gereği *mîrî mübâyaa*³⁶ sistemi vasıtasıyla özellikle başkentin iaşesine ağırlık vermesi ve ihracata sınırlamalar getirmesi³⁷, ithal ürünlerin temini noktasında askeri tabakanın

³³ Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 298-299.

³⁴ Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 258.

³⁵ Osmanlı Devleti, Kutsal İttifak devletleriyle yaptığı 16 yıl süren savaştan 1699 yılında Karlofça anlaşmasını imzalayarak çıkmıştır. Bkz. Erhan Afyoncu, *1000 Soruda Osmanlı İmparatorluğu* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010), 3/209-228.

³⁶ 18. yy'da devletin, İstanbul'un iaşesinde yaşanan yetersizlikleri gidermek amacıyla uygulamaya koyduğu yönteme miri mübâyaa denilmektedir. Bu yöntemde devlet, esnaf ve üreticiden maliyetine yakın bir fiyatla ürün satın almaktadır. Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 246.

³⁷ Robert Mantran, “miğde-kent” olarak tasvir ettiği İstanbul'a iaşe temini meselesinin önemini şu ifadelerle anlatmaktadır: “Özellikle gıda maddeleri sağlanması konusunda İstanbul'un ihtiyacı muazzam ve önceliklidir: nüfusun miktarı bakımından muazzam, halkın memnun edilmesinin önemi açısından da önceliklidir. Padişahların hepsi, İstanbulluların iaşesini sağlama konusunu kendileri için sürekli bir uğraş konusu saymışlardır.” Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990), 1/168.

yaşadığı sıkıntıyı nispi olarak artırmıştır. Mehmet Genç, devletin ihracatı mümkün olduğu kadar önleme politikasının, aynı zamanda Osmanlı'nın ithal ikamesine yönelik ilk yatırımlarının temel etkenlerinden birini teşkil etmiş olmasını tarihsel bir paradoks olarak değerlendirmektedir.³⁸

18. yy'ın başlarında devletin, ithalatın mümkün olduğu kadar azaltılması amacına matuf olarak içeride ithal ikamesine yönelik yatırımlar yaptığı ve belirli sektörlerde üretim tesisleri kurduğu görülmektedir. Yüzyılın ilk çeyreğinde devlet eliyle kurulan bu tesislerin en önemlileri arasında; çini ve basma imalathanesi ile boyahane bulunmaktadır.³⁹ Ayrıca yine aynı dönemde kurulan kemha ve diba imalathanesi⁴⁰ de ithal ikamesi amacına yönelik yapılan yatırımlar arasındadır. Bu tesisleri devlet, esnafa belirli şartlarla kiralamış ya da devretmiştir.⁴¹ Üretim tesislerinin devlet eliyle kurulmasına benzer şekilde belirli görev ve yetkilerin iltizam ve malikane gibi sistemlere bağlanması da bir anlamda vakıflar ile esnaf birliklerinin otonomilerini kaybetmeye başlamasının ve merkezileşmenin ilk adımları olarak değerlendirilebilir.

18. yy'da esnaf birliklerini etkileyen en önemli gelişmeler arasında, mali sahada iltizam ve malikane sistemlerinin uygulamaya konulması bulunmaktadır. Belirli bir bölgenin vergisini toplama işinin müzayede usulüyle süreli olarak bir görevliye devredilmesi iltizam; söz konusu işlemin kayd-ı hayat şartıyla yapılması ise malikane olarak adlandırılmaktadır.⁴²

İltizam ve malikane uygulamalarının temel amacı, vergi toplama işini bir düzen ve sisteme oturtmak, aynı zamanda ödenen muaccele bedelleri sayesinde hazineye gelir temin etmektir. Nitekim Osmanlı'da ekonominin giderek nakdileşmesi, vergilerin toplanmasında birtakım problemlere yol açmıştır. Büyük oranda tarıma dayanan Osmanlı ekonomisinde vergiler de aynı olarak ödenmekteydi. 18. yy'da ekonominin genelinde yaşanan problemlere paralel olarak verginin de nakdileşmeye başlaması çiftçiye zor durumda bırakmış olup yeterli ürün alınamadığı yıllarda çiftçi kesiminin vergisini ödeyebilmek için borçlanma yoluna başvurmasına sebep olmuştur.

³⁸ Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 253-254.

³⁹ Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 255.

⁴⁰ BOA, *Cevdet İktisat [C.İKTS]*, No. 26/1290. Kemha ve diba, Osmanlı'da kullanılan birer kumaş türü olup özellikle padişah ve şehzadelerin giyebileceği kıymetli kumaşlar olarak kabul edilmişlerdir. Betül İpşirli Argıt, "Osmanlı İstanbul'unda Giyim Kuşam", *Büyük İstanbul Tarihi* (Erişim 10 Ocak 2024).

⁴¹ Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 255.

⁴² Mehmet Genç, "İltizam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000); Mehmet Genç, "Mâlikâne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003).

Borçlanmaların da genellikle köy-kasaba tefecilerinden yapılması, Osmanlı Devleti’ni çiftçiyi korumak için yeni yöntemler geliştirmeye itmiştir. İşte iltizam ve malikane sistemleri, temelde söz konusu probleme çözüm olması ve vergi toplama işinin bir düzene oturtulması umuduyla ortaya konulmuş uygulamalardır.⁴³ Bununla birlikte söz konusu uygulamalar, toplumdaki belirli sorunlara çözüm getirmesi umuduyla ortaya konulmuş diğer yöntemler gibi önceden tahmin edilemeyen pek çok sıkıntıyı da beraberinde getirmiştir.

Mali alanda uygulanmakta olan iltizam usulünün vakıflarda da kendini göstermesiyle birlikte, vakıf yönetimleri müzayede ile belirli sürelerle mültezimlere teslim edilmiştir. Söz konusu olgu neticesinde, 18. yy itibariyle esnaf grupları mültezimlerin cari piyasa oranlarının da üzerindeki kira talepleriyle karşı karşıya kalmışlardır. Ayrıca esnafın ödemek zorunda olduğu vergilerin toplanması işinin de iltizama bağlanması, esnaf gruplarını sıkıntıya sokan bir diğer durumdur.⁴⁴ Malikane sisteminin de esnaf üzerinde iltizama benzer bir etki gösterdiği söylenebilir. Tüm bu etkenler, kira bedeli ve vergi ödemelerinin artmasına yol açarak esnafı, içinde bulunduğu iktisadi sıkıntıları hafifletmek amacıyla farklı yollar aramaya sevk etmiştir.

18. yy’da esnaf birliklerinin yöneticisi anlamına gelen kethüdalık görevinde de zamanla iltizam yönteminin cari hale gelmesi, esnafı zor duruma düşüren bir diğer unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Dönemin mali açıdan sıkıntılı ortamında devlet, memurlarına hazineden doğrudan doğruya maaş ödemek yerine kethüdalık görevi karşılığında esnaftan toplanan meblağı vermeyi uygun görmüştür. Kethüda olarak tayin edilen memurlar da görevleri mukabilinde esnaftan toplanan aidat ödemelerini, devlet hazinesine nispetle daha garantili bulmuşlardır. Esnaf birlikleri ise yönetici kadrosuna bir devlet memurunun atanmasının himaye bakımından kendi menfaatlerine olacağı düşüncesiyle bu durumu kabullenmişlerdir. Ancak memurlar, esnafın uzmanlık gerektiren işlerine vâkıf olmamaları sebebiyle ihtilafların giderilmesinde zayıf

⁴³ Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 101-102.

⁴⁴ Yıldırım, “Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm: 1650-1826”, 161-162. Esnafın ödemek durumunda olduğu vergilerin iltizam yoluyla toplanması, zaman zaman mültezimlerin esnaftan usulsüz şekilde vergi talep etmesi gibi olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Örneğin ekmekçi esnafı üyeleri, padişaha bir dilekçe sunarak talep edilen vergileri fermana uygun şekilde ödemiş olmalarına rağmen mültezimin kendilerinden “değirmen taşı vergisi” adı altında usulsüz vergi talep ettiğini belirtmişler ve buna engel olunmasını istemişlerdir. Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. yy İstanbul’unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 1/128.

kalmışlar, bu durum da zamanla esnafı kendi içinden ikinci bir kethüda tayin etmeye mecbur bırakmıştır.⁴⁵

İkinci kethüda tayini neticesinde esnaf birlikleri içinde ikili karakterde bir yönetim şekli ortaya çıkmış ve esnaf, yöneticileri için iki farklı ödeme yapmak durumunda kalmıştır. Ayrıca memur kethüda tayini, çoğunlukla faaliyetlerini zümre içerisinde aldıkları kararlar vasıtasıyla yürüten esnaf birliklerinin otonomisini – belli ölçüde de olsa – zedelemiştir. Bununla birlikte meselenin esnaf birlikleri açısından olumlu tarafı, yaptıkları ek ödemenin – memur kethüda sayesinde sağladıkları emniyetten istifade etmek suretiyle – imtiyaz haklarını savunma noktasında ellerini güçlendirmiş olmasıdır.⁴⁶

Kethüdalık görevine devlet memurlarının atanması meselesi 18. yy'da giderek yaygınlaşmış ve bu uygulama, bir anlamda hazine için gelir getiren mukâataaların malikane şeklinde satımına benzer bir hüviyet kazanmıştır. Meselenin esnaf açısından problem teşkil eden boyutu ise günün sonunda esnafın ödediği vergilerin artırılmış olmasıdır.⁴⁷ Vergi yükünün artması neticesinde esnafın elindeki gedik belgeleri, vergi borçlarını ödemek için birer araç olarak kullanılmıştır. Nitekim aşağıda ayrıntılı şekilde inceleneceği üzere arşiv kaynakları, gediklerin esnafın devlete olan vergi borcunu kapatmada birer ödeme aracı olarak kullanılmasına dair pek çok örnek barındırmaktadır.⁴⁸ Gediklerin borç ödeme aracı ve teminat olarak kullanılması, zamanla gedik sisteminin asıl amacından uzaklaşarak birer menkul kıymet haline gelmesine zemin hazırlamış ve gediklerin ilgasına giden süreci başlatmıştır. Vergi borçlarına ilave olarak 18. yy'da esnafı maddi açıdan zora sokan bir diğer faktör, içerisinde kiracı olarak faaliyet gösterdikleri vakıf dükkanlarda yaşanan kira artışlarıdır. Vakıf dükkanlarda yaşanan söz konusu kira artışlarının, gedik senedini elinde bulunduran ustaları dükkanlarını terk ederek başka bir yerde atölye veya işyeri açmaya zorladığı ifade edilmektedir. Daha açık bir ifade ile, kira artışlarına güç yetiremeyen ustaların ellerinde bulunan gedik senetleri, zamanla kendilerine önemli bir hareket serbestisi temin etmiştir. Bu hareket serbestisi sayesinde ustalar farklı bir yerde dükkan açabilmiş ve ilgili alet-edevata dair sahiplik iddialarını gedik senetleri vasıtasıyla ispat

⁴⁵ Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 296-297.

⁴⁶ Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 227.

⁴⁷ Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 296-297.

⁴⁸ Bu örneklerden biri için bkz. *İstanbul Mahkemesi 33 Numaralı Sicil (1183-1185/1769-1770)*, haz. Yılmaz Karaca – Mustafa Yılmaz, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 13a-1.

edebilmişlerdir. Bu durumun, uzun vadede İstanbul'un mekânsal birliğini parçaladığı ve loncaların dağılmasının en önemli etkenlerinden biri olduğu yorumu yapılmaktadır.⁴⁹ Bununla birlikte arşiv kaynakları, söz konusu yorumu teyit edecek yeterli veriye sahip değildir. İlgili belgelerde genel anlamda kira artışları karşısında esnafın korunduğu ve gediklerin başka bir yere intikaline izin verilmediği görülmektedir. Dolayısıyla kira artışlarının esnafı yerinden edecek boyuta ulaştığını ve esnafın çarşıları kullanımı noktasındaki düzeni bozduğu şeklindeki yorum, teyide muhtaçtır.

18. yy'da esnafı iktisadi ve toplumsal açıdan zora sokan bir diğer faktör, diğer büyük Osmanlı kentleri gibi İstanbul'un da göç alması ve neticede lonca mensubu olmayıp ticaret ve zanaatla el altından uğraşma teşebbüsünde bulunanların sayısının artmasıdır.⁵⁰ Fethi takip eden yıllarda İstanbul'un imarına ağırlık verilmiş ve zorunlu göç politikası uygulanmış olmasına rağmen, İstanbul nüfusu 16. yy itibariyle doğal göçler neticesinde artmaya başlamış ve bu artış 18. yy'da rahatsız edici bir seviyeye ulaşmıştır. İstanbul nüfusunun artışında, kırsal kesimde yaşanan ağır vergi yükünden kaçma isteği etkili olmuştur. Diğer bölgelerden İstanbul'a yaşanan yoğun göç, şehirde asayişin bozulmasına yol açarak iaşe sıkıntısı ve işsizliğin temel sebeplerinden biri haline gelmiştir.⁵¹ İstanbul'a yeni gelen kişilerin esnafın uhdesinde olan mesleklere müdahalesi ve seyyar satıcılık yapma, gediksiz faaliyet yürütme gibi teşebbüslerde bulunmaları, esnafın şikayetlerine yol açmıştır. Bu çerçevede esnaf, seyyar satıcıların kendi faaliyetlerine zarar vermesinden ve fiyatların yükselmesine neden olmasından şikayetçidir.⁵² Bu durum, esnaf kesimini öteden beri yürüttükleri mesleklerini aynı şekilde devam ettirebilme noktasında endişelendirmiş olmalıdır. Diğer yandan şehrin iaşesi için esnaf kesiminin düzeninin bozulmaması ve faaliyetlerinin aksamaması

⁴⁹ Yıldırım, "Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm: 1650-1826", 165.

⁵⁰ Arşiv kaynaklarında, İstanbul'un giderek kalabalık bir şehir haline geldiğine dair ifadeler bulunmaktadır. Örneğin 1757 tarihli bir belgede Eyüp semtindeki nüfus artışı "...Eyyüb şehri evvelki hâline nazaran esvâd-ı a'zâm menzilesinde olmağla..." ifadeleriyle anlatılmaktadır. Kal'a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, 1/160. Konuyla ilgili ayrıca bkz. Yıldırım, "Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm: 1650-1826", 163-164.

⁵¹ Mehmet Öz, "İstanbul Nüfusu: Fetih'ten XVIII. Yüzyıl Sonlarına Kadar", *Büyük İstanbul Tarihi* (Erişim 25 Ocak 2024).

⁵² Miyase Koyuncu Kaya, "The Dilemma of the Ottoman State: Establishing New Gediks or Abolishing Them", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8/5 (2013), 448-449. Esnafın bu konudaki şikayetine dair örnek bir belge için bkz. *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, 13a-1.

gerektiğinin farkında olan devlet, şehre yeni gelen yabancıların müdahalesini önleme noktasında esnaf birliklerine destek olmuştur.⁵³

18. yy'ın son çeyreği itibariyle esnaf grupları arasına yabancı kimselerin dahil olup farklı yerlerde izinsiz dükkan açmaya teşebbüs ettikleri arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Örneğin 1777 yılına ait bir belgede, dökmece esnafına yabancıların dahil olduğu, bu kimselerin mahalle aralarında gizlice meslek icra etme girişiminde bulunarak nizama aykırı hareket ettikleri esnaf birliği yetkililerince resmi makamlara şikayet olarak bildirilmekte ve gereğinin yapılması için emir çıkarılmaktadır.⁵⁴

18. yy'da esnafın karşılaştığı bir diğer zorluk, yeniçerilerin giderek artan bir oranda esnaf grupları içine dahil olmaya başlamasıdır. Yeniçerilerin sivil hayata müdahale süreci 16. yy'da başlamış olup bu durum 18. yy itibariyle iyice yaygınlaşmıştır.⁵⁵ Esnaf teşkilatı, yeniçerilerin müdahalesine en fazla maruz kalan yapılanmalar arasındadır. Bunun sebebi, klasik dönemdeki yasaklamaların aksine evlenip aile kurmaya başlayan yeniçerilerin geçimlerini sağlayabilmek için çalışmak zorunda olmalarıdır. Yeniçerilerin esnafla en yoğun şekilde ilişki içinde olduğu kentin İstanbul olması, onların başkentte esnafın denetlenmesi hususunda zabıta rolü üstlenmeleri nedeniyle doğal karşılanmalıdır. Esnafın denetlenmesinde bir dış görevli olarak hareket eden yeniçerilerin 18. yy'da esnaf birliklerine – hatta esnafın yönetim kadrolarına – yaygın şekilde dahil olmaları dikkate değer bir husustur.⁵⁶

1.2. Kavramsal Çerçeve

1.2.1. Gedik Tanımı ve Mahiyeti

Gedik kavramı, Osmanlı toplumunda farklı alanlarda birden fazla anlamda kullanılmış geniş kapsamlı bir kavramdır. Gedik askeri alanda, bir rütbeyi ve sahibine tanınan bir imtiyazı ifade etmek üzere kullanılmıştır. Askeri alanda kendilerine gedik tevcih edilen kişilerin, bir hizmeti yerine getirip yarar sağlayan kişiler oldukları görülmektedir.

⁵³ Öz, “İstanbul Nüfusu: Fetihden XVIII. Yüzyıl Sonlarına Kadar”.

⁵⁴ Kal'a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, 2/ 266.

⁵⁵ Arşiv kaynakları, yeniçerilerin gedik hissesi alıp satmasına dair örnekler barındırmaktadır. Konuyla ilgili 17. yy'a ait kayıtlardan biri, Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa'nın miras yoluyla intikal eden gedik hisselerini satın aldığı anlatılmaktadır. *İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil (1086-1087/1675-1676)*, haz. Salih Kahriman vd., (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 145b-2.

⁵⁶ Yeniçerilerin esnaf birliklerine girişleri yaygın olmakla birlikte, bu durumun tamamen kontrolsüz olduğu da anlaşılmamalıdır. Nitekim 1755 yılında şerbetçi esnafına dahil olmak isteyen yeniçeriler uyarılmış ve şerbetçilerin huzur ve düzenini bozmamaları yönünde tembihlenmişlerdir. Bkz. Kal'a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, 1/ 93-94.

Gedikler tevcih edilirken özel gedik defterleri tutulmuştur. Ayrıca tımarlı sipahilere de gedik tevcih edildiği görülmektedir.⁵⁷ İdari alanda ise gedik, belirli bir rütbe veya makama erişmiş saray görevlilerini ifade etmek için kullanılmıştır. Örneğin saraydaki idari görevlilerin başında bulunan kişiye, kıdemli cariyelere ve padişahı korumakla görevli olanlara “gedikli” unvanı verilmiştir. Saray dışında da idari anlamda kıdem almış görevliler için bu unvan kullanılmıştır.⁵⁸ Gedik kavramının bir diğer anlamı iktisadi sahaya aittir. İktisadi anlamda gedik, temelde Osmanlı esnafının kiracı olarak bulunduğu dükkanlardaki mesleki aletlerini ve bu aletler vasıtasıyla elde edilen haklar demetini ifade etmektedir. Osmanlı’da farklı sahalarda farklı anlamlarda kullanılan gedik kavramının iktisadi alana ait olanı, ekonomik hayatı zaman içerisinde önemli ölçüde etkilemiş belirli kavramlardan biridir.

Gedik kavramının çalışmamızda odaklanılacak anlamı, iktisadi anlamıdır. Yukarıda genel hatlarıyla ifade edildiği üzere iktisadi açıdan gedik; belirli bir mekanı kullanma hususunda özel yetkiler veren bir hakkı, bu hakkın kendisinden kaynaklandığı alet-edevatı ve belirli bir mekanda iş yürütebilme ehliyet/imtiyazını ifade etmektedir.⁵⁹ Ayrıca bina kabilinden çatılı, üstü kapalı mekanlarda tahakkuk eden bir hak olması hasebiyle gedik, müsakkafat hükmünde kabul edilmiştir.⁶⁰ Tarihi süreç içerisinde gediğin bu farklı anlamlarından bazıları öne çıkmış, bazıları zamanla ehemmiyetini kaybetmiştir. Dolayısıyla gediğin yukarıdaki anlamlardan hangisini hangi dönemde kazandığı tarihi seyre göre değişmekte olup gedik, her dönemde söz konusu iktisadi anlamlardan yalnızca birini veya birkaçını belirtmek amacıyla kullanılmıştır. Dolayısıyla gediğin anlamı üzerinde durulurken, hangi dönemden bahsedildiği önem arz etmektedir. Bununla birlikte gediğin tanımını yapan bazı araştırmacıların, kavramı bu anlamlardan yalnızca birine odaklanarak açıkladıkları görülmektedir.

Gedik meselesi üzerine eğilmiş olan son dönem Osmanlı bürokratlarından Süleyman Sudi (ö. 1896), gedik kavramının imtiyaz anlamı üzerinde durmakta ve gediği kısaca “herhangi bir işi yürütmek için kişiye hükümet makamı tarafından verilen imtiyaz

⁵⁷ Koyuncu, “Osmanlı Devleti’nde Esnaf Gediklerinin Hukuki Esasları, Gelişimi ve İlgaı”, 49-50. Gediğin askeri alanda kullanımına dair örnekler için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Ali Emiri [AE.SOSM.III]*, No. 1/27; BOA, *AE.SMST.IV*, No. 1/24.

⁵⁸ Koyuncu, “Osmanlı Devleti’nde Esnaf Gediklerinin Hukuki Esasları, Gelişimi ve İlgaı”, 52.

⁵⁹ Koyuncu, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Esnafı (İstanbul ve Bursa Örnekleri)*, 260-261; Ahmet Akgündüz, *İslam Hukuku ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1996), 505.

⁶⁰ Müsakkafât ve Müstegallât-ı Evkâfın Muamelatı Nizamı, *Düstur I. Tertip* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1873), 2/170.

hakkı” olarak tanımlamaktadır.⁶¹ Gedikler üzerine müstakil bir çalışması bulunan, dönemin tapu idaresi Defter-i Hakanî Nezareti’nde görev yapmış Sıdkı Bey de benzer şekilde gediğin esnafa imtiyaz hakkı sağlama boyutunu öne çıkarmaktadır. Bu itibarla, gediğin meslek icra etmeye yarayan alet ve edevat ya da ustalık hakkı şeklinde tarif edilmesini uygun bulmamakta ve bu tarifi, gediğin uygulamada şamil olduğu tüm kısımları kapsamadığını ifade etmektedir. Nitekim gedik hakkına sahip esnaf, temelde üretici ve satıcı olarak iki kesime ayrılmaktadır. Gediğin mesleki aletler veya ustalık hakkı şeklindeki tanımı, üretici kesimi kapsamasına rağmen satıcı kesimi dışarıda bırakmaktadır. Dolayısıyla Sıdkı Bey’e göre gediğin “icrâ-yı sanat ve ticaret edebilmek salâhiyyeti” olarak tanımlanması daha uygundur.⁶²

Gedik kavramının tanımına dair üzerinde durulan bir diğer boyut, gediğin mesleki aletler (âlât-ı lâzıme) anlamında kullanımıdır. Nitekim bir hak olarak ele aldığımızda gedikler, vakıf dükkan içine karar şartıyla yerleştirilmiş aletler vasıtasıyla doğmaktaydı. Dolayısıyla kiracıya kayd-ı hayat şartıyla tasarruf hakkını sağlayan unsurun, temelde dükkan içinde kendisine ait olan mesleki aletler olduğunu söylemek mümkündür. Son dönem Osmanlı alimlerinden Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942), gediğin mesleki aletlere dair olan anlamını öne çıkarmakta ve kavramı şu şekilde tanımlamaktadır:⁶³ “Esnafdan veya ashâb-ı san’attan birine mahsus olup daimî surette durmak üzere bir akar derununa vaz’ olunmuş olan âlât ve edevât-ı lâzımedir. Bu âlât ve edevât gerek akara ittisâl-i kararla muttasıl olsun, gerek aslen muttasıl olmasın.” Ömer Hilmi Efendi de gediğin âlât-ı lâzıme anlamına geldiğini şu şekilde ifade etmektedir:⁶⁴ “Gedik; bir esnaf ve san’ata mahsûs olup daimî sûrette mustakar olmak üzere bir akar derûnuna vaz’ olunmuş olan âlât-ı lâzımedir.”

Gedik kavramı ile ilgili yukarıdaki tanımlar, genelde gediğin tarihi süreç içerisinde kazandığı anlamlardan sadece birine odaklanmaktadır. Bu tanımlar, ancak belirli bir tarih aralığı ile kayıtları olduğu takdirde tutarlılık kazanabilir. Esasında tarihi süreç içerisinde farklı anlamlar kazanmış olan gedik kavramını tek bir döneme odaklanarak

⁶¹ Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesid* (İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1890), 1/96.

⁶² Sıdkı Bey, *Gedikler*, haz. Kamil Ali Gıynaş (Ankara: Gazi Üniversitesi Ahilik Kültürünü Araştırma Merkezi, 2004), 18-19. Mehmet Zeki Pakalın da gediğin “ticaret ve sanat yapabilmek salâhiyyeti” anlamına odaklanmaktadır. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), 656.

⁶³ Muhammed Hamdi Yazır, *Osmanlı Vakıf Hukukuna Giriş: Ahkâm-ı Evkâf*, haz. Hamdi Çilingir, (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020), 287.

⁶⁴ Münir Yaşar Kaya, *Ömer Hilmi Efendi ve İthâfu’l-Ahlâf fî Ahkâmi’l-Evkâf İsimli Eseri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 50.

tanımlamak uygun görünmemektedir. Nitekim çalışmada ele alınacağı üzere gedik kavramı, Osmanlı tarihinde 16. yy itibariyle mevcut olan ve zaman içinde bünyesine yeni anlamlar katmış bir kavramdır. Dolayısıyla yukarıda zikredilen tanımlar, gediğe dair tüm anlamları içerisinde barındıran (efrâdını câmi') bir tanım özelliği taşımamaktadır. Gediğin tanımına dair söz konusu yaklaşımların yanında, çağdaş araştırmacılardan kavramın tanımı ile ilgili daha geniş bir çerçeve çizmeye çalışanlar da mevcuttur.

Çağdaş araştırmacılardan Ahmet Akgündüz, gediği tarihi süreç içerisinde bünyesine farklı anlamlar katmış geniş kapsamlı bir kavram olarak görmektedir. Bu itibarla, gediğin tarihsel olarak ortaya çıkışını Ebüssuûd Efendi'ye (ö. 1574) nispet ettiği ve *Süknâ Risalesi* olarak adlandırdığı fetvaya dayandırmakta ve sonraki dönemler itibariyle gedik kavramının imtiyaz anlamı kazandığını ifade etmektedir.⁶⁵ Ahmet Kal'a ise gediği, mal ve hizmet üretimi ve satımıyla ilgili olarak esnaf birliklerine verilen, iktisadi ve hukuki özellikleri bulunan gelişmiş, sistemli bir hak ve yükümlülükler demeti olarak kabul etmektedir.⁶⁶ Bu değerlendirmelerden de hareketle, gedik kavramının anlam olarak barındırdığı tüm unsurları kapsayıcı bir tanımı, şu şekilde yapılabilir: Gedik, bir gayrimenkul içerisine yerleştirilmiş mesleki aletler ile bu aletlerden kaynaklı özel kullanım yetkilerini ve belirli bir sektörde ticaret ve zanaat yapabilme imtiyazını ifade etmektedir.

Tarihi süreç içerisinde geçirdiği kavramsal dönüşüm incelendiğinde gediğin, 18. yy'ın ikinci çeyreğinde Osmanlı esnafında inhisar usulünün başlamasından önce bir dükkana kiracı tarafından yerleştirilen mesleki aletler ve bu aletlerden kaynaklanan özel kullanım hakkını ifade ettiği görülmektedir. İnhisar uygulaması, kısaca belirli bir sektördeki dükkân sayısının sabitlenerek artırılmasının engellenmesine yönelik politikaları ifade etmektedir. İnhisar yönteminin başlamasından sonra ise gediğin mesleki alet anlamına farklı bir anlam daha eklenmiş ve gedik, aynı zamanda bir dükkanda meslek icra edebilme imtiyazını da gösteren bir kavram olarak kullanılmaya başlamıştır. İnhisar usulünün kaldırılmasından sonra ise gedik, önceki dönemde olduğu gibi sadece bir dükkanda yerleşik bulunan alet-edevatı ifade eder hale gelmiştir.⁶⁷ Bu noktada, hukuki

⁶⁵ Akgündüz, *İslam Hukuku ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 504-509.

⁶⁶ Ahmet Kal'a, *Debbağlıktan Dericiliğe: İstanbul Merkezli Deri Sektörünün Doğuşu ve Gelişimi* (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2012), 227-228.

⁶⁷ Akgündüz, *İslam Hukuku ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 504-509; Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Esnaf Gediklerinin Hukuki Esasları, Gelişimi ve İlgası", 49.

temellerini İslam'dan almış olan gedğin Osmanlı hukuk sistematığı içerisinde nerede durduğunun tespiti önem arz etmektedir.

Tarih boyunca devletlerin hukuki alanda benimsediğı bir yol, yöntem ve ekol olagelmıştır. Genel anlamda bir devlet politikası olarak hukuki açıdan Hanefi mezhebinin sistematığına bağılı kalan Osmanlı uleması, zaman zaman bu sistematığın dışına çıkmak durumunda kalmıştır. Dönemin ve değışen hayat şartlarının zorlamasıyla geliştirilen istisnai çözümler, zamanla kalıcı uygulamalar haline gelmiştir. İcâre-i tavîle, icâreteyn ve mukâtaa gibi uygulamalar Hanefi vakıf hukukunda benimsenen kaide ve kuralların dışına çıkıldığı örnekler olarak zikredilebilir.⁶⁸ İşte gedik sisteminin, mahiyeti itibarıyla ilgili dönemin cari hukuk ekolüne uymayan yöntemlerden biri olduğu ifade edilebilir. Nitekim gedik de belirli zaruri durumlar neticesinde istisnai bir uygulama olarak ortaya çıkmıştır.

Gedğin bir hak mı, yoksa özel şartlar ihtiva eden bir tür kiralama yöntemi mi olduğu meselesi de gedğin mahiyeti noktasında akla gelen hususlardandır. Aşağıda da ifade edildiğı üzere, İbn Âbidîn (ö. 1836) kendi zamanında gözlemlediğı durumdan yola çıkarak gedği temelde bir hak olarak ele almaktadır. Nitekim gedikler, sahibine belirli kullanım yetkileri tanıyan hakk-ı karâr ve süknâ gibi kavramlardan doğmuştur. Bu itibarla hakk-ı karâr, vakıf akar üzerinde mutasarrıfın vakıf yetkilisi izniyle ihdas ettiği bina, ağaç ve sair eklemelerden kaynaklı bir hak olup bu hak sayesinde mutasarrıf uzun süreli kullanım yetkisi elde etmektedir.⁶⁹ Arşiv kaynaklarından edindiğim intiba da gedğin temelde bir hak olarak değerlendirilmesinin daha isabetli olduğunu göstermektedir. Nitekim arşiv kayıtlarında, - mukâtaa ve icâreteyn kavramlarında görüldüğü üzere - “gedik ile tasarrufunda” veya “gedik ile kiraya verme/kiralama” gibi ifadelerden ziyade “gedikli dükkan/usta” ve “gedik sahibi/ashabi” ifadelerinin yer aldığını gözlemledim. Bu ibareler, Osmanlı toplumunda gedğin bir kiralama yönteminden ziyade bir hak olarak tasavvur edildiğinin delili sayılabilir.⁷⁰ Ayrıca

⁶⁸ Akgündüz, *İslam Hukuku ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 441.

⁶⁹ Muhammed Emin İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr* (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1992), 4/522.

⁷⁰ Benzer bir yorum için bkz. Murat Beyaztaş, *İslam Hukukunda Vakıf Gayrimenkullerinin Kîraya Verilmesi Usulleri ve İcâreteyn* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 49.

temelde bir hak olarak tasavvur edilen gedik, haklar tasnifi dikkate alındığında bir tür irtifak hakkı olarak kabul edilebilir.⁷¹

Gedik kavramı ile ilgili Hanefî mezhebine ait temel eserler taranmış olup doğrudan gedik kavramına, Osmanlı son dönem alimlerinden İbn Âbidîn'in (ö. 1836) eserleri dışında rastlanmamıştır. İbn Âbidîn, gediği dükkanlarda bitişikliği bulunan ve kullanımdaki eşyalar vasıtasıyla sabit olan hakk-ı karârın doğurduğu bir hak olarak görmekte ve gediğin hulûv kavramı ile ilişkisini kurmaktadır.⁷² Dolayısıyla gedik hakkının hukuki anlamdaki dayanağını hakk-ı karâr ve süknâ kavramlarının oluşturduğu söylenebilir. Nitekim süknâ kavramı, klasik İslam hukuku eserlerinde “bir evden oturma amacıyla yararlanma hakkı” anlamında kullanılan bir kavramdır. Kelime “dükkanın süknâsı” gibi bir diğer kelimeye izafe edilerek kullanıldığında, izafe edildiği şeyin menfaatten yararlanma ve içinde kalmak amacıyla kullanım yetkisini ifade etmektedir.⁷³

Gedik kavramının sadece Anadolu coğrafyasına mahsus bir uygulama olmayıp Osmanlı döneminde Şam ve Halep gibi şehirlerde de benzer uygulamalara başvurulduğu görülmektedir. Şam vakıflarında gedik uygulaması, 19. yy'ın sonlarına kadar devam etmiştir. Halep'te de benzer şekilde gedik kavramı, meslek icra etmek üzere kullanılan belirli bir mekandaki tasarruf hakkını ve mesleki aletleri kullanma yetkisini ifade etmektedir.⁷⁴ Dolayısıyla vakıfları iktisadi açıdan rahatlatma işlevi bulunan gedik uygulamasına, farklı bölgelerde de bir çözüm olarak başvurulduğu anlaşılmaktadır.

1.2.2. Gediğin Hukuki Dayanağı

Gediğin hukuki dayanağı denildiğinde, gedik uygulamasına şer'î/hukuki açıdan meşruiyet sağlayan hususlar anlaşılmaktadır. Hukuki anlamda kural dışı yahut istisnai sayılabilecek uygulamaların, tarihsel olarak bakıldığında genellikle belirli durumların zorlaması sonucu ortaya çıktığı görülmektedir. Gedik kavramının, mahiyeti itibariyle vakıf binaların maslahatını gözetme amacı kapsamında ve zarurete binaen ortaya çıkmış bir kavram olduğu söylenebilir. Vakıf dükkanların içerisine yerleştirilmiş olan ve hakk-ı karâr doğuran mesleki aletlere sahip olan kiracı, dükkânda uzun süreli tasarruf hakkını

⁷¹ Ekrem Buğra Ekinci, *İslam Hukukunda Değişmenin Sınırı* (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2005), 117.

⁷² İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, 4/523.

⁷³ Hacı Mehmet Günay, “Süknâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010).

⁷⁴ Onur Yıldırım, “Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm: 1650-1826” 83 (1999), 165.

elinde bulundurmaktadır. Dolayısıyla bu uygulama ile gelir getirme amacıyla hazırlanmış olan vakıf mülklerin âtil kalması engellenmeye çalışılmıştır. Nitekim vakıf binanın mevcut kiracı elinde ecr-i misil ile bırakılması, başka birine kiraya verilmesinden daha kolay ve vakıf için daha avantajlı görülmüştür.⁷⁵

Vakıf mülklerde gedik uygulamasına başvurulmasında gerekçe olarak gösterilen bir diğer husus, zarurettir. İslam hukuk kaideleri gereğince bir veya üç yıldan daha uzun süreyle kiraya verilmesi caiz olmayan⁷⁶ vakıf gayrimenkuller, zaman içinde yangınlar neticesinde tahrip olmuş ve kullanılamaz hale gelmiştir.⁷⁷ Söz konusu gayrimenkullerin vakıf gelirleri ile tamirine de imkan bulunmadığından, uzun süreli kiralama yöntemine başvurulması hususu zarurete binaen gündeme gelmiştir.⁷⁸ Bu yöntemde kiracıya vakıf dükkanda uzun süreli tasarruf hakkı veren husus, kiracının vakıf dükkanın tamir ve bakımını kendi malıyla yapmayı üstlenmesidir. Böyle bir yükümlülüğün altına girmeyen kiracılar için uzun süreli tasarruf imkanı söz konusu olmayıp vakıf mütevellisi kira süresi bitiminde onu dükkandan çıkarma yetkisine sahiptir. Söz konusu mesele bey' bi'l-vefaya kıyasen ele alınmış ve herhangi bir konuda zaruretin ortaya çıkması halinde kolaylaştırma yoluna gidileceği, dolayısıyla uzun süreli kiralama yöntemine başvurulmasıyla da zorluğun ortadan kaldırılıp ümmet için pek çok faydanın hasıl olacağı ifade edilmiştir.⁷⁹

Vakıf dükkanda tasarruf sahibine belirli özel yetkiler sağlayan gedik uygulaması da tasarruf sahibinin binayı kullanılabılır hale getirmesi ve içerisine ilgili mesleğe ait aletleri yerleştirmesi neticesinde ortaya çıkmış bir uygulamadır. İbn Âbidîn bu hususu şu şekilde açıklamaktadır; kiracının vakıf dükkanda eklemeler yapıp ecr-i misilden düşük ücretle dükkanı kullanmak istemesi durumunda bakılır: yapılan eklemeler kaldırıldığı takdirde dükkan daha yüksek ücretle kiracı bulabilecekse, kiracı ilgili kısımları kaldırmaya ve dükkanı eski haline getirmeye zorlanır. Ancak ilgili bölümler

⁷⁵ Muhammed Emin İbn Âbidîn, “Tahrîru'l-ibâre fî men hüve evlâ bi'l-icâre”, *Mecmuatü Resâil-i İbn Âbidîn* (İstanbul: Osmanlı Matbaası, 1325/1907), 2/154.

⁷⁶ Burhâneddin el-Mergînânî, *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti'l-mübtedî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs el-Arabî, ts.), 3/230; Ali Haydar Arsebük, *Dürrü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm* (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1991), 1/559-60; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 6/7.

⁷⁷ Örneğin İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil Defterinde, İstanbul'da çıkan yangında altı yüz altmış bir dükkanın yandığı ifade edilmektedir. *İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil (1107-1108/1695-1697)*, haz. Ali Coşkun vd., (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 172b-4.

⁷⁸ Ekinci, *İslam Hukukunda Değişmenin Sınırı*, 116-117.

⁷⁹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 4/522-23.

kaldırıldığı takdirde dükkana kiracının verdiği daha yüksek ücretle talip bulunamayacaksa dükkân kiracının elinde bırakılır.⁸⁰

İbn Âbidîn gedik uygulamasında kiracının halihazırda verdiği ücretin ecr-i misil olarak kabul edileceğini ve bu mantıktan hareketle kiracının ecr-i misli ödemesi hasebiyle – yaptığı eklemeler dolayısıyla – dükkanda tasarruf hususunda diğerlerinden daha fazla hak sahibi olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla burada vakfın maslahatı doğrultusunda hareket edilmekte, dükkânı ilgili kiracının elinde bırakmanın vakfa herhangi bir zararı olmayıp her iki tarafın faydasının bulunduğu düşünülmektedir. İbn Âbidîn bu uygulamanın özellikle büyük şehirler için bir zaruret olduğunu, bu yöntem sayesinde şehirlerde vakıfların çoğalabileceğini ve ümmetin işlerini kolaylaştırmanın Hz. Peygamber (sav) tarafından da tavsiye edildiğini belirtmektedir.⁸¹

İbn Âbidîn'in ifadelerinden, vakıf dükkânları tamir hususunda vakıfta yeterli maddi gücün bulunmaması sebebiyle tamirin kiracılar tarafından üstlenildiği ve bu uygulamanın kiracıya ekstra yetkiler ve kullanım hakları tanıdığı anlaşılmaktadır. Nitekim vakıflara ait dükkânları kiracı olarak kullanmak isteyenler, bir süre sonra tüm tasarruf haklarının sona ereceğini bilmeleri halinde dükkânın tamirini üstlenme hususunda isteksiz davranacaklardır. Bu durumun da hem vakıfların hem de bir bütün olarak ekonominin zararına sonuçlar doğurması kaçınılmazdır.⁸²

Arşiv kayıtları incelendiğinde, vakıf dükkânların tamirini üstlenen kesimin her durumda esnaf olmadığı anlaşılmaktadır. Buraları tamir için icâreteyn yöntemiyle kiralayan esnaf dışı mutasarrıflar da bulunmaktadır. Dükkânı tamir eden icâreteynli mutasarrıf, burayı esnafa uzun süreli olarak ve yine çift kira ödemesiyle kiraya vermektedir. Bu işlemin de yine vakıf dükkânların atıl bırakılmaması amacına matuf olduğu söylenebilir. Alt kiralama yöntemiyle dükkâna yerleşen esnafın burada kendini hak sahibi olarak görmesini sağlayan temel faktörler, muaccele ödemesi ve dükkâna yerleştirdiği mesleki aletlerdir. Netice itibariyle vakıf dükkândaki tasarruf hakları noktasında hukuki anlamda gedik sahibi esnafa meşruiyet zemini sağlayan unsur; vakıf dükkânların esnaf tarafından tamir edilmesi halinde doğrudan, icâreteynli mutasarrıflar tarafından tamir edilmesi halinde ise dolaylı şekilde kendini göstermektedir.

⁸⁰ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 4/522.

⁸¹ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 4/522.

⁸² Ekinci, *İslam Hukukunda Değişmenin Sınırı*, 118.

1.2.3. Gedik Çeşitleri

Osmanlı uygulamasında zaman içinde gediğin farklı türleri ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla gedikler tek tip olmayıp çağdaş araştırmacılar tarafından da farklı açılardan farklı sınıflandırmalara tabi tutulmuştur. Bir gayrimenkule bağlı olup olmama açısından gedikler üçe ayrılmaktadır:⁸³

a. Müstakar Gedikler: Gedik denince ilk akla gelen ve uygulamada gediklerin büyük bir çoğunluğunu oluşturan gedik çeşididir. Müstakar gedikler - dükkan gibi - belirli bir gayrimenkule bağlı bulunur ve gedik sahibine ilgili gayrimenkulde geniş tasarruf yetkileri sağlar. Ayrıca müstakar gedik sahipleri başka bir yerde meslek icra edemez. İslam hukukçularının gediğe kaynaklık eden süknâ ve hakk-ı karar kavramlarını ilişkilendirdiği gedik türü, müstakar gediklerdir. Nitekim burada mesleki aletler, içerisinde bulundukları dükkanda gedik sahibi lehine süknâ ve karar hakkı doğururlar. Dolayısıyla esasında şer’i açıdan caiz görülen gedik türünün müstakar gedikler olduğu söylenebilir.

b. Havâî Gedikler: Havâî gedikler belirli bir mekana bağlı olmayıp sahibinin – sınırları belli olmak kaydıyla – istediği yerde meslek icra edebildiği gediklerdir. Bu tür gediklere munfasıl gedik de denilmektedir. Havâî gediklerin belirli bir mekana bağlı olmamaları, dolayısıyla da süknâ hukukundan yoksun olmaları sebebiyle fetvaya aykırı olduğu ifade edilmiştir. Esasında havâî gediklerin gedik kabul edilmeleri sadece itibari olup bu tür gedikler sahibine belirli bir mesleği icra etme yetkisi sağlamaktadır.⁸⁴ Arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, havâî gedik türü tüm dönemlerde müstakar gediklere göre sayıca oldukça azdır. Simitçi gediği ve saka gediği bu tür gediklerin örneğidir.⁸⁵

c. Müstahlas Gedikler: Binası yanmış veya bulunduğu yerden başka bir yere nakledilmiş gediklere müstahlas gedik adı verilmektedir. Müstahlas kelimesi Arapça’da “kurtarılmış” anlamına gelmekte olup kavram, söz konusu gediklerin yangın gibi bir

⁸³ Ahmet İnan, *Arşiv Belgeleri Işığında Gedik Hakkı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994), 11-14; Ahmet Akgündüz, “Gedik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996), 13/542; Koyuncu, “Osmanlı Devleti’nde Esnaf Gediklerinin Hukuki Esasları, Gelişimi ve İlgası”, 64.

⁸⁴ Havâî gediklerin, sahibine meslek icra etme yetkisi sağlama işlevlerine dair örnek belge için bkz. 85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041/1630-1631), haz. Hacı Osman Yıldırım vd. (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002), 102-103.

⁸⁵ Arşiv kayıtlarına, havâî türden olan saka gediklerinin konu olduğu hukuki muamelelerin geçerliliğine yönelik birtakım anlaşmazlıkların yansıdığı görülmektedir. Konu ile ilgili örnek bir belge için bkz. *Bab Mahkemesi 46 Numaralı Sicil* (1096-1097/1685-1686), haz. Sabri Atay vd., (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 6a-1.

hadiseden kurtarıma yahut nakil vasıtasıyla varlıklarının devam ettirildiğine işaret etmektedir.

Gediklerin tabi tutulduğu bir başka sınıflandırma, II. Mahmut döneminde ortaya çıkmıştır. Yapılan yeni düzenlemeye göre II. Mahmut ve Haremeyn Vakıfları'na bağlanıp sahiplerinin ellerine yeniden senet verilen gedikler “nizamlı gedik”, bu özelliği taşımayan gedikler ise “adi gedik” olarak adlandırılmıştır.⁸⁶ Nitekim son dönemde gediklerin tasfiyesine kadarki süreçte, gediklerle ilgili yeniden ihdas etme yahut kısmen ya da tamamen kaldırma noktasında pek çok düzenleme yapılmış olup söz konusu sınıflandırma da bu düzenlemelerin bir parçasıdır. Bununla birlikte 19. yy çalışma kapsamında olmadığından sadece söz konusu ayrıma işaret etmekle yetinilmiş, meselenin detayına girilmemiştir.

1.2.4. Gedik Kavramına Kaynaklık Eden Üst Kavramlar

Esasen bir hak olarak tasavvur edilen gedik, sahibine sıradan kira sözleşmesinin kiracıya sağladığı yetkilerden daha geniş yetkiler sağlamaktadır. Söz konusu yetkilerin meşruiyet gerekçesi, klasik fıkıhta kabul edilmiş olan hakk-ı karâr, süknâ ve girdar kavramlarına dayanmaktadır. Kaynaklarda gediğin kullanımı temellendirilirken bu üç kavrama – zaman zaman birbirinin yerine geçecek şekilde – atıf yapılmaktadır. Bu kavramların izah edilmesi, gediğin meşruiyet kaynağının anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

1.2.4.1. Hakk-ı karâr

Bir eşya üzerindeki tasarruf yetkisi bakımından hak kavramı, İslam hukukunda üç kategoride ele alınmaktadır. Eşya üzerinde sahibine en geniş ve en güçlü yetkileri veren kategori, mülkiyet hakkıdır. Bunun mukabilinde ise sahibine mülkiyet hakkına nispeten daha zayıf yetkiler sağlayan “hak veya hukuk” kategorisi bulunmaktadır. Sahibine eşya üzerinde mülkiyet hakkına yakın yetkiler veren hak grubu “müteekkid haklar” olarak isimlendirilmektedir. Bunun mukabilinde ise yetkiler açısından zayıf ve güç kazanmamış haklar bulunmaktadır. Bunlar da “mücerret haklar” olarak nitelenmektedir.⁸⁷ Şuf'a hakkı ile mürur ve şefeh hakkı gibi irtifak haklarını da içine

⁸⁶ Akgündüz, *İslam Hukuku ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 514-516.

⁸⁷ Hasan Hacak, *İslam Hukukunun Klasik Kaynaklarında Hak Kavramının Analizi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 125.

alan mücerret haklar, mülkiyeti bir başkasına ait olan eşya üzerinde kurulmaktadır. Bir yerde yerleşik ve sabit olarak kalma hakkı anlamındaki hakk-ı karâr⁸⁸ da mücerret haklar grubunda yer alır. Mücerret haklarda bedel karşılığı ıskât (düşürme), örfe bağlıdır.⁸⁹

Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1942), “karar” kavramı kapsamında bir eşyanın bulunduğu yerden kaldırılma gerekliliğini üç başlık altında değerlendirmektedir. Bunlardan ilki, bir mülkün bulunduğu yerde sabit bırakılmasının caiz ve mübah olduğu anlamına gelen asl-ı karardır. Asl-ı kararın örneği, bir kimsenin sahibinin izni ile bir arazi üzerinde bina inşa etmesi meselesinde karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda inşa edilen binanın arazi üzerinde bırakılması caiz ve mübahtır, ancak zorunlu değildir. Arazi sahibinin cayması halinde bina kaldırılabilir. İkinci olarak hakk-ı karâr kategorisi bir mülkün kararının, yani bulunduğu yerde bırakılmasının vacip olduğunu ifade eder. Bunun örneği, ortak bir binanın üst katında oturan kişinin alt katta oturanın tavanında sahip olduğu haktır. Buradaki üst hakkı, hakk-ı karâr kabilinden olduğu için ref’i (kaldırılması) caiz değildir. Üçüncü kategori ise adem-i cevaz-ı karar kategorisi olup ilgili mülkün kaldırılmasının vacip olduğunu belirtir. Çalıntı arazi üzerinde inşa edilen binalar ve dikilen ağaçlar bu kabildendir.⁹⁰ Dolayısıyla hakk-ı karârın, bir mülkün bulunduğu yerde sabit bırakılmasının gerekli olduğu hallerde tahakkuk ettiği anlaşılmaktadır.

Temelde bir taşınmaz üzerindeki kullanım hakkını ifade eden hakk-ı karâr, arazi ve çatılı bina (müsakkafât) kabilinden gayrimenkullerde geçerlidir. İbn Âbidîn (ö. 1836), *Tahrîru’l-ibâre fî men hüve evlâ bi’l-icâre* adlı risalesinde hakk-ı karârı arazi üzerinde kiracının sahip olduğu bir hak olarak tanımlamakta ve bu hak sayesinde kira süresi bittiği halde kiracının ürününü hasat edememesi durumunda hasat zamanına kadar ürünü mislî ücreti ile tarlada bırakma imkanına sahip olduğunu ifade etmektedir.⁹¹ Burada kiracıya hakk-ı karâr yetkisi veren unsur, arazi üzerindeki üründür. İbn Âbidîn’in *Reddû’l-muhtâr*’daki ifadesine göre ise hakk-ı karâr, vakıf arazi üzerinde kiracının müteveli izniyle inşa ettiği bina yahut diktiği ağaçlardan doğan bir hak olup kiracı ecr-i misli ödediği müddetçe kendisine ilgili gayrimenkulü kullanma yetkisi

⁸⁸ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2010), 291.

⁸⁹ Yazır, *Osmanlı Vakıf Hukukuna Giriş: Ahkâm-ı Evkâf*, 282-283.

⁹⁰ Yazır, *Osmanlı Vakıf Hukukuna Giriş: Ahkâm-ı Evkâf*, 280. Elmalılı Hamdi Yazır’ın yukarıdaki tasnifine benzer bir tasnif ve değerlendirme için bkz. Abdullah Kiracı, “Bina Vakıflarında Kalıcılık (Hakk-ı Karar) Şartı”, *Baran Dergisi* (Erişim 15 Mart 2024).

⁹¹ İbn Âbidîn, “*Tahrîru’l-ibâre fî men hüve evlâ bi’l-icâre*”, 2/151.

vermektedir. Ayrıca İbn Âbidîn hakk-ı karârın “girdar” diye de isimlendirildiğini belirtmektedir.⁹²

Vakıf gayrimenkulde kiracının sahip olduğu hakk-ı karâr, yalnızca vakıf arazilerle ilgili olmayıp vakıf dükkanlarda da tahakkuk etmektedir. Vakıf dükkanda hakk-ı karâr, “süknâ” olarak da ifade edilen ve dükkan içerisinde yerleşik bulunan eşyalar vasıtasıyla doğmaktadır.⁹³ Dolayısıyla hakk-ı karâr kavramının, birden fazla uygulamaya kaynaklık eden bir üst kavram olduğu anlaşılmaktadır. Burada vakıf arazide kiracıya karâr hakkı sağlayan unsurun arazi üzerindeki ağaç, ekin veya bina kabilinden mülkleri olduğu anlaşılmaktadır. Vakıf dükkandaki karâr hakkının kaynağı ise mesleki aletlerdir.

İbn Âbidîn hakk-ı karârın sağladığı yetkiler açısından vakıf dükkan ile mülk dükkan arasında bir ayrım yapmakta ve kiracının hakk-ı karârdan doğan uzun süreli tasarruf yetkisinin vakıf binada geçerli olacağını ifade etmektedir. Bu ayrımın gerekçesi, vakıf binanın kiraya verilmek amacıyla hazırlanmış (muaddün li'l-istiğlâl) olmasıdır. Dolayısıyla mütevellî, kiracının dükkan içerisine süknâ adı verilen aletleri yerleştirmesine izin vermekle onun hakk-ı karârını tanımış olmakta ve – dükkana herhangi bir zararı bulunmadığı sürece – söz konusu aletleri kaldırtma yetkisi bulunmamaktadır. Nitekim vakıf dükkânın, halen zilyet olan mevcut kiracı elinde ecr-i misil ile bırakılması, başka birine kiraya verilmesinden – hem vakıf hem kiracı için – daha hayırlıdır. Burada gözetilen temel husus, vakfın yararidir. Mülk dükkanda ise aynı durum söz konusu olmayıp dükkan sahibinin mülkü üzerinde istediği şekilde tasarruf etme yetkisi bulunmaktadır.⁹⁴

Vakıf arazi ve dükkanlarda mutasarrıfa hakk-ı karârın tanınmasının birtakım hukuki gerekçeleri bulunmaktadır. Konuyla ilgili olarak Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1942), hakk-ı karârı mîrî arazilerle ilişkilendirmekte ve meseleyi maslahat kaidesi ile açıklamaktadır. Buna göre başlangıçta hükümetler tarafından yalnızca icare, müsâkât ve müzaraa akitleriyle reyanın tasarrufuna bırakılan mîrî toprakların zamanla imaret ve bakıma muhtaç hale gelmesi, buraların reaya elinde daha geniş tasarruf yetkileri ile bırakılmasını zorunlu kılmıştır. Devlet adamları mîrî toprakların süresiz şekilde

⁹² İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 4/522.

⁹³ İbn Âbidîn, “Tahrîru'l-ibâre fî men hüve evlâ bi'l-icâre”, 2/154.

⁹⁴ İbn Âbidîn, “Tahrîru'l-ibâre fî men hüve evlâ bi'l-icâre”, 2/154. Arşiv kayıtları incelendiğinde, İbn Âbidîn'in teoride sözünü ettiği bu durumun uygulamada geçerliliğini yitirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim ileriki bölümlerde açıklanacağı üzere, özellikle 18. yy'da mülk dükkan sahibinin kendi mülkü üzerinde kiracı esnaf aleyhine tasarrufları sınırlanmaktadır.

kiralanmasına ve mutasarrıfın evladına intikal etmesine göz yummak mecburiyetinde kalmışlardır. Böylece mutasarrıfların mîrî arazi üzerinde hakk-ı karârları tanınmış, sahip oldukları yetkiler genişleyip mülkiyet hakkının verdiği yetkilere benzer bir hal almıştır. Elmalılı, söz konusu müsamahakâr tavrın gerekçesi olarak “ra’iye üzerinde tasarruf, maslahata menûttur” kaidesini göstermektedir. Ayrıca girdar ve tapu gibi uygulamaları ve vakıf arazilerle dükkanlarda hakk-ı karârın tanınıp mukâtaa ve gediklerin ortaya çıkmasını aynı gerekçeye dayandırmaktadır.⁹⁵

Vakıf ve mîrî gayrimenkullerde mutasarrıflara karâr hakkının tanınması, hem vakıfların hem de devletin yararınadır. Mîrî arazinin mülkiyeti devlete ait olduğundan, halk buraları ancak kira sözleşmesi veya müsâkât/müzâraa gibi ortaklık sözleşmeleriyle tasarruf edebilmekteydi. Söz konusu sözleşmeler de mutasarrıflara süreli bir kullanım yetkisi verdiğinden, onların vakıf ya da mîrî arazi üzerinde kalıcı bir yapı inşasını teşvik etmemekteydi. İşte bu gerekçeden dolayı, ilgili gayrimenkuller üzerinde kiracıların hakk-ı kararı tanınarak kendilerine süresiz bir tasarruf hakkı verilmiştir. Böylece mutasarrıfların, ilgili gayrimenkul için gereken birtakım masrafları üstlenmeye teşvik edilmesi amaçlanmıştır. Vakıflara gelir getirmek gayesiyle hazırlanmış çatılı binalarda da aynı amaca matuf olarak kiracılara benzer yetkiler sağlanmıştır.⁹⁶ Netice itibarıyla hakk-ı kararın vakıf arazilerle ilgili olanı mukâtaa uygulamasını, vakıf binalarla ilgili olanı ise gedik uygulamasını ortaya çıkarmıştır.

Eserinde hakk-ı karârın gediklerle ilişkisine değinen Elmalılı Hamdi Yazır, gedğin zaman içinde somut bir mal mesabesinde kabul edildiğini, dolayısıyla da karâr hakkından istifade ederek üzerinde bulunduğu bina ya da arsanın devamlılık (istikrâr) özelliği ile ilintili, hatta – arsaya izafe edilen gediklerde görüldüğü üzere – asıl mülkten daha sağlam bir nitelik kazandığını belirtmektedir. Bu durum, esasında hukuki açıdan tali nitelikte olan gediklerin neredeyse asıl mülk yerine geçecek kadar muteber hale geldiğini göstermektedir. Halbuki mücerret hak kabilinden olan gediklerin somut bir varlık (ayn) olarak kabul edilmesi bile hukuki açıdan alışılmadık bir durumdur.⁹⁷

Elmalılı Hamdi Yazır, hakk-ı karârın kira sözleşmesiyle de ilişkisini kurmaktadır. Bu itibarla, müebbet ve süresiz olarak yapılan kira sözleşmesini hükümsüz (fâsid) kabul etmekte olup hükümsüz sözleşmelerde hakk-ı karârın geçerli olmayacağını ifade

⁹⁵ Yazır, *Osmanlı Vakıf Hukukuna Giriş: Ahkâm-ı Evkâf*, 285-286.

⁹⁶ Yazır, *Osmanlı Vakıf Hukukuna Giriş: Ahkâm-ı Evkâf*, 285-286.

⁹⁷ Yazır, *Osmanlı Vakıf Hukukuna Giriş: Ahkâm-ı Evkâf*, 287.

etmektedir. Bununla birlikte icâre-i tavîle, icâreteyn ve tapu gibi başlangıç itibariyle hükümsüz kabul edilen uygulamalara herhangi bir meşru maslahatın gerekçe olarak taalluk etmesi halinde bunlarda da hakk-ı karârın vücut bulabileceğini belirtmektedir. Fıkıh alimlerini özel hükümler beyanına sevk etmiş olan girdar, gedik, arz-ı muhtekire, hulûv ve marsad gibi uygulamaların da bu kabilden olduğunu ifade eden Elmalılı, söz konusu uygulamaların müebbet hakk-ı karârın kullanımının genişlemesine vesile olduğuna değinmektedir.⁹⁸ Dolayısıyla Elmalılı Hamdi Yazır'ın, söz konusu uygulamalarda hakk-ı karârın sabit olmasını maslahat kaidesine bağlı olarak meşru gördüğü anlaşılmaktadır.

Hakk-ı karâr kavramı klasik fıkıh eserlerinde şuf'a başlığı altında ele alınmakta olup üst katta oturan kişinin alt kat komşusu üzerinde şuf'a hakkına sahip olması, onun ilgili akardaki hakk-ı karârı ile gerekçelendirilmektedir.⁹⁹ Yine alt katta oturan kişi lehine şuf'a hakkının hangi durumlarda sabit olacağı hususu da hakk-ı karâr ile açıklanmaktadır.¹⁰⁰ Ayrıca irtifak hakları başlığı altında da aynı meseleye değinilmekte olup iki katlı binalarda tavanın alt katta oturan kişinin mülkü olmakla beraber, üst kat sahibinin hakk-ı karâra binaen tavandan istifade etme yetkisinin bulunduğu ifade edilmektedir.¹⁰¹ Konuyla ilgili olarak Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır gediklerle ilişkili olan karar hakkının, fıkhi açıdan üst katta oturan kişi lehine tahakkuk eden karar hakkına kıyas edildiğini, ancak bu kıyasın isabetli olmadığını belirtmektedir. Elmalılı'nın konuyla ilgili görüşü, kendi ifadeleriyle şu şekildedir.¹⁰²

“Halbuki ‘ulûvdeki hakk-ı karâr, kable’t-taksim mülkün mahiyetinden ve arsaya nisbetinden münba’is olduğu için âlât-ı mevzû’anın sırf şahsına tabi olan karârın buna kıyası pek fâsid idi. Bu veçhile gediğin bütün mahiyeti, hakk-ı karâr mahiyeti içinde dolaşıyordu. Hulûv ile gedik mahiyeten birleşiyordu. İşte hakk-ı karârın bu kadar kuvvetli sübutu, bunun hukûk-ı müekkede, belki mülk mahiyetinde telakkisini ve binaenaleyh i’tiyazının tecvizini icab ediyordu. Gedik bey’ ve şirâ’sı demek, hakk-ı karâr mübadelesi demeye müncer idi.”

⁹⁸ Yazır, *Osmanlı Vakıf Hukukuna Giriş: Ahkâm-ı Evkâf*, 284.

⁹⁹ Abdülganî b. Tâlib el-Meydânî, *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb* (Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, t.y.), 2/110; Bedrüddîn el-Aynî, *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 11/351; Mergînânî, *el-Hidâye*, 4/318.

¹⁰⁰ Abdurrahman Şeyhîzâde, *Mecma' u'l-enhur fî şerhi Mülteka'l-ebhur* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1910), 2/481-82.

¹⁰¹ Muhammed Kadri Paşa, *Mürşidü'l-hayrân ilâ ma'rifeti ahvâli'l-insân* (Bulak: Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1891), 12.

¹⁰² Yazır, *Osmanlı Vakıf Hukukuna Giriş: Ahkâm-ı Evkâf*, 287.

Elmalılı'nın yukarıdaki ifadelerinden, hakk-ı karârın gedikler için kuvvetli şekilde sabit olmasının, gedige – haklar tasnifi açısından – neredeyse mülkiyet hakkı niteliği kazandırdığı, bu durumun da gediklerin bedel karşılığı başkasına devredilmesine cevaz verilmesi sonucunu doğurduğu da anlaşılmaktadır.

Osmanlı dönemi fetva mecmualarında hakk-ı karâr ifadesine, Hoca Sadeddinzâde Mehmed Esad Efendi'nin (ö. 1625) fetva mecmuasında rastlanmaktadır. 17. yy'ın ilk çeyreğinde vefat etmiş olan Esad Efendi, vakıf arazi üzerinde binası bulunan kişinin vefatından sonra binanın yanması halinde mütevellinin vakıf araziye vereseden başkasına kiraya vermesinin, binanın hakk-ı karârının bulunmaması halinde caiz olacağına hükmetmektedir. Ayrıca hakk-ı karârı; “arazi için mukâtaay-ı kadime, bina için ise ücret-i muaccele” olarak tanımlamaktadır.¹⁰³ Esad Efendi'nin hakk-ı karâr tanımından, bir anlamda kiracının vakıf dükkanı kiralaması esnasında ödediği muaccele bedeli sayesinde hakk-ı karâra sahip olduğu anlaşılmaktadır. Aynı durum mukâtaa için de geçerlidir. Arazi için ödenen mukâtaa bedeli, binadaki muacceleye benzer şekilde kiracıya hakk-ı karâr sağlamaktadır.

1.2.4.2. Süknâ

Süknâ kavramı, klasik fıkıh kitaplarında sıkça rastlanan kavramlardan biri olup farklı bağlamlarda farklı anlamlara gelecek şekilde kullanılmıştır. Klasik fıkıh eserlerinde süknânın, malî bir hak olarak ele alındığı ve kişinin zimmetinde sabit olan alacak hakkı (deyn) ile doğrudan bir mal üzerinde kurulan aynî hak olmak üzere temelde iki bağlamda kullanıldığı görülmektedir. Alacak hakkı anlamındaki süknâ; en genel ifadeyle bir erkeğin eşi, çocukları ve belirli akrabaları için temin etmek durumunda olduğu mesken hakkını belirtmekte olup fıkıh eserlerinde aile hukuku ilişkilerini anlatan nikah ve talak gibi başlıklar altında işlenmiştir. Bu anlamdaki süknânın, ailede koca için bir yükümlülük iken eş ve çocuklar için bir hak olarak ortaya çıktığı söylenebilir.¹⁰⁴ Süknâ hakkının konumuzla ilgili olan anlamı ise klasik fıkıh eserlerinde aynî bir hak olarak ele alınan anlamıdır.

¹⁰³ Hoca Sadeddinzâde Mehmed Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kasıdecizâde, 277), 73b.

¹⁰⁴ Ebu Bekr Ahmed el-Cessâs, *Şerhu Muhtaşari't-Tahâvî* (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2010), 5/315; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhtâ'ül-Burhânî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 3/469; Günay, “Süknâ”, 38/49.

Aynî hak anlamındaki süknâ; ev veya dükkan gibi herhangi bir gayrimenkulün menfaatinden yararlanma hakkını ifade etmekte olup klasik fıkıh eserlerinin icare, vakıf, sulh, ariyet ve vasiyet gibi farklı bölümlerinde işlenmiştir.¹⁰⁵ İlgili gayrimenkulün somut varlığına (ayn'ına) bağlı olması hasebiyle aynî hak niteliği taşıyan süknâ hakkı, sahibine söz konusu menfaatten yararlanma ve onu hukuki tasarruflara konu etme yetkisi vermektedir. Bu anlamda süknâ hakkı sahibi ilgili gayrimenkulün menfaatine malik olmakta, bu mülkiyet de eksik bir mülkiyet olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda kişiye bir gayrimenkulde süknâ hakkı sağlayan en yaygın sözleşmenin kira sözleşmesi olduğu görülmektedir.¹⁰⁶ Ayrıca vakıf kurucusunun vakfettiği binadaki kullanım hakkını belirli kişilere tahsis etmesiyle de “meşrûnun leh” adı verilen lehtarlar ilgili binanın süknâ hakkına sahip olurlar.¹⁰⁷ Buna ilave olarak klasik fıkıh eserlerinde süknâ kavramının kullanımına dair çeşitli meselelerin tartışıldığı görülmektedir.

Süknâ kavramı ile ilgili klasik fıkıh eserlerinde karşılaşılan meselelerden biri, bir ev veya dükkanın oturmak (süknâ) amacıyla kiralanıp kullanım şekline dair daha ayrıntılı bir bilgi verilmemesi halinde sözleşmenin sahih olup olmayacağı hususundadır. İslam hukukunda genel kurala (terim anlamıyla kıyasa) göre kira sözleşmesinde kiralanın binanın hangi amaçla kullanılacağına da belirtilmesi gerekir. Bununla birlikte “bu evi/dükkanı oturmak (süknâ) amacıyla kiraladım” gibi genel bir ifadeyle kurulan sözleşmelerin de istisnai olarak (istihsanen) caiz olacağı kabul edilmiştir.¹⁰⁸ Kira sözleşmesinde süknâ ifadesinin kullanımına dair ortaya çıkan bu meselenin gerekçesi, süknânın geniş bir anlam yelpazesine sahip olmasıdır. Nitekim bir evden oturmak amacıyla yararlanmak da bir dükkandan meslek icra etmek amacıyla yararlanmak da süknâ kavramlarıyla ifade edilir. İşte çalışmamızın odak noktasını oluşturan vakıf dükkanların esnafa kiralanmasıyla kiracılar süknâ hakkına sahip olmuş, “gedik” kavramıyla ifade edilen kullanım yetkileri de bu hakka dayalı olarak ortaya çıkmıştır.

Konuyu biraz daha daraltarak meselenin gediklerle ilişkisini kuracak olursak; gedik hakkına meşruiyet temeli sağlayan süknâ, gayrimenkul içerisine yerleştirilen ve hakk-ı karâr doğuran alet-edevatı ifade etmektedir. Bu anlamda bir hak olarak ele aldığımız

¹⁰⁵ Kavramın bu anlamda kullanımına dair örnekler için bkz. Kemâlüddîn İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-ğadîr* (Mısır: Matbaatü Masfâ el-Bâbî, 1970), 9/80; İbn Âbidin, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 4/374.

¹⁰⁶ Mergînânî, *el-Hidâye*, 3/249; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-ğadîr*, 9/80.

¹⁰⁷ İbn Âbidin, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 4/374; Günay, “Süknâ”, 38/48-49. Bir vakıf evin süknasının mahalle imamına şart edilmesine dair fetva örneği için bkz. Mehmed Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (Kasidicizâde, 277), 73b.

¹⁰⁸ el-Aynî, *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*, 10/248; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-ğadîr*, 9/80.

süknânın, aynı zamanda gediklerin kaynağı olan mesleki aletleri ifade edecek şekilde de kullanıldığı görülmektedir. Buradaki hakk-ı karâr, ilgili gayrimenkulde kiracılık vasfını öncelikli olarak elde etme ve sürdürme hakkı anlamına gelmektedir. Nitekim İbn Âbidîn, (ö. 1836) bir vakıf dükkana müteveli izniyle hakk-ı karâr doğuran ve süknâ adı verilen eşyaları yerleştiren kiracının bu eşyasının müteveli tarafından kaldırılmasının caiz olmadığını ifade etmektedir. Sahibine hakk-ı karâr sağlayan söz konusu eşyalar alınıp satılabilir, hibe edilebilir ve miras bırakılabilir.¹⁰⁹ İbn Âbidîn'in yukarıdaki tanımından süknâ kavramının, “gedik” olarak ifade edilen mesleki aletler için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Âbidîn, *Reddû'l-Muhtar*'da kendi döneminde süknâ lafzı ile kastedilenin gedik olduğunu açık şekilde ifade etmektedir.¹¹⁰

Süknânın devamlılığı hususunda vakıf dükkân ile mülk dükkân arasında bir ayrıma gidildiği görülmektedir. Dükkânın mülk olması durumunda hüküm değişmekte, mülk dükkân sahibi dilediği zaman süknâyı kaldırtma hakkını elinde bulundurmaktadır. Buradaki ayrımın gerekçesi, vakıf mülklerin gelir getirmek ve kiraya verilmek üzere hazırlanmış olmasıdır. Dolayısıyla vakıf dükkânın süknâ sahibi kiracının elinde bırakılması, yabancıya kiralanmasından daha evla ve vakıf için daha faydalı görülmüştür.¹¹¹

İbn Âbidîn gediği dükkânlarda karar şartı ile bina edilmiş ve menkul olmayan eklentiler ile dolap, raf gibi kısımlar olarak tarif etmekte ve bunun fukaha tarafından süknâ şeklinde isimlendirildiğini belirtmektedir. Bu bağlamda, süknâ satımının caiz olduğu görülmektedir. Süknâ olarak da isimlendirilen gediğin vakıf arazide kaim olması halinde ise uygulama, vakıf arazi üzerine inşa edilmiş binalar ile dikilmiş ağaçların hükmünü alır. Kiracının vakfa zararı bulunmadığı sürece ecr-i misli ödemek şartıyla süknâsını elinde tutma yetkisi bulunmaktadır.¹¹² Bu ifadelerden süknânın, hem gediği hem mukâtaa uygulamasını içine alan bir üst kavram olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Osmanlı arşiv kaynakları incelendiğinde, süknâ kavramının kullanıldığı en erken tarihli belgenin Ebüssuûd Efendi'nin (ö. 1574) 16. yy'a ait fetva mecmuası olduğu görülmektedir. Ebüssuûd Efendi fetvalarının birden fazla derlemesi bulunmakta olup

¹⁰⁹ İbn Âbidîn söz konusu tarifi yaparken *Tecnîs ve Câmiu'l-fusûleyn*'e atıf yapmaktadır. Bkz. İbn Âbidîn, “Tahrîru'l-ibâre fî men hüve evlâ bi'l-icâre”, 2/154.

¹¹⁰ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 4/522.

¹¹¹ İbn Âbidîn, “Tahrîru'l-ibâre fî men hüve evlâ bi'l-icâre”, 154.

¹¹² Muhammed Emin İbn Âbidîn, *el- 'Ukûdü'd-dürriyye fî tenkîhi'l-Fetâva'l-Hâmidîyye* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.), 2/199-200.

çalışmada Veli b. Yusuf tarafından oluşturulan derlemeyi dikkate aldım. Bu derlemeyi seçme gerekçem, çağdaş Osmanlı araştırmacıları tarafından yaygın şekilde kullanılıyor oluşu ve erişim kolaylığıdır. Bu derlemenin farklı kütüphanelerde farklı nüshaları bulunmakla beraber çalışmada esas alınan nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi İsmihan Sultan 223 numarada kayıtlı olan nüshadır.¹¹³ Ebüssuûd Efendi'nin fetva mecmuasında süknâ meselesine dair uzunca bir anlatım bulunmakta olup söz konusu fetvanın Recep Efendi'ye ait olduğu anlaşılmaktadır. İbn Âbidîn'in tanımına benzer şekilde Recep Efendi de kavramın zanaat erbabının vakıf dükkanlarda mütevellî izniyle bina edip yerleştirdikleri raf, dolap gibi meslek aletleri ile vakıf arazi üzerine yapılan bina ve ağaçlar manasına geldiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda girdar kavramının da süknâ ile aynı anlama geldiğini belirtmektedir. Süknâ sahibi vefat ettiğinde süknâsı varislerine İslam miras hukukunda belirtilen sıraya göre intikal eder. Vefat edenin hiçbir varisi olmadığı takdirde süknâ, beytülmale intikal eder. Dolayısıyla vakıf mütevellîlerinin söz konusu süknâları zabt etme yetkisi bulunmamaktadır.¹¹⁴

Süknânın alım satımına ve varislere intikaline dair hükümleri sıralayan Recep Efendi, kendi döneminde vakıf dükkanlardaki süknâların değer kazandığını ve bu durumdan süknâ sahiplerinin istifade ettiğini, buna mukabil kira miktarlarının artmadığını ifade etmektedir. Bu durumun vakıfları zarara uğrattığını vurgulayan Recep Efendi, vakıf dükkanlarda kira miktarlarını mütevellîlerin kontrol etmesi gerektiğini ve bu hususa dikkat etmeyen mütevellînin azli hak ettiğini belirtmektedir.¹¹⁵ Recep Efendi'nin bu ifadelerinden, kendi döneminde gediğin iptidai şekli denilebilecek uygulamanın “süknâ” olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır. Buna ilave olarak yine fetvadan anlaşıldığı kadarıyla, süknâ kavramı bu dönemden önce de bilinmekteydi.

Fetvanın sahibi Recep Efendi, süknâ meselesine dair Hâmid Efendi, Manisa Müftüsü Muhammed Çelebi, Rodos Müftüsü Hüssam Efendi ve Kıbrıs Müftüsü Nurullah Efendi'nin fetvalarının bulunduğunu ifade etmektedir.¹¹⁶ Bununla birlikte söz konusu müftîlerin vefat tarihlerine araştırma çerçevesinde kısmen ulaşılabilmektedir. Adı geçen

¹¹³ Bu derleme ve Ebüssuûd Efendi fetvalarının farklı derlemeleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Şükrü Özen, “Osmanlı Dönemi Fetva Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 263, 285.

¹¹⁴ Veli b. Yusuf el-İskilibî (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan, 223), 137b.

¹¹⁵ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 137a, 138b.

¹¹⁶ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 139a.

müftilerden yalnızca Kıbrıs Müftüsü Nurullah Efendi'nin (ö. 1588) müderris olup iki defa Kıbrıs'ta, bir defa da Rodos'ta görev yaptığı tespit edilebilmiştir.¹¹⁷

Netice itibariyle, fıkhi açıdan herhangi bir gayrimenkulün menfaatinden yararlanma hakkını ifade eden süknâ kavramı kaynaklarda girdar ile ilişkili olarak ele alınmakta olup gedik ve mukâtaa uygulamalarına kaynaklık eden bir üst kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Vakıf arazide kiracının sahip olduğu bina ve ağaçlardan kaynaklı tasarruf hakkına süknâ denildiği gibi vakıf dükkanda alet-edevattan kaynaklı tasarruf hakkına da süknâ denmektedir. Gedik sahibi vakıf dükkanda alet-edevattan doğan süknâ hakkı sayesinde belirli özel tasarruf yetkilerine sahip olmaktadır. Bu bağlamda gedik sahibi ecr-i misli ödediği sürece dükkana kullanma hakkını elinde bulundurmakta ve vefat ettiğinde gediği varislerine intikal etmektedir. Ayrıca kaynaklarda zaman zaman ilgili alet-edevatin da doğrudan “süknâ” şeklinde isimlendirildiği görülmektedir. Dolayısıyla süknâ kavramının, farklı bağlamlarda farklı anlamları ifade edecek şekilde kullanılan geniş kapsamlı bir kavram olduğu söylenebilir.

1.2.4.3. Girdar

Sözlükte “iş, çalışma, meslek” gibi anlamlara gelen ve “girdâr, kirdâr” şeklinde kullanımları bulunan¹¹⁸ girdar kavramı, hak sahibinin kayd-ı hayat şartıyla tasarruf yetkisine kaynaklık etmesi bakımından süknâ ile benzerlik gösteren bir kavramdır. Ali Himmet Berki, (ö. 1976) girdarı “bina ve ağaç gibi arazi üzerinde mutasarrıf tarafından ihdas edilen mülkler” olarak tanımlamaktadır. Bu bağlamda, mukâtaalı vakıf arsa üzerindeki mülk evleri ve mîrî arazi üzerindeki ağaçları girdara örnek olarak zikretmektedir.¹¹⁹ Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1942) da buna benzer bir tanım yapmakta olup girdarın “müstakar kalan mülk” olma özelliğine dikkat çekmektedir.¹²⁰ İbn Âbidîn (ö. 1836) ise kiracının arazi üzerinde hakk-ı karârdan doğan uzun süreli tasarruf yetkisine girdar dendiğini ifade etmektedir.¹²¹ Bu tanımlardan yola çıkılarak girdarın anlamlarından birinin, vakıf arsa üzerinde mülk ağaç ve binalara sahip kiracının elde

¹¹⁷ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 4/1276.

¹¹⁸ Cengiz Kallek, “Kirdâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), 26/61.

¹¹⁹ Ali Himmet Berki, *Vakıflar* (İstanbul: Cihan Kütüphanesi, 1940), 293.

¹²⁰ Yazır, *Osmanlı Vakıf Hukukuna Giriş: Ahkâm-ı Evkâf*, 284.

¹²¹ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 4/522.

ettiği bir tasarruf hakkı olduğu sonucuna ulaşılabilir. Bununla birlikte girdar kavramı, vakıf dükkanlardaki kullanım hakkıyla da ilişkilendirilmektedir.

İbn Âbidîn girdarı arazi dışındaki gayrimenkullere de teşmil etmekte ve kavramın kapsamını genişletmektedir. Bu çerçevede vakıf dükkanlarda müteveli izniyle ihdas edilen ve süknâ adı verilen eklentilerin de girdar kapsamına girdiğini belirtmektedir. Dükânâ bitişikliği bulunan dolap, raf gibi bölümler ile bitişikliği bulunmayan sair eşyaların girdara dahil olduğunu, ancak bunlardan ilkinde gedik dendiğini ifade etmektedir.¹²² Elmalılı Hamdi Yazır da benzer şekilde girdar kavramının fukaha tarafından kullanılan bir kavram olduğunu, Türkçede gedik kavramının daha yaygın olduğunu ifade etmekte ve gediği bir tür girdar olarak görmektedir.¹²³

Ebüs-suûd'un (ö. 1574) fetva mecmuasında süknâ ile ilgili yer alan fetvada Receb Efendi, süknâ ve girdar kavramlarını eş anlamlı olarak kullanmakta ve vakıf dükkanlara bitişik olarak bina edilen raf, dolap gibi mesleki aletler ile vakıf araziler üzerinde karar şartıyla ihdas edilen bina ve ağaçların fıkıh eserlerinde süknâ ve girdar olarak ifade edildiğini belirtmektedir. Ayrıca kendinden önceki fetvalara atıfla girdar kavramının önceki dönemlerde de kullanıldığını bahsetmektedir.¹²⁴ Fetvadaki tanımlamadan, girdar ve süknâ kavramlarının birbirinin yerine geçecek şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Kaynaklarda gedik hakkına temel teşkil eden girdar ve süknâ kavramlarının zaman zaman birbirlerinin yerine geçecek şekilde kullanılmasına rağmen, girdar kavramının kapsamının nispeten daha geniş olduğu söylenebilir. Süknâ daha ziyade vakıf dükkanlardaki kullanım hakkıyla ilişkili iken girdar vakıf arazileri de kapsamaktadır. Nitekim İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*'da Remlî'den (ö. 1671) nakille girdarı mutasarrıf tarafından arazi üzerinde bina, ağaç ve kibs (toprak) ihdas edilmesi olarak tanımlamakta ve fetva ehlinin çoğunluğunun kavramı bu şekilde izah ettiklerini belirtmektedir. Ayrıca vakıf dükkanlarda “gedik” olarak isimlendirilen tasarruf hakkının da girdar kapsamına girdiğini ifade etmektedir.¹²⁵ Dolayısıyla girdarın, hem mukâtaa uygulamasına hem de gediğe kaynak teşkil eden kapsamlı bir kavram olduğu sonucuna ulaşılabilir.

¹²² İbn Âbidîn, “Tahrîru'l-ibâre fî men hüve evlâ bi'l-icâre”, 154-55.

¹²³ Yazır, *Osmanlı Vakıf Hukukuna Giriş: Ahkâm-ı Evkâf*, 284-285.

¹²⁴ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebü's-suûd* (İsmihan Sultan, 223), 137b-139a.

¹²⁵ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 4/391.

Gedik uygulamasına kaynaklık eden üç kavram ile ilgili olarak netice itibariyle şunlar söylenebilir: Söz konusu kavramlar dükkan ve arazi gibi vakıf gayrimenkullerde kiracı tarafından mülk olarak ihdas edilmiş bina, ağaç ve raf, dolap gibi eşyayı ve bu eşyalardan doğan sürekli kullanım hakkını ifade etmektedir. Esasen hakk-ı karâr kavramının, diğer iki kavrama bir temel oluşturduğu ve kaynaklarda genellikle mücerret bir hak olarak tasavvur edildiği söylenebilir. Buna mukabil süknâ ve girdar kavramları karâr hakkı doğuran mesleki aletler ve bina, ağaç gibi mülkleri tanımlamak için, daha somut anlamda da kullanılmıştır. Genelde birbirlerinin yerine kullanılmakla beraber süknâ lafzının daha ziyade müsakkafât (çatılı bina) kabilinden vakıf dükkanlardaki mesleki aletlerden kaynaklı tasarruf hakkını; girdar kavramının ise vakıf arazi üzerindeki bina ve ağaçlardan kaynaklı tasarruf hakkını tanımlamak amacıyla kullanıldığını ifade etmek mümkündür. Bu uygulamalardan ilki gedik; ikincisi ise mukâtaa adını almaktadır.

Gedikler, sahibine vakıf dükkanda sıradan bir kiracının tasarruf haklarına ilave birtakım haklar sağlamaktadır. Vakıf dükkanı kayd-ı hayat şartıyla kullanma yetkisi de söz konusu tasarruf haklarından biridir. Bununla birlikte, gediğin yanında vakıf gayrimenkulde uzun süreli kullanım yetkisi veren farklı uygulamalar da bulunmaktadır. Çalışmanın bu kısmında gediğe benzer şekilde uzun süreli tasarruf imkanı sağlayan diğer uygulamalar ele alınacaktır.

1.2.5. Uzun Süreli Tasarruf Hakkı Sağlayan Diğer Uygulamalar

Vakıf gayrimenkulde uzun süreli tasarruf imkanı sağlayan uygulamalar, genel anlamda mutasarrıfın vakıf gayrimenkulde yaptığı tamir/bakım gibi vakfa fayda sağlayan işlerden yahut ağaç dikme ve bina inşası gibi diğer tasarruflardan kaynaklanmaktadır. Bu uygulamalar, temelde mukâtaa, icâreteyn, hulûv, marsad ve meşedd-i müske olmak üzere beş maddede toplanabilir. Bu uygulamaların bir kısmının henüz müstakil olarak çalışılmaması sebebiyle bunlara dair eldeki veri çoğunlukla ikincil kaynaklara dayanmakta ve bazı hususlarda belirsiz kalmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde söz konusu uygulamalar ele alınacaktır.

1.2.5.1. Mukâtaa/Hikr

Mukâtaa kavramı, Osmanlı'da maliye ve vakıf hukuku alanlarında farklı anlamlarda kullanılan bir kavramdır. Maliye hukukunda mukâtaa, mülkiyeti vakıflara ya da devlete ait olan yerlerin parsellenip özel şahıslara veya kurumlara kiraya verilmesini ifade etmektedir. Bir vakıf hukuku kavramı olarak ele alındığında da mukâtaanın birden fazla uygulamayı belirttiği görülmektedir. Bu uygulamalar şu şekilde sıralanabilir:¹²⁶

- Mîrî veya vakıf arazinin ziraat amacıyla kiraya verilmesi,
- Binası ve arsası vakıf olan yerlerin yıllık kira bedeli karşılığında kiraya verilmesi,
- Vakıf arsaların yıllık kira bedeli mukabilinde kiraya verilmesi,
- Vakıf arsada lehtarın kendisi için bina inşa etmesi,
- Mukâtaa-i kadîme,¹²⁷
- Kayd-ı hayat şartıyla tasarruf imkanı sağlayan mukâtaa.

Mukâtaanın yukarıda sıralanan farklı uygulamalarından konumuz ile ilişkili olanı, kiracıya kayd-ı hayat şartıyla tasarruf imkanı sağlayan mukâtaa türüdür. Bu uygulamada mukâtaa, hakk-ı karâr vasıtasıyla kiracının ilgili gayrimenkulde sahip olduğu tasarruf yetkilerinin genişlemesine imkan vermektedir. Kavram bu yönüyle gedik kavramına benzemektedir. Kayd-ı hayat şartıyla tasarruf imkanı sağlayan mukâtaa uygulamasında kiracı, vakıf arsa üzerine kendi mülkü olmak üzere bina inşa etme ve ağaç dikme hakkına sahip olup bu hak temelde hakk-ı karâra dayanmaktadır. Bu uygulamada kiracı, vakfa ecr-i misli ödediği sürece kendi mülkü olan bina ve ağaçlarda satım, kiralama, hibe etme ve vakfetme gibi tasarruflarda bulunabilme yetkisine sahiptir. Ayrıca kiracının özel mülkü olan bina ve ağaçlar, vefatından sonra varislerine intikal etmektedir.¹²⁸

Kiracıya kayd-ı hayat şartıyla tasarruf imkanı sağlayan mukâtaanın hayata geçirilmesinin temel gerekçesi, özellikle yerleşim yerlerindeki vakıf arsaların atıl bırakılmayıp yeniden ihya edilmesidir. Nitekim yangın ve deprem gibi afetler neticesinde pek çok vakıf bina tamamen tahrip olup kullanılamaz hale gelmiş, bu durum

¹²⁶ Muhammed Emin Durmuş, *Osmanlı Vakıf Hukukunda Mukâtaa* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 48.

¹²⁷ Muhammed Emin Durmuş, arşiv kaynaklarında mukâtaa-i kadîme kavramının şu anlamlardan birini ifade etmek için kullanıldığını belirtmektedir: Uzun yıllardan beri ödenegelen mukâtaa bedeli, defter-i hakanîye kaydedilip eskiden beri aynı minval üzere alınan mukâtaa ve ziraat amacıyla kiraya verilmiş ve defter-i hakanîye kaydedilmiş vakıf veya mîrî arazilerden alınan öşür karşılığındaki kira bedeli. Durmuş, *Osmanlı Vakıf Hukukunda Mukâtaa*, 64-68.

¹²⁸ Durmuş, *Osmanlı Vakıf Hukukunda Mukâtaa*, 71.

da vakıf arsaların önemli bir gelirden yoksun halde kalmasına sebep olmuştur. İşte mukâtaa uygulaması söz konusu soruna bir çözüm olarak ortaya konulmuştur. Kiracıların vakıf arsa üzerinde kendilerine ait bina inşa etmeleri, şehrin imarına önemli ölçüde katkı sağlamıştır.¹²⁹

Mukâtaa uygulamasının, Osmanlı dönemi fetva mecmualarında kendine yer bulduğu görülmektedir. Zekeriyâzâde Yahya Efendi, (ö. 1643) bir fetvasında mukâtaalı vakıf arsa üzerinde kiracının müteveli izniyle kendisi için bina ettiği dükkanı başka bir cihete vakfetmesinin geçerli ve bağlayıcı bir işlem olacağını ifade etmektedir.¹³⁰ Hoca Sadeddin Efendi (ö. 1599) ise mukâtaalı arazi üzerine mutasarrıf tarafından inşa edilen mülklerin, mutasarrıfın vefatından sonra varislerine intikal-i şer'i ile intikal edeceğine dair fetva vermektedir. Bu fetvadan çıkarılabilecek bir diğer hüküm, mutasarrıfın mukâtaalı arazi üzerindeki mülklerini kiraya vermesinin caiz olduğudur.¹³¹ Fetva mecmualarında ayrıca, mukâtaa kavramının ilgili sözleşmede ödenen kira bedeli anlamında kullanıldığı da görülmektedir.¹³²

Mukâtaa kavramı ile eş anlamlı olarak kullanılan bir diğer kavram ise hıkr'dır. Kelime anlamı olarak "bir şeyi elde tutma, hapsetme" gibi anlamlara gelen hıkr kavramı, uygulamada vakıf arazinin, üzerine ağaç dikilmesine veya bina inşa edilmesine izin verilmek yoluyla uzun süreli kiralanmasını ifade etmektedir.¹³³ Bu bağlamda İbn Âbidîn, Hassâf'tan (ö. 875) alıntı ile hıkr kavramına dair "arazinin bina inşası ve ağaç dikimi, yahut bunlardan yalnızca biri için mukarrer olarak bırakılması" şeklinde bir tanım yapmaktadır.¹³⁴ Esasen mukâtaa sözleşmesi ile eş anlamlı olarak kullanılan hıkr, uygulamanın daha ziyade fıkıh eserlerinde yer bulmuş ifadesidir. Bu uygulamaya Osmanlı döneminde Anadolu ve Balkan coğrafyasında mukâtaa, Arap coğrafyasında ise fıkıh eserlerindeki isimlendirmeye paralel olarak hıkr denildiği görülmektedir.¹³⁵ Aynı kökten türemiş olan ahkâr, hakûre, tahkîr, ihtikâr ve istihkâr gibi kavramlar ise bu

¹²⁹ Durmuş, *Osmanlı Vakıf Hukukunda Mukâtaa*, 85.

¹³⁰ Zekeriyâzâde Yahya Efendi, *Fetâvâ-yı Yahya Efendi* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1087), 95a.

¹³¹ Şeyhülislam Hoca Sadeddin Efendi, *Fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2728), 32a.

¹³² Zekeriyâzâde, *Fetâvâ-yı Yahya Efendi* (Esad Efendi, 1087), 159b, 271b.

¹³³ Mehmet İpşirli, "Hıkr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), 17/525.

¹³⁴ İbn Âbidîn, "Tahrîru'l-ibâre fi men hüve evlâ bi'l-icâre", 2/149.

¹³⁵ Durmuş, *Osmanlı Vakıf Hukukunda Mukâtaa*, 71.

yöntemin farklı veçhelerini belirtmek için kullanılmıştır.¹³⁶ Nitekim İbn Âbidîn, risalesinde söz konusu akdi ifade etmek için “istihkâr”; bu yöntemle kiraya verilen araziye ifade etmek için ise “arz-ı muhtekere” kavramlarına yer vermiştir.¹³⁷

Klasik fıkıh eserlerinde bir arazinin mukâtaa ile kiraya verilmesi usulü “istihkâr” kavramıyla ifade edilmiş ve bu işlemin yol açacağı hukuki sonuçlar incelenmiştir. İbn Âbidîn, hikr ile aynı kökten türeyen istihkâr kavramını Remlî’den naklen şu şekilde açıklamaktadır: “İstihkâr, arazinin üzerinde ağaç ve bina yahut ikisinden birinin kalıcı olarak (mukarrer şekilde) bırakılmasının amaçlandığı kira sözleşmesidir.”¹³⁸ Kiracının mütevellî izniyle arazi üzerine yaptığı bina ve diktiği ağaç kendi mülkü olup kiracı tarafından satımı, arazinin mevkuf olduğu cihete vakfedilmesi ve mirasçılara intikali caizdir. Kiracı arazinin ecr-i mislini ödediği sürece binasını yıkmakla veya ağaçlarını sökmekle mükellef tutulamaz. Muhtekir arazi üzerine kiracısının bina inşa etmesinden sonra arazinin ecr-i mislinin fahiş şekilde artması halinde bakılır: Eğer ecr-i mislin artışı arazi üzerine yapılan bina sebebiyle ise ve bina da kiracının mülkü ise, kiracının ödediği ücreti artırması gerekmez. Ecr-i mislin artışına sebep olan binanın vakfa ait olması halinde ise kiracının ücreti artırması gerekir.¹³⁹

Mukâtaa (hikr) uygulamasında arazinin, kiracısının elinde kayd-ı hayat şartıyla bırakılması meselesini Hassâf (ö. 875), vakıf arazi üzerine inşa edilen dükkanlar bağlamında ele almaktadır. Dükkan sahiplerinin söz konusu arazi üzerinde kiracı olmalarına rağmen ellerinde bulundurdukları dükkanlarda satma, kiralama, vasiyet olarak bırakma, miras yoluyla devretme yahut yıkıp yenisini inşa etme gibi tasarruf yetkilerinin bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca sultanın dükkan sahiplerine müdahale etmediğini, onlardan sadece kira bedeli alınmakla yetinildiğini eklemektedir.¹⁴⁰

Klasik fıkıh eserlerinde mukataa ile ilgili ortaya konulan hüküm ve görüşler incelendiğinde, mukataa (hikr) sözleşmesinin doğurduğu sonuçlar itibariyle dükkanlardaki gediklere benzediği görülmektedir. Nitekim her iki uygulamada da vakıf gayrimenkulde kiracının mülkü olan eklemeler bulunmakta olup bu mülklerin doğurduğu hakk-ı karâr vasıtasıyla kiracı ilgili gayrimenkulde normalden daha geniş birtakım kullanım yetkileri elde etmektedir. Her iki uygulamadaki temel mantık ve

¹³⁶ İpşirli, “Hikr”, 17/525.

¹³⁷ İbn Âbidîn, “Tahrîru’l-ibâre fi men hüve evlâ bi’l-icâre”, 2/149.

¹³⁸ İbn Âbidîn, *Reddû’l-muhtâr ‘ale’ d-Dürri’l-muhtâr*, 4/391.

¹³⁹ İbn Âbidîn, *Reddû’l-muhtâr ‘ale’ d-Dürri’l-muhtâr*, 4/391-92.

¹⁴⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Ömer Hassâf, *Ahkâmü’l-Evkâf* (Kahire: Mektebetü’s-Sekâfe ed-Dînîyye, t.y.), 34.

amaç, vakfin maslahatının gözetilmesidir. Nitekim İbn Âbidîn, vakfedilmiş yahut beytümale ait olan köylerin durumunu vakfin ve kiracının maslahatı bağlamında şu şekilde açıklamaktadır: Vakıf köylerin ahalisi her sene köy arazisinin ellerinden alınıp arazi üzerindeki ağaç ve binalarının yıkılacağını bilselerdi, arazi üzerinde hiçbir imar faaliyetine girişmezlerdi. Bu durum da söz konusu köylerin harap olmasına yol açardı. Dükkanlardaki gediklerin durumu da böyledir. İlgili gayrimenkullerin mevcut kiracının elinde bırakılması, buraların imar ve bakımının sağlanarak gelir getirme amacının devam ettirilmesi sebebiyledir. Söz konusu hususlar da vakfin yararınadır. Ayrıca İbn Âbidîn, kiracıların mukâtaa ve gediklerdeki ekstra kullanım haklarından yararlanabilmelerinin ecr-i misli noksansız ödeme şartına bağlı olduğunu, bununla birlikte vakıada söz konusu şartın sağlanamadığını da eklemektedir.¹⁴¹

1.2.5.2. İcâreteyn

İcâreteyn, kelime olarak “çift kiralama” anlamına gelen ve kaynaklarda icare-i vahidenin mukabili olarak kullanılan bir kavramdır. İcâreteyn çatılı bina (musakkafât) kabilinden vakıf gayrimenkullerde uygulanan bir yöntem olup burada muaccele ve müeccele olmak üzere iki tür kira bedeli vakıf tarafından tahsil edilir. Muaccele, gayrimenkulün gerçek değerine yakın bir bedel olup vakfa peşinen ödenir. Müeccele ise – her yıl veya her ay gibi – belirli periyotlarla vakfa ödenen kira bedelidir. İcâreteynli kiralamalarda, kiracının gayrimenkulü başkasına ferağ etmesi ve intikal usulü caridir.¹⁴² İcâreteyn kavramı ile ilgili olarak dikkat edilmesi gereken önemli bir husus, icâreteyn ile muaccele ve müecceleli kiralamanın farklı uygulamalar olduğudur. Nitekim Ali Himmet Berki bu konuya dikkat çekmekte olup muaccele ve müecceleli kiralamanın icâreteynden çok önceleri uygulanmakta olduğunu, fetva mecmualarında bu usulle kiralamaya dair fetvaların bulunduğunu ifade etmektedir. Ayrıca icâreteynde, muaccele ve müecceleli kiralamadan farklı olarak kira süresinin sınırsız olduğunu ve icâreteynli gayrimenkulün kiracının evlatlarına intikal edebildiğini belirtmektedir.¹⁴³ Bu beyanlardan, kayd-ı hayat şartıyla tasarruf ve intikal haklarının icâreteyn uygulamasına mahsus olduğu anlaşılmaktadır. Buna mukabil muaccele ve müecceleli kiralamalarda

¹⁴¹ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 4/392.

¹⁴² *Düstur I. Tertip*, 2/170.

¹⁴³ Berki, *Vakıflar*, 35.

gayrimenkul üzerinde ferağ ve intikal cari olmayıp kira müddeti muayyen tutulmuştur.¹⁴⁴

Osmanlı dönemi fetva mecmuaları incelendiğinde, icâreteyn den farklı bir anlamı ifade eden muaccele ve müecceleli kiralamalarda kira süresinin sınırlı olduğu görülmektedir. Bu durumla ilgili bir örnek, Bayramzâde Zekeriya Efendi (ö. 1593)'ye aittir. Verdiği fetvada süre tayin edilerek yapılan muacceleli kiralamada muaccelenin ecr-i misilden düşük olamayacağını ifade etmektedir.¹⁴⁵ Ayrıca vakıf gayrimenkulde icare-i muaccele ve müeccele ile on sekiz yıl tasarrufta bulunan kiracının, kira bedelini zaman içinde artan ecr-i misilden vermeye razı olmaması halinde mütevellinin ihraç yetkisinin olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁶

İcâreteyn ve hükümlerine dair müstakil bir çalışması bulunan Süleyman Kaya, icâreteynin kelime olarak ilk defa Hoca zâde Mehmed Esad Efendi'nin (ö. 1615) fetva mecmuasında geçtiğini ifade etmektedir. Ancak kelimenin fetvalar içerisinde değil, bir başlıkta yer alması hasebiyle bu kullanımın müstensih e ait olma ihtimali üzerinde durmaktadır. Yine Meşrebzâde'nin *Câmiu'l-İcâreteyn* adlı eserinde Hoca zâde Mehmed Esad Efendi'den başka Çivizâde Mehmed Efendi (ö. 1587), Sun'ullah Efendi (ö. 1612) ve Bostanzâde Mehmed Efendi'nin (ö. 1598) icâreteyn kelimesini ihtiva eden fetvalarına rastlandığını belirtmektedir. Ancak bu fetvaların derleme ve nakil olması hasebiyle adı geçen müftilerin orijinal fetvalarında icâreteyn kavramından ziyade muaccele ve müecceleli kiralamanın kastedilmiş ve derleyen in bunu kısaca "icâreteyn" olarak ifade etmiş olabileceğini dile getirmektedir. İcâreteynin bir kavram olarak kullanıldığı ilk fetvaların ise Şeyhülislam Minkarîzade Yahya Efendi'ye (ö. 1677) ait olduğunu, bu tarihlerden sonra kavramın kullanımının yaygınlaşmaya başladığını ifade etmektedir.¹⁴⁷ Çalışmasında icâreteyn kavramına dair İstanbul Şer'iyye Sicilleri'nden tarama yapmış olan Muhammed Emin Durmuş ise 16 ve 17. yy'ın ilk yarısına ait belgelerde icâreteyn kavramına rastlanmadığını ifade etmektedir. Kavramın kullanıldığı en erken tarihli belgenin 1663 yılına ait olduğunu, 1666'dan sonra ise kavramın kullanımının yaygınlık kazandığını belirtmektedir.¹⁴⁸

¹⁴⁴ *Düstur I. Tertip*, 2/170; Berki, *Vakıflar*, 35.

¹⁴⁵ Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1067), 365b.

¹⁴⁶ Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 373b.

¹⁴⁷ Süleyman Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 83-84.

¹⁴⁸ Durmuş, *Osmanlı Vakıf Hukukunda Mukâtaa*, 38-39.

İcâreteyn uygulamasının ortaya çıkış tarihi olarak Ömer Hilmi Efendi (ö. 1889), hicri 1020 (miladi 1611) senesini işaret etmektedir. Bu tarihe gelinceye kadar gelir getiren vakıf akarların icare-i vâhîde ve mukâtaa yöntemiyle kiraya verildiğini, bu tarihten itibaren ise icâreteyn usulünün uygulanmaya başladığını ifade etmektedir. İcâreteyn uygulamasının ortaya çıkış gerekçesi olarak ise, İstanbul ve bilâd-ı selâsede vuku bulan yangınlar neticesinde vakıf mülklerin büyük oranda harap olması hadisesini göstermektedir. Söz konusu yapıları tamir etmek için vakıfların da yeterli gücü bulunmadığından, memlekette vakıflar eliyle yürütülen pek çok hizmetin aksamaması adına zarurete binaen icâreteyn uygulamasına cevaz verildiğini belirtmektedir. Ömer Hilmi Efendi o dönemde vakıfların içinde bulunduğu durumu şu şekilde aktarmaktadır:¹⁴⁹

“...birçok müessesât-ı hayriyenin idâresi kesb suûbet etmiş olduğu gibi evkâf harâbeleriyle memleketin ziynet ve revnakı zâil olmaya başlamış olması devletçe nazar-ı dikkati celb ederek hem müessesât-ı hayriyenin devâm ve idâresini te'min ve hem dahî müsakkafât-ı mevkûfe harâbelerini i'mâr ile memleketi ma'mûr ve tezyîn etmek husûsuna bir çare aranmaya devletçe mecbûriyet hâsıl olmuş idi. Binâenaleyh buna bir çâre olmak üzere müsakkafâtı harâb olmuş olupta i'mârına kudreti olmayan ve başka bir sûretle dahî i'mâr-ı mümkün olamayan müsakkadât-ı mevkûfede icâreteyn sûretiyle tasarruf usûlü ihdâs olunarak...”

Süleyman Kaya, icâreteynin ortaya çıkış tarihi ile ilgili olarak Ömer Hilmi Efendi'nin işaret ettiği 1611-12 tarihini esas almakta ve bu tarihte mutasarrıflara kayd-ı hayat şartıyla tasarruf yetkisinin tanındığını söylemektedir. Esasında bu tarihten önce de muaccele ve müeccele adı altında iki farklı kira bedeli alınarak yapılan kiralamalar mevcuttu ve peşin alınan muaccele vakfın tamiri için sarf edilebilmekteydi. Nitekim tamir ihtiyacı gibi sebeplerle vakıfların nakde gereksinim duymaları kira bedelinin bir kısmının peşin ödenmesini gerektirmiş, dolayısıyla da kiracının tasarruf süresi normalden uzun tutulmuştur. Yukarıda uzun süreli kiralamanın gerekçesine dair zikredilen fetva da bu görüşü desteklemektedir. İcâre-i tavîle ile başlayıp muaccele ve müecceleli kiralama ile devam eden süreç, mutasarrıflara kayd-ı hayat şartıyla tasarruf imkanının tanındığı icâreteyn uygulamasıyla farklı bir boyut kazanmıştır. Kayd-ı hayat

¹⁴⁹ Kaya, *Ömer Hilmi Efendi ve İthâfu'l-Ahlâf fi Ahkâmî'l-Evkâf İsimli Eseri*, 90. Elmalılı Hamdi Yazır da icâreteynin ortaya çıkışına gerekçe olarak aynı hususu işaret etmektedir. Yazır, *Osmanlı Vakıf Hukukuna Giriş: Ahkâm-ı Evkâf*, 107.

şartıyla tasarruf, normal muaccele miktarından 8-10 kat daha fazla muaccele alma imkanını getirmiştir. Sonraki dönemlerde kullanımı daha fazla yaygınlaşan icâreteyn uygulaması hem vakıflara hem mutasarrıflara birtakım avantajlar sağlaması hasebiyle vakıf mülklerin metruk bırakılmayıp tamir edilmesini, dolayısıyla da şehirlerin mamur kılınmasını sağlamıştır.¹⁵⁰

Ömer Hilmi Efendi, icâreteyn usulünün gediklerle ilişkisine de değinmekte ve gedik uygulamasını icâreteynin doğal, ancak olumsuz bir sonucu olarak görmektedir. Ayrıca gediklerin ortaya çıkış tarihi olarak icâreteynden yaklaşık yüz yirmi sene sonrasını, yani miladi 1730'lu yılları işaret etmektedir.¹⁵¹ Söz konusu tarihin gediklerin asıl ortaya çıkış tarihi değil, imtiyaz anlamını kazandığı tarih olduğu anlaşılmaktadır.

Vakıf gayrimenkullerde icâreteyn uygulaması, bazı açılardan gedik ile benzerlik göstermekte, birtakım hususlarda da ondan ayrılmaktadır. Her iki uygulamada da kiracının kayd-ı hayat şartıyla tasarruf hakkının bulunması ve muaccele adında peşin bir bedel ödeme yükümlülüğünün altına girmesi, en önemli benzerlik noktalarındandır. Ayrıca gedikte olduğu gibi icâreteynde de kiracının sahip olduğu tasarruf hakkı evladına intikal etmekte ve üçüncü bir şahsa ferağ yoluyla devredilebilmektedir. Yine her iki uygulamada da genel anlamda tamir masraflarını kiracının üstlendiği ve bu masrafların muacceleyle mahsuben yapıldığı görülmektedir. Bununla birlikte tamir işini üstlenme noktasında icâreteynli kiracıların rolünün ve etkisinin daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Gedikte ise kiracı her durumda tamir masraflarını üstlenmez, onun bu konudaki katkısı icâreteyne nispeten sınırlı kalmaktadır. İcâreteynin gedikten ayrıldığı bir diğer husus, gediğin kiracıya ait olan somut bir mala dayanmasına mukabil icâreteynin daha ziyade mücerret bir hak niteliğinde olmasıdır. Bu farklılığın bir sonucu olarak, gediğin satım akdine konu olabilmesine ve borç ödeme kabiliyetinin bulunmasına rağmen icâreteynde bu uygulamalar söz konusu değildir.¹⁵²

1.2.5.3. Hulûv

Kaynaklar, hulûv kavramını bir gayrimenkulün tamir, bakım ve sair masrafları için verilen meblağ karşılığında elde edilen intifa hakkı olarak tanımlamaktadır. Osmanlı

¹⁵⁰ Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*, 244-245.

¹⁵¹ Kaya, *Ömer Hilmi Efendi ve İthâfu'l-Ahlâf fî Ahkâmi'l-Evkâf İsimli Eseri*, 44.

¹⁵² Ayrıntılı bilgi için bkz. Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*.

döneminde çoğunlukla Mısır'da uygulanmış olduğu anlaşılan hulûv, temelde bir intifa hakkı olması hasebiyle gedik ile benzerlik gösteren yöntemler arasındadır.¹⁵³

Kaynakların konuyla ilgili verdiği bilgi dikkate alındığında, vakıf dükkanların hulûv yöntemiyle kiralanmasının onların tamir ve bakımı için benimsenmiş yollardan biri olduğu anlaşılmaktadır. Tamire muhtaç vaziyetteki vakıf dükkanı hem tamir edip hem de ecr-i misil ile kiralayacak birinin bulunamaması halinde hulûv yöntemine başvurulması caiz görülmüştür. Bu durumda zarurete binaen hulûv ile kiraya verilecek dükkanın süknâsının ecr-i mislin altında olabileceği kabul edilmiştir. Buradaki temel mantık, kiracının vakıf dükkanının tamirine sarf edilmek üzere başlangıçta ödediği meblağın da ücrete dahil edilmesidir. İbn Âbidîn başlangıçta ödenen bu paranın “hizmet” olarak adlandırıldığını ve ecr-i misilden düşük tutulan kira ücretini tamamlayıcı mahiyette olduğunu belirtmektedir. Yine İbn Âbidîn'in ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla, hulûv sahibi kiracının vefat etmesi veya hulûvvünden ferağat etmesi halinde müteveli, dükkandaki yeni hak sahibinden de başlangıçta belirli bir miktar ücret alır. Bu ücret de zımnen periyodik olarak ödenecek kira ücretine dahil kabul edilir.¹⁵⁴

İbn Âbidîn, Mısırlı Hanefî alim İbn Nüceym'den (ö. 1563) naklen hulûvvün örf-i hâss ile sabit olduğunu beyan etmekte ve hulûv ile ilgili Mısır'daki uygulamaya dair şunları söylemektedir: Kahire çarşılarının bazılarında dükkanların hulûv ile verilmesi uygulaması bağlayıcı kabul edilmelidir. Hulûv, dükkanda bir hak olarak sabit olur ve – vakıf dükkan bile olsa – dükkan sahibinin (yahut mütevellinin) hulûv sahibini dükkandan çıkarıp binayı başkasına kiraya verme yetkisi bulunmaz. Vakıf dükkanlarda hulûv uygulamasının örneği, Gavriye'deki Cemelûn dükkanlarında görülmektedir. Sultan bu dükkanları bina ettikten sonra tüccarı oraya hulûv ile yerleştirdi. Her bir dükkan için bir meblağ belirleyip bu meblağı tüccardan aldı ve bunu vakıf defterine kaydetti.¹⁵⁵ Mısır'daki bu uygulamada, sultanın kiracılardan başlangıçta tamir zarureti olmadan muaccel bir bedel aldığı düşünülebilir. Nitekim söz konusu bedelin alınma gerekçesi *Reddû'l-muhtâr*'da açık olarak belirtilmemiştir. Bununla birlikte muaccele bedelinin, bina edilen vakıf dükkanların yapım masraflarına mahsuben alınmış olma

¹⁵³ Akgündüz, “Gedik”, 13/541.

¹⁵⁴ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 4/523.

¹⁵⁵ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 4/521. Hayreddin er-Remlî'nin Mısır'daki hulûv uygulamasını da ihtiva eden bir fetvası için bkz. Hayreddin b. Ahmed er-Remlî, *el-Fetâvâ'l-Hayriyye li nef'i'il-beriyye* (Bulak: Matbaatü'l-Kübra el-Emîriyye, 1300/1882), 1/179.

ihtimali bulunmaktadır. Dolayısıyla Mısır özelinde konuyla ilgili yapılacak çıkarımlar, net bir veriye dayalı olmayıp yorumdan öte gitmemektedir.

Hulûv uygulamasının, gediğe benzer şekilde sahibine dükkanı kullanma noktasında öncelik hakkı tanıdığı görülmektedir. Konuyla ilgili olarak İbn Âbidîn, *Vâkıât-ı Darirî*'den dolayı alıntı ile şu misali vermektedir: Bir vakıf dükkandaki hulûv sahibi ortadan kaybolursa ve mütevellî durumu kadiya arz edip dükkanı bir başka kimseye kiraya verse, akabinde hulûv sahibi ortaya çıksa dükkanda kiracı olarak oturma hususunda öncelik hakkı bulunur. Hulûv sahibi, yapılan kira sözleşmesini feshetme yahut onaylama konusunda muhayyerdir. Sözleşmeyi feshetmesi halinde dükkanı kullanmaya devam eder, icazet vermesi halinde ise hulûv bedelini yeni kiracıdan tahsil eder. Yeni kiracı hulûv bedelini ödemeye razı olmazsa dükkandan çıkması gerekir.¹⁵⁶ Dolayısıyla İbn Âbidîn'in bu ifadelerinden, hulûvvün sahibine vakıf dükkanı kiralamada bir öncelik hakkı sağladığı ve bu hakkın bedel karşılığı başkasına devredilebildiği anlaşılmaktadır.

Hulûvvün gedik kavramıyla arasındaki farkı da ortaya koyan İbn Âbidîn, hulûvvün gedikten farklı olduğunu; gediğin dükkanlarda sabit olan *a'yân-ı kaime* kabilinden olmasına karşın hulûvvün meşedd-i müskeye benzer şekilde bir ayn değil, vasıf olduğunu ifade etmektedir.¹⁵⁷ Dolayısıyla İbn Âbidîn'in anlatımından, gedik ile hulûv arasındaki en temel farkın somut bir varlığa dayanıp dayanmama meselesi olduğu anlaşılmaktadır. Gedik hakkı, dükkana yerleştirilen mesleki aletler şeklindeki somut varlıklara dayanmakta olup İbn Âbidîn'in *a'yân-ı kaime* olarak ifade ettiği bu somut varlıklarla neredeyse özdeşlemiştir. Hulûv hakkı ise ilgili dükkanda kiracı lehine tahakkuk eden mücerret bir hak niteliğindedir. Bu sebeple İbn Âbidîn hulûvvü somut bir varlık (ayn) olarak değil, vasıf olarak nitelendirmiştir.

İbn Âbidîn hulûvvün mücerret bir hak olması hasebiyle satımının ve miras olarak intikalinin caiz olmadığını, yalnızca intikal-i adi ile intikal edebileceğini belirtmektedir. İbn Nüceym'in *Eşbah*'ta hulûvvün satımının caiz olduğuna dair anlatımının örf-ü hâssa dayandığını, buna mukabil fukahânın söz konusu cevazı reddettiğini ifade etmektedir. Ayrıca İbn Âbidîn'den öğrendiğimize göre Şürûnbülâli'nin söz konusu cevazı red amacıyla kaleme aldığı müstakil bir risalesi de bulunmaktadır. Dolayısıyla İbn Âbidîn'e göre meşedd-i müskenin satımının caiz olmamasına benzer şekilde hulûvvün satımı da

¹⁵⁶ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 4/521.

¹⁵⁷ İbn Âbidîn, "Tahrîru'l-ibâre fî men hüve evlâ bi'l-icâre", 155.

caiz değildir.¹⁵⁸ Yine İbn Âbidîn, hulûv uygulamasının kendi zamanında marsad diye adlandırıldığını ifade etmektedir.¹⁵⁹

Hulûvvün gedikle ilişkisine değinen bir diğer alim ise Elmalılı Hamdi Yazır'dır. Elmalılı'nın hulûv tanımına ve gedikle ilişkisine dair ifadeleri şu şekildedir.¹⁶⁰

“Hulûv; bir akarın rakabesi üzerinde muvakkaten veya müstakarren işgal edilen menfaat-i mücerrededir. Hakk-ı karâr-ı mücerred, sırf zi'l-yedlik, icare veya icâreteyn ile sabit veya daim olan menfaat-i mücerrede hulûvdür. Bu menfaati işgal eden a'yân-ı muttasılaya dahi itlak olunur. Şu halde hulûv, muttasıl gediğe de şamildir. İbn Âbidîn munfasıl gediğe şamil olmadığını söylüyor.”

Elmalılı'nın yukarıdaki ifadelerinden, öncelikli olarak mücerret bir kullanım hakkı olarak görülen hulûvvün somut varlıkları da anlam itibariyle kapsadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kaynaklarda diğer kavramlarla anlam itibariyle iç içe geçmiş şekilde tarif edilen hulûvvün, gedik kavramını da kapsayıcı bir anlam yelpazesine sahip olduğu söylenebilir.

Vakıf dükkanların hulûv ile kiraya verilmesinde takip edilen usul yakından incelendiğinde, bu yöntemin muaccele ve müeccele şeklinde çift kira ödemesini barındıran icâreteyn yöntemiyle benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim hulûvvde başlangıçta vakıf dükkanın tamiri için verilen tutarın, icâreteynde muacceleye tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Muaccelenin hatırı sayılır bir miktar olmasına karşın müeccelenin düşük tutulması ve kiracının kayd-ı hayat şartıyla tasarruf imkanının bulunması da iki uygulama arasındaki benzerlik noktalarındandır.¹⁶¹

Hulûv meselesini ele alan kaynaklar incelendiğinde, hulûvvün hem vakıf binanın tamiri için ödenen bedel karşılığı elde edilen mücerred bir intifa hakkı, hem de vakıf binadaki intifa hakkının kendisine dayandığı somut varlıklar için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Hulûv hakkının satım sözleşmesine konu olabilmesi ve mirasçılara intikal-i şer'î ile intikal etmesinin cevazına dair tartışmanın da hakk-ı mücerret – a'yân-ı mevcûde ikileminden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Süleyman Kaya, hulûvvün içerdiği anlamların zaman içerisinde genişlediğini ifade etmektedir. Buna ilave olarak şer'î kaynağı itibariyle hulûv uygulamasının, ilk olarak Maliki fakihler tarafından tecviz

¹⁵⁸ İbn Âbidîn, “Tahrîru'l-ibâre fî men hüve evlâ bi'l-icâre”, 155.

¹⁵⁹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 4/523.

¹⁶⁰ Yazır, *Osmanlı Vakıf Hukukuna Giriş: Ahkâm-ı Evkâf*, 285.

¹⁶¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*, 71-72.

edilmiş olduğu, daha sonra da Hanefi fakihlerin bazısı tarafından benimsendiği ifade edilmektedir.¹⁶² Ayrıca konunun, Kanuni zamanında dönemin alimlerine incelettirildiği ve Mısır'daki uygulamaların gedik uygulaması için örnek ve temel olarak alındığı yine kaynaklarda belirtilmektedir.¹⁶³

1.2.5.4. Marsad

Marsad uygulaması kaynaklarda, vakfın tamiri için kiracıdan belli bir meblağın borç olarak alınıp kira ücretinin borca mahsuben tahsil edilmesi şeklinde kurulan kira sözleşmesi olarak tanımlanmaktadır. Bu uygulamada vakıf mütevellisi borç olarak aldığı meblağı vakfın tamirine sarfetmek durumundadır.¹⁶⁴ Marsad şeklindeki kiralama yöntemi, vakıf gayrimenkulün tamiri problemine çözüm olarak geliştirilmiş yöntemlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada kira ücreti ecr-i misilden düşük tutulmaktadır. İbn Âbidîn, tamire muhtaç vakıf akarı hem tamir edip hem de ecr-i misil ile kiralamaya razı olan kimse bulunmadığı durumda zarurete binaen vakıf akarın ecr-i misilden daha düşük miktara kiraya verilebileceğini ifade etmekte ve marsad yöntemini zarurete binaen ihdas edilmiş olması hasebiyle bey'u'l-vefâ ile ilişkilendirmektedir.¹⁶⁵ Bu itibarla İslam hukukundaki meşru akitler bağlamında düşünüldüğünde marsad uygulamasının, karz akdine dayandığı söylenebilir.¹⁶⁶

Kaynaklar, marsad usulüyle kurulan kira sözleşmesinin hükümlerine dair bilgi vermektedir. Kaynakların verdiği bilgiye göre, kiracı marsad olarak verdiği meblağı tahsil edecek süre kadar vakıf akarı kullanamadan vefat ederse, vakıfta – söz konusu meblağın varislere ödenmesine yetecek – gelirin (gallenin) bulunmaması halinde varislerin alacağı tahsil edecek süre kadar vakıf akarı zapt etme yetkileri bulunmaktadır.¹⁶⁷ Ayrıca kiracıdan marsad şeklinde borç alınabilmesi için vakfa gerekli olan tamirin zorunlu türden olması, vakıfta tamir için yeterli gelirin bulunmaması ve vakıf akarı muaccele vermek suretiyle kiralayacak kimsenin bulunmaması gerekmektedir.¹⁶⁸

¹⁶² Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*, 57.

¹⁶³ Akgündüz, “Gedik”, 13/541.

¹⁶⁴ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 4/523.

¹⁶⁵ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 4/523.

¹⁶⁶ İbn Âbidîn, *el- 'Ukûdû'd-dürriyye fî tenkîhi'l-Fetâva'l-Hâmidîyye*, 1/192.

¹⁶⁷ İbn Âbidîn, *el- 'Ukûdû'd-dürriyye fî tenkîhi'l-Fetâva'l-Hâmidîyye*, 1/191.

¹⁶⁸ Kadri Paşa, *Mürşidü'l-hayrân ilâ ma'rifeti ahvâli'l-insân*, 98.

Kiracının vakıf akarda tamir ettiği kısımlar kendi mülkü olmadığı için bunlar üzerinde satım gibi herhangi bir hukuki işlem yapması caiz değildir. Bununla birlikte kiracı, verdiği borcun ecr-i misilden düşülmesi suretiyle tahsilini arzu etmezse alacağını doğrudan mütevelliden talep etme hakkına sahiptir. Kiracının, alacak tahsil edilene kadar vakıf akarı hapsetme yetkisi bulunmaktadır. Ayrıca vakıf akarın marsad ile tamirine izin veren mütevellinin vefat etmesi halinde, kiracı yahut varislerinin mütevellinin terekesine rücu etme hakları vardır.¹⁶⁹

Marsad şeklindeki kiralama yöntemini gedikle mukayese eden Elmalılı, yöntemin uygulanışını şu şekilde aktarmaktadır:¹⁷⁰

“Ba’zan da dükkanın esas imarına sarfedilecek meblağ deyn olarak verilmek ve başka para verecek kimse bulunmadığı için bedel-i icâre ecr-i mislinden çok noksan düşürülmek kastedilir ve deyn-i mezkûr te’diye olunduğu surette dükkandan çıkmak veya ecr-i misl verilmek şart ittihâz edilirdi ki buna da marsad denilir ve gedikten hafif olurdu. Bu ahvâl en ziyâde masrafı vâridâtından çok evkâf-ı kadîmede zarûriyyü’l-husûl olur ve vakfa hizmet mâhiyetinde bile bulunurdu.”

Elmalılı’nın ifadelerinden, marsad ile gedik arasında büyük oranda benzerlik bulunduğu anlaşılmaktadır. Zira marsad uygulamasında vakıf dükkanın tamir masrafı, kiracı tarafından vakfa verilen borç vasıtasıyla karşılanmaktadır. Gedikte ise kira sözleşmesinin başlangıcında muaccele bedeli ödenmekte olup bu bedel, marsad uygulamasında başlangıçta verilen borca benzemektedir. Gedik uygulamasında kiracı ayrıca, ödediği muaccele bedeline ilave olarak mesleğini icra ederken kullanacağı mesleki aletleri de dükkana yerleştirmektedir.¹⁷¹

1.2.5.5. Meşedd-i Müske/Tapu

Kaynakların konuyla ilgili ifadesine göre meşedd-i müske, temelde mîrî ya da vakıf arazide kayd-ı hayat şartıyla tasarruf etme hakkına sahip olmayı ifade etmektedir.¹⁷² Bu uygulamada kiracıya kayd-ı hayat şartıyla tasarruf hakkı veren bina, ağaç gibi somut bir varlık bulunmayıp esas olan kiracının söz konusu araziye emek vermiş olmasıdır. İbn

¹⁶⁹ İbn Âbidin, *el-‘Ukûdü’d-dürriyye fî tenkîhi’l-Fetâva’l-Hâmidîyye*, 2/200; Kadri Paşa, *Mürşidü’l-hayrân ilâ ma’rifeti ahvâli’l-insân*, 98.

¹⁷⁰ Yazır, *Osmanlı Vakıf Hukukuna Giriş: Ahkâm-ı Evkâf*, 286-287.

¹⁷¹ Ahmed İbn Kemal (Kemalpaşazâde), *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, Mühimmât-ı Müftî, 3280), 368a.

¹⁷² Durmuş, *Osmanlı Vakıf Hukukunda Mukâtaa*, 35.

Âbidîn bu hususu şöyle izah etmektedir: Kiracının söz konusu arazi üzerinde somut bir varlığa sahip mülkü olmasa da onun orada hizmeti ve emeği vardır. Nitekim atıl olan yeri sürerek, etrafını çevirerek ve su kanalları açarak ziraata elverişli hale getirmiştir. Dolayısıyla kiracıdan arazinin atıl ve boş halinin ecr-i misli, ödeme kudretine göre alınır. İbn Âbidîn ayrıca, meşedd-i müskeye konu olan arazideki tasarruf hakkının şer'î intikalle devredilmesinin caiz olmayıp sadece âdî intikal yoluyla intikalinin caiz olduğunu belirtmektedir.¹⁷³

Kaynaklarda meşedd-i müske terkipteki ibarelerin “mişedd” ve “meske” gibi farklı kullanımlarının da yer aldığı görülmektedir. Örneğin İbn Âbidîn, “meske” kavramını mücerret olarak başkasının arazisinde ziraat yapma hakkı şeklinde tanımlamaktadır. Kavramın “temessük” ifadesiyle de ilişkisini kuran İbn Âbidîn, meske sahibinin bu anlamda söz konusu araziye elinde tutma hakkının olduğunu ifade etmektedir. Buna göre meske sahibi elinde tuttuğu araziye malik olmadığı gibi onu satış veya rehin benzeri hukuki işlemlere de konu edemez. Meske'nin satım işlemine konu edilmesi caiz olmadığı için başkasına devri ferağ yoluyla gerçekleşmektedir. İbn Âbidîn ayrıca meske,mişedd ve filâha gibi kullanımların çiftçilerin örfünde yaygın olup bu kavramların temelde bir arazide ziraat etme hakkı anlamına geldiğini belirtmektedir.¹⁷⁴

İbn Âbidîn bir arazide ziraat etme hakkı anlamındaki meske ile ilgili iki durumdan bahsetmektedir. İlk anlamdaki meske, çorak ve verimsiz arazide ziraat etme hakkını ifade etmekte olup herhangi bir somut varlığa dayanmaması hasebiyle mütekavvim mal değil, mücerret bir vasıf olarak kabul edilir.¹⁷⁵ Yukarıda da ifade edildiği gibi burada ihya yoluyla bir hakkın elde edilmesi söz konusudur. İkinci anlamdaki meske ise bostan gibi etrafı çevrili arazideki kullanım hakkı olup arazi üzerindeki ziraat aletleri, tekneler ve binalar gibi somut varlıklara dayanmaktadır. Bu itibarla, ikinci anlamdaki kullanım hakkının satımı ve miras yoluyla intikali caiz kabul edilmiştir. İbn Âbidîn bu anlamdaki meske'nin kendi zamanında “kıyme” olarak adlandırıldığını ifade etmektedir. Meşedd-i müskenin konumuzla ilgili olan anlamı, çorak arazinin ihyası yoluyla elde edilen kullanım hakkı demek olan ilk anlamıdır. İbn Âbidîn'in belirttiğine göre burada

¹⁷³ İbn Âbidîn, “Tahrîru'l-ibâre fî men hüve evlâ bi'l-icâre”, 2/155, 157.

¹⁷⁴ İbn Âbidîn, *el- 'Ukûdü'd-dürriyye fî tenkîhi'l-Fetâva'l-Hâmidîyye*, 2/198-99.

¹⁷⁵ İbn Âbidîn, *el- 'Ukûdü'd-dürriyye fî tenkîhi'l-Fetâva'l-Hâmidîyye*, 2/199.

kullanım hakkına sahip olan kişinin, arazide ziraata devam ettiği ve hak sahibine ücretini ödediği sürece araziye elinde tutma yetkisi bulunmaktadır.¹⁷⁶

İbn Âbidîn meşedd-i müskeye konu olan arazide ücretin tespiti noktasında gedik ile de ilişki kurmaktadır. Şöyle ki, meşedd-i müske kiracısından arazinin atıl kalmış halinin ecr-i mislinin alınmasına benzer şekilde, gedik sahibinden de dükkanın gedik aletleri ilave edilmeden önceki halinin ecr-i mislinin alınması gerekir. Bununla birlikte İbn Âbidîn, kendi zamanında meşedd-i müske ve gedik sahiplerinin ödenmesi gereken ecr-i mislin onda birini dahi ödemediklerini, ecr-i misle nispeten çok cüz’i bir miktar kira bedeli ödediklerini de ilave etmektedir.¹⁷⁷

Kaynaklar Osmanlı coğrafyasında meşedd-i müske uygulamasının, “tapu” şeklinde isimlendirildiğini bildirmektedir.¹⁷⁸ Bu itibarla, kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla tapu da sahibine meşedd-i müskenin verdiği yetkileri sağlamaktadır. Bu bağlamda Osmanlı dönemi fetva mecmualarında tapu ile tasarruf edilen yerlere dair hükümler bulunmaktadır.

Tapu ile ilgili erken dönem fetvaları, Ebüssuûd Efendi’nin (ö. 1574) mecmuasında karşımıza çıkmaktadır. Ebüssuûd Efendi, bir vakıf değirmenin harap olduğunu, akabinde dışarıdan bir kişinin değirmen ocağını tapu ile tutup yeni bir değirmen yaptığını tasavvur etmektedir. Böyle bir durumda vakıf mütevellisinin değişmesi halinde yeni mütevellinin söz konusu değirmeni yıktırma hakkının bulunduğu yönünde fetva vermektedir.¹⁷⁹ Feyzullah Efendi (ö. 1703) ise bir araziye tapu ile tasarruf eden kimsenin söz konusu arazi toprağından çömlek işlemesi halinde çömleğin kıymetini tazmin etmesi gerektiğini belirtmektedir.¹⁸⁰ Dolayısıyla tapu sahibinin mülk sahibine veya vakfa benzer şekilde arazi toprağını doğrudan kullanma hakkı bulunmamaktadır. Mutasarrıfın sahip olduğu hak, sadece bir intifa (yararlanma) hakkıdır. Yine Feyzullah Efendi’nin bir fetvasına göre bir vakıf köy halkının kadimden beri kullanımında olan meranın tapu ile başkasının tasarrufuna verilmesi caiz değildir.¹⁸¹

Yenişehirli Abdullah Efendi (ö. 1743), tapu ile tasarruf edilen bir arazinin mutasarrıfının geride evlat bırakmadan vefat etmesi halinde, arazinin mutasarrıfın anne

¹⁷⁶ İbn Âbidîn, *el-‘Ukûdû’d-dürriyye fî tenkîhi’l-Fetâva’l-Hâmidîyye*, 2/199.

¹⁷⁷ İbn Âbidîn, “Tahrîru’l-ibâre fî men hüve evlâ bi’l-icâre”, 2/157.

¹⁷⁸ Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*, 64.

¹⁷⁹ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 126a.

¹⁸⁰ Şeyhülislam Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, haz. Süleyman Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009), 17.

¹⁸¹ Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, haz. Süleyman Kaya, 484.

bir kız kardeşine intikal etmeyeceğine dair fetva vermektedir.¹⁸² Bu fetva, meşedd-i müskede olduğu gibi tapuda da miras yoluyla intikalin söz konusu olmadığını göstermektedir.

Kaynakların konuyla ilgili ifadelerinden anlaşıldığı üzere, Osmanlı coğrafyasında tapu diye adlandırılan meşedd-i müskenin gedik uygulamasından ayrılan yönü somut bir varlığa dayanmamasıdır. Nitekim gediğin dükkan içerisindeki mesleki aletlerden kaynaklı olmasına karşın meşedd-i müske, bir hizmet mukabilinde elde edilen mücerret hak kabilindendir. Ayrıca her iki uygulamanın da vakıf mülkte bir ihya ve imar faaliyeti neticesinde meşruiyet kazanması, aradaki benzerlik noktalarındandır. Buna ilave olarak gediğin satım ve intikâl-i şer'î gibi işlemlere konu olabilmesine mukabil, meşedd-i müske mücerret hak kabul edilmesi hasebiyle bu işlemlere konu olamaz. Yine her iki uygulamada da kiracının ödediği ecr-i mislin düşük tutulması, bir diğer benzerlik noktasıdır.

Gediğe benzer şekilde kiracıya uzun süreli tasarruf hakkı sağlayan uygulamalar ile ilgili kaynaklardan elde edilen malumat sınırlı olup her bir kavramın uygulanış şeklini net olarak ortaya koymaya imkan vermemektedir. Bu itibarla, her bir uygulamanın diğerlerinden ayrılan yönünü ve kendine has özelliklerini net şekilde tespit edebilmek mümkün değildir. Bununla birlikte yukarıda söz konusu kavramlarla ilgili genel bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır. Bu uygulamaların genel anlamda, mülkiyetinin el değiştirmesi mümkün olmayan vakıf veya mîrî gayrimenkullerde cari olduğu anlaşılmaktadır. Vakfa ya da devlete ait olan gayrimenkullerde reâyânın tasarrufu, kira ve ortaklık sözleşmesi gibi sözleşmelerle sınırlı kalmakta olup bu sözleşmeler mutasarrıfa süreli bir kullanım hakkı temin etmektedir. Vakıf binanın tamirinin yahut vakıf/mîrî arazinin bakımının gerekli olduğu hallerde kiracılar, kısa süreli bir kullanım için söz konusu masrafları üstlenmeye yanaşmamaktadır. İşte yukarıdaki uygulamaların bu ihtiyaç sebebiyle ortaya çıktığı söylenebilir. Nitekim bu uygulamalarla, kiracı elde ettiği uzun süreli tasarruf hakkı mukabilinde söz konusu gayrimenkullerin tamir ve bakımını üstlenmektedir. Böylece yeterli gelire sahip olmayan vakıf mülklerle devlete ait arazilerin ihya edilip işlevsel hale getirilmesi sağlanmaktadır. Bu uygulamalardan marsad dışındakiler kiracıya kayd-ı hayat şartıyla tasarruf imkanı vermekte iken

¹⁸² Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, haz. Süleyman Kaya vd. (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 641.

marsadda kiracının borcu tamamen tahsil edecek kadar bir süreye sahip olduğu görülmektedir.

Uzun süreli tasarruf hakkı sağlayan diğer uygulamalara benzer şekilde, gedik uygulaması da tarihi süreç içerisinde birtakım unsurların etkisiyle ortaya çıkmıştır. Bu unsurlar kira süresinin uzaması şeklinde kendini gösteren icâre-i tavîle, muaccele ve müecceleli kiralama ile vakıf dükkanların tamir ihtiyacıdır.

1.2.6. Gedğin Ortaya Çıkışına Zemin Hazırlayan Faktörler

Kira sözleşmesinin belirli şartlarla yapılan özel bir türü olarak ele aldığım gedik uygulamasının, İslam hukukunda sınırları belirlenmiş olan kira sözleşmesinden ayrılan yönleri bulunmakta olup söz konusu hususlar tarihi süreç içerisinde gedik uygulamasına zemin hazırlayan unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu unsurlara geçmeden önce Hanefi mezhebinde kira sözleşmesinin mahiyetine dair genel bir çerçeve çizmek yerinde olacaktır.

İslam hukukunda kira sözleşmesi, menfaatin süreli şekilde ve bedel karşılığı temlikini konu alan bir sözleşme olarak kabul edilmiştir.¹⁸³ Sözleşmenin geçerli olabilmesi için kira bedelinin ve kiralanan malın menfaatinin bilinir olması gerekmektedir. İslam hukukçuları soyut bir kavram olan menfaatin, kira süresine bağlı olarak bilinebileceğini ifade etmektedirler. Dolayısıyla sözleşmede kira süresinin bilinir olması gerekmektedir.¹⁸⁴ Belirsiz bir süre için ve ücretin belirli periyotlarla (örneğin her ay) ödenmesi şartıyla yapılan kira sözleşmesinin sadece ilk ay için geçerli olacağı, diğer aylar için ise hükümsüz (fasid) olacağı ifade edilmiştir. Bu hükmün gerekçesi, ilk aydan sonraki aylar için sözleşme süresinin belirli olmamasıdır.¹⁸⁵ Dolayısıyla Hanefi fıkıh eserlerinde kira sözleşmesinde sürenin bilinir olması hususuna dikkat edildiği, bununla birlikte ilk dönem metinlerinde süre ile ilgili herhangi bir sınırlama yapılmadığı görülmektedir.

Kira sözleşmesinde sürenin sınırlanması meselesinin, ilk dönem sonrası klasik fıkıh eserlerinde vakıf gayrimenkuller ile yetimlere ve beytülmale ait mülklerle ilgili olarak gündeme geldiği görülmektedir.¹⁸⁶ Nitekim söz konusu mülkler, özel mülkiyetin

¹⁸³ Alâüddîn Ebû Bekr el-Kâsânî, *Bedâ'i' u's-şanâ' i' fi tertîbi's-şerâ'i* (Mısır: Matbaatü Şirketi'l-Matbûât el-İlmiyye/Matbaatü'l-Cemâliyye, 1910), 4/174.

¹⁸⁴ Alâüddîn es-Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 2/347.

¹⁸⁵ Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*, 19-21.

¹⁸⁶ Ebu Bekir el-Haddâd, *el-Cevheretü'n-neyyire* (Kahire: Matbaatü'l-Hayriyye, 1904), 1/260.

kapsamı dışında olan yahut hususi olarak korunmaya muhtaç mülklerdir. Konumuzla ilgili olarak vakıf gayrimenkullerden binaların bir, arazilerin ise üç yıldan fazla süreyle kiraya verilemeyeceği klasik kaynaklarda hükme bağlanmış olup vakıf mülklerde bu sınırdan daha uzun süreli kiralama “icâre-i tavîle” olarak adlandırılmıştır.¹⁸⁷ Söz konusu hükmün gerekçesi, kiracının vakıf gayrimenkulde mülkiyet iddia etme ihtimalidir.¹⁸⁸ Dolayısıyla vakıf gayrimenkullerin kiralanmasında kira süresinin uzunluğu meselesine özel bir önem atfedildiği görülmektedir. Bu ön bilgilendirmeden sonra, meselenin gediklerle ilgili olan boyutu ele alınabilir.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, gedik bir hak ve bu hakka dayanan bir kiralama yöntemi olarak ortaya çıkmasında, birtakım unsurların etkili olduğu görülmektedir. Vakıf dükkanda gedik sahibinin elde ettiği kayd-ı hayat şartıyla tasarruf yetkisi meselesi, vakıf gayrimenkulde kira süresi konusunu ve dolayısıyla da icâre-i tavîle uygulamasını gündeme getirmektedir. Buna paralel olarak muaccelle ve müecceleli kiralama denilen yöntem de başlangıçta yüklü bir miktarın ödenmesi mukabilinde uzun süreli tasarruf yetkisinin elde edilmesi mantığına dayanan diğer uygulamalara kaynaklık etmiş olmalıdır. Kiracı tarafından ödenen muaccelle bedeli, yeterli gelire sahip olmayan vakıflara ait binaların tamiri için bir kaynak işlevi görmüştür. Dolayısıyla vakıf dükkanların tamir ihtiyacı da gediklerin ortaya çıkışına zemin hazırlayan unsurlar arasındadır. Çalışmanın bu kısmında söz konusu unsurlar ele alınacaktır.

1.2.6.1. Uzun Süreli Kiralama (İcâre-i tavîle)

İslam hukukunda kira sözleşmesi, süreli sözleşmelerden kabul edilmiş ve süre sonunda kiracının tasarruf hakkının sona ereceği hükme bağlanmıştır.¹⁸⁹ İlk dönem Hanefi fıkıh eserlerinde söz konusu sürenin uzunluğu ile ilgili herhangi bir sınırlandırma yapılmamış olmasına rağmen¹⁹⁰ sonraki eserlerde kira süresi hakkında özel mülk ile – korunmaya daha ziyade muhtaç olmaları hasebiyle – yetim malı ve vakıf gayrimenkullerde bir ayrıma gidildiği görülmektedir. Nitekim kaynaklarda, yetim malları ile vakıf

¹⁸⁷ Merginânî, *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti'l-mübtedî*, 3/230; Haddâd, *el-Cevheretü'n-neyyire*, 1/260.

¹⁸⁸ Merginânî, *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti'l-mübtedî*, 3/230.

¹⁸⁹ Abdullah b. Mahmud el-Mevsîlî, *el-İhtiyâr li-ta'lîl-i'l-Muhtâr* (Kahire: Matbaatü'l-Halebî, 1937), 2/52.

¹⁹⁰ Ahmed b. Ebî Bekr el-Kudûrî, *el-Muhtasar* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 101. *Hidâye* sahibi Merginânî de *Bidâyetü'l-mübtedî*'den nakille sürenin uzunluk ya da kısalığına bakılmaksızın kira sözleşmesinde süre belirlenmesinin gerekli olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte, vakıf gayrimenkullerde üç yıldan uzun süreli kiralamanın caiz olmayacağına dair hükmü, *Bidâyetü'l-mübtedî*'ye ilave güncel bir hüküm olarak zikretmektedir. Merginânî, *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti'l-mübtedî*, 3/230.

gayrimenkullerin – bina için bir, arazi için – üç yıldan fazla kiraya verilmesinin caiz olmadığı hükme bağlanmıştır.¹⁹¹ İşte fıkıh kaidelerine aykırı şekilde vakıf arazilerin üç yıldan; vakıf binaların ise bir yıldan fazla kiraya verilmesi uzun süreli kiralama – terim anlamıyla icâre-i tavîle – olarak adlandırılmıştır.

Klasik dönem fıkıh alimleri, özellikle yetimlere ve vakıflara ait mülklerde uzun süreli kiralamanın bazı sakıncalar doğuracağı düşüncesinden hareketle söz konusu gayrimenkullerin uzun süreyle kiraya verilmesine ihtiyatla yaklaşmışlardır. İbn Nüceym (ö. 1563), söz konusu yasağın gerekçesi olarak kiracının zamanla vakıf akar üzerinde mülkiyet iddia etmesi tehlikesinden bahsetmektedir. Ayrıca Sadruşşehid'den (ö. 1141) nakille vakıf arazi ile diğer vakıf gayrimenkuller arasında bir ayrıma gitmekte ve vakıf arazide izin verilen en uzun kira süresinin üç yıl, diğer yerlerde ise bir yıl olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte vakfın maslahatının bulunması halinde söz konusu hükmün değişiklik göstereceğini de eklemektedir.¹⁹² Vakıf binalarda caiz görülen en uzun kira süresinin bir yıl, vakıf arazilerde ise üç yıl olması gerektiği şeklindeki bu kural vakıf hukukunda yerleşik hale gelmiştir. İbn Âbidîn de *Hidaye*'den nakille uzun süreli kiralamanın caiz kabul edilmeme gerekçesini kiracının mülkiyet iddia etme ihtimali ile açıklamakta ve caiz kabul edilen en uzun icare süresinin – vakıf araziler için – tercih edilen görüşe göre üç yıl olduğunu ifade etmektedir.¹⁹³

Trablûsî (ö. 1516), *İs'âf* adlı eserinde uzun süreli kiralamanın süresi ve cevazı ile ilgili farklı görüşlerden bahsetmektedir. Bu bağlamda Ebu'l-Kâsım el-Belhî'nin, kiranın peşin ödenmesini gerektiren ârizi bir durumun ortaya çıkması hali dışında vakıf mülklerin bir seneden fazla süreyle kiraya verilmesinin caiz olmadığı yönündeki görüşünü aktarmaktadır. Yine Trablûsî'nin anlatımına göre, Ebu Bekir el-Belhî ve Ebu'l-Hasen Ali Es-Suğdî de uzun süreli kiralamanın ilke olarak akdi fesada götürmediğini, ancak konunun hakime arz edilip hakim tarafından uygun bulunması halinde uygulanması gerektiğini ifade etmektedirler. Nitekim hakim uzun süreli kiralamayı vakıf için zararlı görürse sözleşmeyi iptal edebilir. Ebu'l-Leys (es-Semerkandi)'den (ö. 983) nakledildiğine göre, vâkıfın bir yıldan daha uzun süreyle kiralınmaması ile ilgili bir şartı bulunmadığı sürece vakıf gayrimenkulün – arazi ve

¹⁹¹ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 6/7; Arsebük, *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*, 1/559-60.

¹⁹² Zeynüddîn İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik* (Kahire: Dâru'l-Kitâb el-İslâmî, t.y.), 7/299.

¹⁹³ İbn Âbidîn, “Tahrîru'l-ibâre fî men hüve evlâ bi'l-icâre”, 150.

bina ayrımı olmaksızın – üç yıl süreyle kiraya verilmesi caizdir.¹⁹⁴ İbn Âbidîn (ö. 1836) ise konuyla ilgili olarak tercih edilen olan görüşün uzun süreli kiralamanın butlanı olduğunu ifade etmektedir. Ancak zaman ve mekanın değişmesine paralel olarak vakfın maslahatının uzun süreli kiralamayı gerektirmesi halinde bu uygulamaya cevaz verilebileceğini de eklemektedir.¹⁹⁵

Yukarıda Trablûsî'nin naklettiği yorum ve açıklamalardan, fıkıh alimlerinin zaruret ortaya çıkması gibi belirli hallerde hakimin izniyle uzun süreli kiralamaya cevaz verme görüşüne meylettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Ebu'l-Kâsım el-Belhî'den nakledilen “kira bedelinin peşin ödenmesini gerektiren ârızı bir durum ortaya çıkmadıkça” ifadesi, uzun süreli kiralamanın vakfın maddi yönden darlıkta olması gibi belirli zaruri durumlarda caiz görüldüğünü göstermektedir.

Uzun süreli kiralama ile ilgili Osmanlı döneminde verilen fetvalar incelendiğinde, – fıkıh alimlerinin görüşüne benzer şekilde – uygulamaya tamir zorunluluğu gibi belirli hallerde cevaz veren fakihlerin bulunduğu görülmektedir. Nitekim İbn Nüceym (ö. 1563), bir vakıf hamamın tamire muhtaç olması ve vakfın tamire güç yetirememesi halinde mütevellinin hakim izniyle söz konusu hamamı uzun süreli kiralama ile kiraya verebileceği yönünde fetva vermektedir. Öyle ki, vâkıfın şartına muhalif olsa bile tamir zarureti binaen uzun süreli kiralama yöntemine başvurmak caizdir.¹⁹⁶

Vakıf gayrimenkulün kiraya verilme süresi ile ilgili olarak vâkıfın şartının önem arz ettiği ve öncelikli olarak dikkate alındığı görülmektedir. Ali Haydar Efendi (ö. 1935), vakıf gayrimenkulde kira süresi ile ilgili olarak vâkıfın tayinine riayet edileceğini belirtmektedir. Vâkıfın kira süresine dair özel bir tayini bulunması halinde, farklı bir uygulama vakıf için daha faydalı olmadığı sürece vâkıfın şartına uyulur. Vâkıfın özel bir süre tayininin bulunmaması halinde ise arazide uygulanabilecek en uzun kira süresi üç yıl, ev ve dükkan gibi bina kabilinden gayrimenkulde ise bir yıldır. Mütevellinin kiralamada bu süreleri aşması caiz değildir. Bu sürelerin aşılması halinde kira

¹⁹⁴ Burhâneddin Trablûsî, *el-İs'âf fi ahkâmi'l-evkâf* (Cidde: Câmiatü'l-Melik Abdülaziz Merkezü'n-Neşr el-İlmî, 2012), 64.

¹⁹⁵ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 6/7.

¹⁹⁶ İlgili fetvalar şu şekildedir: “Bir vakıf hamam tamire muhtaç olup vakıfta müsaade olmamakla mütevellisi Zeyd ol hamamı tamir için izn-i hakim ile müddet-i tavile ile Amr'a icar eylese sahih olur mu? el-Cevap: Olur.” Zeynüddin İbn Nüceym, *Fetâvâ-yı İbn Nüceym*, çev. Hasan Refet (İstanbul: Şeyh Yahya Efendi Matbaası, 1289/1872), 272. “Zeyd-i vâkıf vakfettiği akârâtı “bir seneden ziyadeye icar olunmaya” deyü şart edip lakin ol akârât tamire muhtaç olup vakıfta mevcut galle olmamakla mütevellisi Amr izn-i hakimle ol akârâtı icâre-i tavile ile âhara icar ve icaresini peşin alıp vakf-ı mezkûru tamire kadir olur mu? el-Cevap: Olur.” İbn Nüceym, *Fetâvâ-yı İbn Nüceym*, 139.

sözleşmesi geçersiz olur. Bu noktada alimlerin bir kısmı akdin tamamının feshedileceği görüşünde iken bazıları yalnızca caiz olan kiralama süresini aşan kısmının feshedileceği yönünde görüş bildirmektedirler. Bununla birlikte kısa süreli kiralamaya insanların rağbet etmemesi ve vakfın tamirinin gerekli olması gibi bazı hallerde vakfın yararı gözetilerek uzun süreli kiralama yöntemine başvurulabilir. Bu noktada fıkhi bir hile olarak kısa süreli birden fazla sözleşme kurulur.¹⁹⁷

Osmanlı şeyhülislam ve müftülerinin uzun süreli kiralamanın cevazı konusunda fikir birliği içinde olmadıkları görülmektedir. Nitekim uzun süreli kiralamanın caiz olmadığını düşünen alimler de bulunmaktadır. Bu bağlamda, Menteşzâde Abdürrahim Efendi (ö. 1716) ve Zekeriyâzâde Yahya Efendi (ö. 1643), uzun süreli kiralamanın caiz olmayacağı yönünde fetva vermektedirler.¹⁹⁸ Çatalcalı Ali Efendi (ö. 1692) de benzer şekilde vakıf akarların uzun süreli kiralama ile kiraya verilmesinin caiz olmadığını ifade etmekte, eğer mütevellî böyle bir kira sözleşmesi kurmuşsa sonraki mütevellînin bu sözleşmeyi feshetme yetkisinin bulunduğunu belirtmektedir. Yine belirli bir süreyle kiraya verilmesi şart koşulmayan vakıf akarda uzun süreli kiralama ile kira sözleşmesinin kurulması durumunda bağlayıcı olan ilk zaman diliminin, yani ilk bir yılın bitiminde mütevellînin akdi feshedip vakıf mülkü başkasına kiraya verebileceğini söylemektedir.¹⁹⁹

Fetva mecmualarında, uzun süreli kiralamanın hangi yolla caiz kabul edildiğine – veya caiz hale getirildiğine – dair malumat bulunmaktadır. Ankaravî (ö. 1687), Bezzaziyye'den (ö. 1424) nakille uzun süreli kiralamanın uygulanması hususunda geliştirilen bir hileden bahsetmektedir. Buna göre uzun süreli kiralamada bir senelik birden fazla sözleşme yapılır ve her sene başında kira akdi yeniden başlamış kabul edilir. Bu durumda sadece ilk sözleşme bağlayıcıdır. Diğer sözleşmeler ise ileri bir tarihe izafe edilmeleri sebebiyle bağlayıcı sayılmazlar. Ankaravî açıklamalarının devamında *Zahîra*'dan nakille söz konusu hilenin zayıf olduğunu belirtmekte ve gerekçe olarak da bu durumun vakfın iptaline yol açma ihtimalini zikretmektedir. Çünkü kira süresi uzadıkça kiracı vakıf malında mülkiyet iddia eder ve insanlar da onun lehine şahitlikte bulunurlar. Bu itibarla Ankaravî, vakıf malında uzun süreli kiralamanın

¹⁹⁷ Arsebük, *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*, 1/559-60.

¹⁹⁸ Menteşzâde Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahim* (Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi), 495-496; Zekeriyâzâde Yahya Efendi, *Fetâvâ-yı Yahya Efendi* (Esad Efendi, 1087), 271a.

¹⁹⁹ Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, haz. Necati Demirtaş (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2014), 2/265-66.

caiz olmadığı sonucuna ulaşır ve söz konusu tehlike göz önüne alındığında kira sözleşmesinin tek olması ile birden fazla olması arasında bir fark bulunmadığını ifade eder.²⁰⁰

Ebüssuûd Efendi (ö. 1574) vakıf gayrimenkulün üç yıldan fazla müddetle kiraya verilemeyeceği yönünde fetva vermektedir.²⁰¹ Ayrıca böyle bir durumun, kiracının vakıf arazide mülkiyet iddia etmesi tehlikesi doğuracağına işaret ederek söz konusu tehlikeye sebep olan mütevellinin azlinin gerektiğini belirtmektedir.²⁰² Bir başka fetvasında ise kiracıların tasarruf ettikleri dükkanlara mesleki aletlerini yerleştirmeleri, bunların kaldırılmasında zorluk bulunması ve kısa süreli kiralamalarda kiracıların dükkanlara rağbet etmemesi gibi sebeplerle uzun süreli kiralamanın uygulanıp uygulanamayacağına dair bir soruya karşılık olarak, uzun süreli kiralamanın söz konusu hallerde uygulanabileceğini ifade etmektedir. Bu uygulamada her üç yılda bir sözleşmenin yenilenmesi gerektiğini ve kiracıların ecr-i misli ödeme zorunluluğunun bulunduğunu da hatırlatmaktadır.²⁰³

Uzun süreli kiralamanın uygulamaya yansıyan boyutuna dair malumatı bize, İstanbul Kadı Sicilleri vermektedir. İstanbul Kadı Sicilleri incelendiğinde, 16. yy'ın sonlarına doğru uzun süreli kiralamanın uygulanmakta olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1562-63 tarihli bir sicil defterinde, Üsküdar'daki boş bir vakıf arazinin otuz yıllığına, her üç yılda bir akdin yenilenmesi şartıyla kiraya verildiğini ifade eden bir kayıt yer almaktadır. Bu kayıta söz konusu kiralamanın gerekçesi, *vakfa enfa' olmağın...* şeklinde açıklanmaktadır.²⁰⁴ Yine 1618 tarihli bir kayıta, bir vakıf hamamının yangında kullanılamaz hale gelmesi neticesinde mütevellisi hamamı tamir edene uzun süreli kiralama ile kiraya vermektedir. Aynı kayıta kiracının da söz konusu yeri uzun süreli kiralama ile başkasına kiraya verdiği görülmektedir.²⁰⁵

Uzun süreli kiralama ile ilgili fıkıh eserleri ve arşiv kaynakları incelendiğinde, uygulamanın ilke olarak caiz kabul edilmediği görülmektedir. Bu yasağın gerekçesi, temelde vakıfta mülkiyet iddiasını önleme amacına matuftur. Yine vakıf gayrimenkulde

²⁰⁰ Şeyhülislam Ankaravî Mehmed Emin Efendi, *el-Fetâvâ'l-Ankaraviyye* (Bulak: el-Matbaatü'l-Misriyye, 1281/1864), 2/240-241.

²⁰¹ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 221a, 228b.

²⁰² Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 228b.

²⁰³ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 221b.

²⁰⁴ *Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (970-971/1562-1563)*, haz. Rifat Günelan, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 53a-2.

²⁰⁵ *İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (1027/1618)*, haz. Yılmaz Karaca vd., (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 7b-5.

kira süresi ile alakalı olarak vakıf kurucusunun beyanı esas alınmış, bu hususta herhangi bir kaydın bulunmaması halinde arazide üç yıllık, diğer gayrimenkullerde ise bir yıllık sürenin aşılması hükme bağlanmıştır. Bununla birlikte vakfın maslahatının uzun süreli kiralamayı gerektirmesi halinde uzun süreli kiralamaya zarureten cevaz verilmiştir. Söz konusu zaruret halleri temelde insanların dükkana rağbet göstermemesi, tamir ihtiyacı ve kiracıların dükkanlara yerleştirdikleri aletlerin kaldırılmasında karşılaşılan zorluktur. Dolayısıyla belirli bir dükkanda mesleğini icra eden esnafın orayı uzun süreli kullanma yönünde bir meylinin olduğu dikkat çekmektedir. Vakıfların tamir ihtiyacı gibi durumların da kiracıların isteklerinin yerine getirilmesini zorunlu kıldığı anlaşılmaktadır.

1.2.6.2. Muaccele ve Müecceleli Kiralama

Muaccele ve müecceleli kiralama, kira süresi başlangıcında muaccele adı verilen belirli bir meblağın peşin olarak ödendiği, müeccele denen diğer ödemelerin ise düzenli periyotlarla yapıldığı kira sözleşmesidir. Muaccele ve müecceleli kiralamada kira süresinin sınırlı olduğu, bununla birlikte sürenin genellikle icâre-i tavîle kapsamına girecek şekilde uzun tutulduğu görülmektedir. Muaccele ve müecceleli kiralamaya benzer şekilde icâreteyn uygulamasında da çift kira ödemesi bulunmaktadır. İki uygulama arasındaki temel fark, icâreteynde mutasarrıfın tasarruf hakkının kayd-ı hayat şartıyla elinde olmasına mukabil, muaccele ve müecceleli kiralamada belirli bir süreyle sınırlı olmasıdır.²⁰⁶ Söz konusu fark, muaccele ve müecceleli kiralamanın gedik uygulamasıyla da arasındaki temel farkı oluşturmaktadır.

Osmanlı fetva mecmualarında muaccele ve müecceleli kiralamaya dair pek çok fetvaya rastlamak mümkündür. Ebüssuûd Efendi'ye ait bir fetvada vakıf dükkanı bu yöntemle kiralayıp akabinde bir ay sonra vefat eden kişinin varislerinin muacceleyle geri alıp alamayacağı sorulmaktadır. Ebüssuûd cevaben, sözleşmede muaccelenin ilk aya ait olduğunun kabul edilmesi halinde varislerin hiçbir şey alamayacağını, ancak muaccele için herhangi bir sürenin tayin edilmemesi durumunda kiracının dükkanı kullandığı bir aylık sürenin kira bedeline tekabül eden kısmından fazlasını alabileceklerini ifade etmektedir.²⁰⁷ Yine Ebüssuûd Efendi bir fetvasında, muaccelenin kiracıdan peşin alınan birkaç yıllık akçe anlamına geldiğini belirtmekte ve ödenen muaccelenin ne kadarlık bir

²⁰⁶ Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*, 69-70.

²⁰⁷ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 118b.

sürenin karşılığı olduğunun tayin edilmesi gerektiğine, aksi takdirde kiracının sözleşmeden dönebileceğine vurgu yapmaktadır.²⁰⁸ Sun'ullah Efendi (ö. 1612) ise muaccele ve müecceleli kiralamada müddet tayin etmeden yapılan sözleşmeyi fasid kabul etmekte ve icarede esas olanın süre tayini ile ecr-i misline kiralamak olduğunu belirtmektedir.²⁰⁹

Muaccele ve müecceleli kiralamanın bazı şartlarının bulunduğu ve kiracıya birtakım avantajlar sağladığı görülmektedir. Zekeriya Efendi'nin (ö. 1593) bir fetvasında icare-i muaccele ve müeccele ile kiraya verilen vakıf dükkanların on sekiz yıl sonra ecr-i mislinin artması durumunda, kiracıların artan ecr-i misli ödemeyi kabul etmemeleri sebebiyle mütevellî tarafından dükkanlardan çıkarıldıkları görülmektedir.²¹⁰ Dolayısıyla icare-i muaccele ve müeccelede kiracının uzun süreli tasarruf hakkı, ecr-i mislin ödenmesi şartıyla kayıtlıdır. Uzun süreli tasarruf hakkının yanında icare-i muaccele ve müeccelenin kiracıya sağladığı bir diğer avantaj, ilgili dükkanı kiralamada öncelik hakkıdır. Bostanzade Mehmed Efendi (ö. 1598) verdiği fetvada, kiracının icare-i muaccele ve müeccele ile tasarrufunda bulunan vakıf dükkanı kiralama hususunda öncelik hakkının olduğunu belirtmektedir.²¹¹ Buna ilave olarak, kiracıya uzun süreli tasarruf hakkı sağlayan icare-i muaccele ve müeccele uygulamasında – icâreteyn gibi sair uygulamaların aksine – kiracının vefatından sonra ilgili dükkanın tasarruf hakkı varislere intikal etmemektedir.²¹²

Muaccele ve müecceleli kiralama, aynı zamanda uzun süreli bir kira sözleşmesidir. Bu uygulamada kira bedelinin bir kısmının peşin ödenmesi, kiracının vakıf gayrimenkulde en az peşin ödenen muaccele bedelini – vakıf gayrimenkulden yararlanma şeklinde – tahsil edinceye kadar tasarrufta bulunması anlamına gelmektedir. Nitekim Ebüssuûd Efendi'nin yukarıda zikredilen fetvası, bu hususu doğrulamaktadır. Süleyman Kaya,

²⁰⁸ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 226b.

²⁰⁹ Şeyhülislam Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa, 502), 369a.

²¹⁰ Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 373b.

²¹¹ Bostanzade Mehmed Efendi'ye ait olan fetvanın metni şöyledir: “Zeyd icare-yi muaccele ve müeccele ile mutasarrıf vakıf dükkanı kafiye esir oldukda mütevellî Amr'a verse Zeyd halas olup geldikde dükkan-ı mezburu icare-yi muayyene ile almaya kadir olur mu? el-Cevap: Zararı olmayınca Zeyd'e verilmek evladır. Bostanzade Mehmed Efendi.” Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 374b.

²¹² “Bir vakıf şerbetçi dükkanını icare-i muaccele ve müeccele ile mutasarrıf olan Zeyd vefat ettikde mütevellî-yi vakıf Amr'a icar edip Amr mutasarrıf iken Zeyd'in oğlu olup âhar diyarda olan Bekir geldikde “Dükkan-ı mezburda babamın hakk-ı tasarrufu var idi” deyu “Dükkanı Amr'dan alırım” demeye şer'an kadir olur mu? el-Cevap: Olmaz, batıl söyler.” Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, 502), 361a.

uzun süreli icare-i muaccele ve müeccele uygulamasının tarihi süreç içerisinde icâreteyne zemin hazırladığını ifade etmektedir.²¹³ Meseleyi gedikler açısından ele aldığımızda, söz konusu uygulamanın icâreteyne benzer şekilde gediklerin doğuşuna da zemin hazırladığı söylenebilir. Nitekim icare-i muaccele ve müeccele, gedik uygulamasının cari olduğu vakıf dükkanlarda da mevcuttur. Ayrıca muaccele ve müecceleli kiralamada muaccele bedelinin vakıf dükkanların masrafları için ayrıldığı, arşiv kayıtlarında açıkça ifade edilmektedir.²¹⁴ Dolayısıyla muaccele ve müecceleli kiralama uygulamasının vakıf dükkanların tamir ihtiyacıyla da alakası bulunmaktadır.

1.2.6.3. Vakıf Dükkanların Tamir İhtiyacı

İstanbul yangınlarının vakıf binalar açısından tahribatı büyük olup yangın sonrasında ortaya çıkan zararın tam anlamıyla telafisi çoğunlukla mümkün olamamaktadır.²¹⁵ Nitekim 1695 tarihli bir mahkeme kaydında, İstanbul’da çıkan büyük yangında 661 adet dükkanın yandığı ve daha sonra sayıca daha az yeni dükkanın inşa edilebildiği belirtilmektedir.²¹⁶ Dolayısıyla vakıfların önemli gelir kaynaklarından biri olan gelir getirmek amacıyla hazırlanmış (*müstegallât* türünden) vakıf dükkanların yanması, buraların yeniden inşasını veya tamirini gerekli kılan en önemli faktörler arasındadır. Vakıf binaların yangınlar neticesinde tamire muhtaç hale gelmesi, Osmanlı ilmi çevrelerinde de gelir getirmek amacıyla hazırlanmış veya süknâsı belirli kişilere şart kılınmış vakıf binaların tamirini kimin üstleneceği ve buraların tamir şartıyla kiraya verilip verilemeyeceği gibi meseleleri gündeme getirmiştir. Dolayısıyla yeniden inşa ve tamir hususunda maddi açıdan epey sıkıntı çeken vakıfların bu binaları tamir etme sürecini ne şekilde yürütecekleri meselesi, hukuki açıdan birtakım yeni uygulamaların doğmasına zemin hazırlamıştır.

Vakıf hukukuna göre vakıf gayrimenkulün tamiri, mütevellinin vakıf adına yapacağı tasarrufların başında gelmektedir. Vakıf kurucusu vakıf gayrimenkulün tamir edilmemesini şart koşmuş olsa bile mütevelli, gerekli durumlarda vakfın tamir ve

²¹³ Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*, 70.

²¹⁴ Divan katibi Mehmed Efendi b. Abdülmuîn’in vakfiye suretinde, vakfedilen dükkanların muaccele bedellerinin binanın masrafları için harcanacağı şu şekilde ifade edilmektedir: “... *hâsıl olan mu’accele binânın mesârifine sarf olunduktan sonra...*”. *Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil (1073-1074/1663)*, haz. Fuat Recep – Salih Kahrıman, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2012), 9a-1.

²¹⁵ İstanbul yangınları ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangınının Sosyo-Ekonomik Tahlili* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012).

²¹⁶ *İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil*, 172b-4. Bu belgede büyük bir olasılıkla 1660 yangınından bahsedilmektedir.

termim işleri ile ilgilenmek zorundadır. Nitekim vakfın devamlılığını sağlamaya yönelik tüm tasarruflar, vakıf için öncelikli olarak yerine getirilmesi gereken hususlardandır.²¹⁷ Dolayısıyla vakfın tamiri meselesi, mütevellî başta olmak üzere vakıf yetkilileri tarafından göz ardı edilemeyecek bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır.

Vakıf mülkün tamiri ile ilgili mütevellînin tasarrufları, tamirin vakıf kurucusu tarafından şart koşulmuş olup olmaması ve vakfedilen mülkün niteliği açısından değişmekte olup mütevellînin bu hususta izleyeceği birkaç yol bulunmaktadır. Vakıf kurucusu tamir için belirli miktarı/geliri şart koşturmuş ise bu şarta uyulur ve söz konusu gelir vakfın tamiri için harcanır. Vakıf mülkün, gelirinden istifade edilen (*muaddün li'l-istiğlâl*) bir mülk olması halinde ise söz konusu gelir, öncelikli olarak vakfın tamir ihtiyacı için sarf edilir. Bu esnada lehtarlar ve vakıf görevlilerine yapılacak tahsisatlar, tamir için rakabe edilir. Bu hususta vakıf kurucusunun şartının bulunması gerekli değildir.²¹⁸ Ayrıca tamire muhtaç bir vakıf dükkanın tamiri için, aynı cihete vakfedilmiş başka bir dükkanın gallesi sarf edilebilir.²¹⁹

Vakıf mülk aynından istifade edilen bir mülk ise, vakfın tamir için yeterli gelirinin bulunmaması halinde ilgili gayrimenkuldeki intifa hakkı sahipleri – bir diğer ifadeyle lehtarlar – tamir işini üstlenmek durumundadır. Lehtarların yeterli güce sahip olmaması yahut tamirden imtina etmeleri durumunda ise vakıf bina, hakim kararıyla kira bedeli tamir masraflarına mahsuben alınmak üzere başkasına kiraya verilir.²²⁰ Vakıf binanın tamir şartıyla kiraya verilmesi, belirli hallerde mütevellînin tamir için başvuracağı yöntemler arasında bulunmakta olup aşağıda da açıklanacağı üzere İstanbul'da gerçekleşen büyük yangınlar vakıfların bu yönetime başvurmasını zorunlu kılmıştır. Nitekim 17. yy'da İstanbul'da meydana gelen büyük yangınlar vakıf binaları ciddi şekilde tahribata uğratmış, vakıf gelirlerinin yanan binaları tamir etmek için yeterli olmadığı durumlar meydana gelmiştir.²²¹ Osmanlı alimleri ilke olarak vakıf binaların

²¹⁷ Akgündüz, *İslam Hukuku ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 402.

²¹⁸ Akgündüz, *İslam Hukuku ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 401-403.

²¹⁹ Ankarâvî, *el-Fetâvâ'l-Ankaraviyye*, 2/230. Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 496), 153b.

²²⁰ Akgündüz, *İslam Hukuku ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 401-403. Üskübî Pir Mehmed Efendi'nin (ö. 1611) konuyla ilgili fetvası şu şekildedir: “Zeyd dârını Amr'a ba'dehu fukaraya şart edip imâretine mal vakf eylemeyip sâkin olan eylesine şart eylemiş iken Amr sâkin olup lakin tamir eylemese tamire muhtac olunca şer'an nice olmak gerek? el-Cevab: İcâreye verilip tamir olunmak gerek.” Pîr Mehmed Efendi el-Üskübî, *Muînü'l-müftî fi'l-cevâb ale'l-müstefî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, 133), 147a.

²²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yıldız, *1660 İstanbul Yangınının Sosyo-Ekonomik Tahlili*.

vakfın geliriyle tamir edilmesi hükmünü benimsemişler ise de bu gibi zorunlu hallerde belirli istisnai uygulamalara cevaz vermişlerdir.

Vakıf binanın tamiri ile ilgili Osmanlı dönemi fetva mecmualarında kaide olarak zikredilen hüküm, vakıf dükkandan kiracının istifade edebilmesi için gerekli olan kısımların tamir ve ıslahının mütevellî üzerine olduğu yönündedir. Nitekim kiracının vakıf binayı tamir etmesi şartıyla yapılan kira sözleşmesi Osmanlı alimleri tarafından ilke olarak sahih kabul edilmemiş, fetvalarda böyle bir şartın akdi fasid kılacağı yönünde hüküm verilmiştir. Söz konusu fetvaları verenler, 17. yy'ın ilk çeyreğinde yaşamış olan Ali Akkirmânî (ö. 1621) ve Hoca Sadeddinzâde Mehmed Esad Efendi (ö. 1625)'dir.²²² Bununla birlikte vakıf binanın tamiri için başka bir yol bulunmaz ve lehtarlar da tamir işini üstlenmezlerse vakıf binanın tamir şartıyla kiraya verilmesi caiz kabul edilir. Konuyla ilgili Hoca Sadeddin Efendi'nin (ö. 1599) fetvası şu şekildedir:²²³

“Zeyd'in utekâsına süknâsını şart eylediği vakıf evlerin meremmeti için mütevellî olan Amr, utekâyâ tamir için ücret verin yahud âhara evleri icar edip tamir ettirin demeğe kadir olur mu? el-Cevap: Olur, tamir etmezler ise.”

Yukarıda zikredilen fetvalardan vakıf binanın tamiri hususunda mütevellînin tasarrufta bulunup tamir işini vakıf adına üstlenmesinin asıl kaide olduğu, bununla birlikte gerekli hallerde – istisnai bir hüküm olarak – vakıf binanın tamir şartıyla kiraya verilebileceği anlaşılmaktadır. Nitekim Osmanlı ilim adamlarının sonraki dönemlerde vakıf binaları tamir şartıyla kiralama hususunda daha esnek davrandıkları ve istisnai olan hükme yöneldikleri görülmektedir. Zekeriyazâde Yahya Efendi (ö. 1643), muaccele ve müecceleli kiralamada tamirin kiracı tarafından yapılması ile ilgili birden fazla fetva vermektedir. Bu fetvalardan anlaşıldığı kadarıyla başta ödenen muaccele ile vakıf bina tamir edilmekte; buna mukabil kiracı muaccele miktarını zımnen tahsil edebilecek bir süre kadar vakıf binayı kullanma hakkına sahip olmaktadır.²²⁴ Minkarîzâde Yahya Efendi (ö. 1677) ise *İs'af*'tan nakille vakıfta tamire imkan olmaması halinde vakıf binanın hakim kararıyla tamir için kiraya verilebileceğini, kiracının sarf ettiği meblağı

²²² Mehmed Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (Kasidecizâde, 277), 370a, 133b; Ali Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmanî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi, 98), 65b.

²²³ Hoca Sadeddin Efendi, *Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 2728), 31a.

²²⁴ Zekeriyazâde Yahya Efendi, *Fetâvâ-yı Yahya Efendi*, 124b, 125a.

geri alabileceği süre kadar vakıf binayı kullanma hakkının olduğunu ifade etmektedir. Süre bitiminde vakıf binanın kullanım hakkı, lehtara geri döner.²²⁵

Feyzullah Efendi (ö. 1703) tamire muhtaç vakıf hamamın kiracısı tarafından, masrafi ücrete mahsup edilmek üzere tamir edilmesinden sonra kiracının geride evlat bırakmadan vefat etmesi halinde sair veresenin, kullanılamayan süre mukabilindeki ücreti mütevelliden geri alma hakkının olduğunu belirtmektedir.²²⁶ Ayrıca vakıf dükkanın kiracı tarafından ücrete mahsuben tamir edilmesi halinde mütevellinin, söz konusu masrafi ücrete mahsup etmeme yetkisi yoktur. Bununla birlikte tamir işini üstlenen kiracı, en az ecr-i misil miktarı kadar kira ücreti ödemeye devam etmek durumundadır.²²⁷

Vakıf binanın tamiri ile ilgili zikredilen yöntemlerin kiracının tasarruf süresini uzattığı ve kendisine muaccele miktarını teslim alacak süre kadar binayı kullanma hakkı verdiği görülmektedir. Vakıf dükkanlarda icâre-i tavîle uygulamasına böylelikle kapı aralanmış olmaktadır. Nitekim İbn Nüceym'in (ö. 1563), tamire muhtaç vakıf hamamın tamir edilmesi amacıyla müteveli tarafından icâre-i tavîle ile kiraya verilebileceğine dair fetvası, tamir ihtiyacı ile icâre-i tavîle arasındaki ilişkiyi daha net ortaya koymaktadır.²²⁸ Vakıf dükkanı tamir eden kiracı, ilgili dükkanı uzun süreli kullanma hakkına ilave olarak birtakım haklar elde etmektedir. Nitekim fetvalardan anlaşıldığı kadarıyla vakıf dükkanların tamirinin kiracı tarafından üstlenilmesi, tamir işini üstlenen kiracıya dükkanın tasarruf hakkını ferağ yoluyla devretme yetkisi de sağlamaktadır.²²⁹ Tamire muhtaç vakıf dükkanı tamir etmenin kiracıya sağladığı bir diğer avantaj, kiracının ecr-i misli ödediği sürece dükkanı kullanma konusunda öncelik hakkına sahip olmasıdır.²³⁰

²²⁵ Minkarîzâde Yahya Efendi, *Fetâvâ-yı Minkarîzâde* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1095), 216b.

²²⁶ Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, haz. Süleyman Kaya, 187.

²²⁷ Hoca Sadeddin Efendi, *Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 2728), 27b.

²²⁸ “Bir vakıf hamam tamire muhtaç olup vakıfta müsaade olmamakla mütevellisi Zeyd ol hamamı tamir için izn-i hakim ile müddet-i tavile ile Amr’a icar eylese sahih olur mu? el-Cevap: Olur.” İbn Nüceym, *Fetâvâ-yı İbn Nüceym*, 272.

²²⁹ “Bir mescidin imamına meşrut olan dükkanı isti’car eden Zeyd dükkan-ı merkumu tamire izn-i hakimsiz kendi malından akçe sarf etmekle dükkan-ı merkumun hakk-ı tasarrufunu Amr’a tefviz etmeye şer’an kadir olur mu? el-Cevap: Marifet-i müteveli var ise olur.” Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 374a.

²³⁰ “Zeyd mutasarrıf olduğu vakıf dükkanı taht-ı icaresinde iken ihrâk bi’n-nâr oldukça Zeyd-i mezbur “Vakıf ihya etmiş olayım, müteberrian” deyu kendi malından sarf edip dükkan-ı mezburu bina eylese minval-i meşruh üzere müteveli-yi vakıf ba’de’l-bina şer’an Zeyd’den alıp âhara icara kadir olur mu? el-Cevap: Ecr-i mislini verirse olmaz. Mehmed b. Sadeddin.” Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 364a.

Bununla birlikte kiracının söz konusu kullanım haklarını elde edebilmesi için tamir işinin mütevellî izniyle yapılması ve tamirin vakıf için gerekli olması şarttır.²³¹

Vakıf binaların yangınlarda tahrip olması, icâreteyn uygulaması ile daha yakından irtibatlı olup²³² arşiv kaynaklarının kronolojik olarak taranması neticesinde elde edilen sonuç, bu tespiti desteklemektedir. Nitekim İstanbul Kadı Sicilleri'nde "icâreteyn" kavramının kullanımının yaygınlaştığı 1666 tarihi,²³³ İstanbul'da 1660 yılında yaşanan büyük yangına yakın bir tarihtir.²³⁴ Dolayısıyla söz konusu yangınlar neticesinde vakıf binalarda ortaya çıkan tamir ihtiyacı, Osmanlı'da ilmi çevreleri konuyla ilgili yeni hukuki çözümler bulma arayışına yöneltmiş olmalıdır. Nitekim sonraki dönem Osmanlı şeyhülislamlarının zaman içinde vakıf binanın kiracı tarafından tamiri hususunda cevaz görüşüne meylettiği söylenebilir. Zekeriyazâde Yahya Efendi (ö. 1643) ile Minkarîzâde Yahya Efendi'nin (ö. 1677) yukarıda zikredilen görüşleri de bu hususu teyit eder niteliktedir. Netice itibarıyla meselenin hukuki boyutu ile yangınların ortaya çıkış tarihi kronolojik olarak takip edildiğinde, yangınların hukuki açıdan vakıf binalarda icâre-i tavîle ile başlayıp muaccele-müecceleli kiralama ve icâreteyn ile devam eden tarihi sürecin seyrini hızlandıran önemli unsurlardan biri olduğu söylenebilir.

Vakıf dükkanların tamir ihtiyacı, buralarda icâreteynli kiracıların doğmasına sebep olmuştur. Bu dükkanlarda icâreteyn yöntemiyle tasarrufta bulunan kiracılar, - eğer kendi meslekleri esnaflık değilse - buraları esnafa kiraya vermeyi tercih etmiştir. Nitekim icâreteynli kiracıların, gelir getirmek amacıyla hazırlanmış olan vakıf dükkanların dükkan olma özelliğini değiştirme yetkisi bulunmamaktadır. Bu noktada icâreteynli mutasarrıflar açısından başvurulacak en mantıklı yöntem, buraları esnafa kiraya vermektir. Vakıf dükkanların icâreteyn yöntemiyle tamir edildiğine ve icâreteynli mutasarrıfların buraları esnafa kiraya verdiği dair arşiv kaynaklarında pek çok kayıt bulunmaktadır. Örneğin 1765 yılında, depremde zarar görmüş olan bir vakıf hanın odalarını icareteynli mutasarrıfları tamir ettirmiştir. Ayrıca belgede, sahtiyancı ve dikici esnafının kullanımında bulunan bu odaların kiralarına - tarafların karşılıklı anlaşmasıyla

²³¹ Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 364a.

²³² Vakıf binaların yangınlar neticesinde tahrip olması ve konunun icâreteyn ile ilişkisi için bkz. Kaya, *Ömer Hilmi Efendi ve İthâfu'l-Ahlâf fî Ahkâmî'l-Evkâf* İsimli Eseri, 90; Yazır, *Osmanlı Vakıf Hukukuna Giriş: Ahkâm-ı Evkâf*, 107.

²³³ Muhammed Emin Durmuş, 1666'dan sonra icâreteyn kavramının kullanımının yaygınlık kazandığını belirtmektedir. Bkz. Durmuş, *Osmanlı Vakıf Hukukunda Mukâtaa*, 38-39.

²³⁴ 1660 yangınının etkileri ile ilgili olarak bkz. Yıldız, *1660 İstanbul Yangınının Sosyo-Ekonomik Tahlili*.

– bir miktar zam yapılacağı belirtilmektedir.²³⁵ Konuyla ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Vakıf dükkanların tamir işini üstlenen kesim sadece icareteynli mutasarrıflar değildir. Arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, tamire muhtaç olan vakıf dükkanları bizzat esnaf da tamir etme şartıyla kiralamış yahut kira sözleşmesi devam ederken mütevellî izniyle muacceleyle mahsuben tamir etmiştir. Tamir şartıyla kiralamaya dair 1605 tarihli bir mahkeme kaydına göre, Karaköy’de bulunan bir vakıf hamamı mütevellisi önce 18.000 akçe muaccele ödeyen Ali Beşe’ye üç yıl süreyle kiralamış, sonrasında ise 21.000 akçe muaccele bedeli ödemeyi kabul eden İsmail’e yine üç yıllığına kiraya vermiştir. Bu sözleşmeye göre İsmail, hamamın tamir masraflarını karşılayacak ve vakfa ayda 583 akçe müeccele ödeyecektir.²³⁶

Konuyla ilgili 1613 tarihli bir diğer örnekte ise ev, ahır, bahçe, kuyu ve yedi adet dükkandan oluşan bir vakıf mülkün yıpranmış kısımlarının tamirini kiracısı olan Kiras’ın yapacağı anlatılmaktadır. Kiracı tamir için 10.000 akçe harcamayı kabul etmiştir. Belgede tamir işini üstlenen kiracının geniş tasarruf haklarına sahip olması, şu ifadelerle anlatılmaktadır: “...mâdâm ki vech-i mezkûr üzre harâb yerlerini on bin akçe mikdârı kendü eliyle görüp ve aydan aya vakf câbilerine yüz yirmi akçe edâ ideler kimesne tasarrufına mâni’ olmaya keyfe-mâ-yeşâ mutasarrıf olalar...”²³⁷

Vakıf dükkanların kiracı tarafından muaccele bedeline mahsuben tamir edilmesine dair bir diğer örneğe göre, 1616 yılında Hamza Ağa Vakfı’na ait bir dükkanın 8000 akçe muaccele ve günlük 5 akçe müeccele ile ortaklaşa kiracıları olan üç Hristiyan zimmi, dükkanın yıkılmaya yüz tuttuğunu söyleyerek muaccele bedeline mahsuben tamir masraflarını karşılayabileceklerini ifade ederler ve bu konuda mütevelliden izin alırlar.²³⁸ 1617 tarihli bir diğer örneğe göre ise Galata’da bulunan bir vakıf dükkanın ortak kiracıları olan iki zimmi, dükkanın yıpranmış yerlerini muacceleyle mahsup olmak üzere kısmen kendi mallarıyla tamir etmiş olup mahkemeden yaptıkları harcamanın keşfedilmesi için ekip gönderilmesini isterler.²³⁹ Bu örneklerde tamirin halihazırda

²³⁵ *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 164-1. Konuyla ilgili bir diğer örnek için bkz. *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 189-4.

²³⁶ Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. yy İstanbul’unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 5/248-249.

²³⁷ Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. yy İstanbul’unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 5/439-440.

²³⁸ Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. yy İstanbul’unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 5/504-505.

²³⁹ Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. yy İstanbul’unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 5/546-547.

ödenmiş olan muaccelle bedeline mahsuben yapılması, tamiri gerçekleştiren kiracının vakıftan alacak hakkının bulunduğu anlamına gelmektedir.

Osmanlı'da esnaf kesiminin maddi gücü dikkate alındığında, vakıf dükkanların neden çoğunlukla doğrudan esnaf tarafından tamir edilemediği anlaşılabacaktır. Özellikle selatin vakıfları gibi büyük yapıların tamiri belirli seviyede maddi gücü gerektirmekte, bu ise ancak esnaf dışındaki kadı vb. kimseler vasıtasıyla mümkün olabilmektedir. Nitekim vakıf dükkanların tamirini üstlenen icâreteynli mutasarrıfların ilmiye yahut kalemiye kesiminden olduğuna dair çeşitli arşiv kayıtları bulunmaktadır. Örneğin 1697'de, Galata'da yanan bir caminin inşası için Galata kadısına icâreteyn ile kiraya verilen dükkanların geliri kullanılmıştır.²⁴⁰ Aynı şekilde 1765 yılında Hoca Pîrî Vakfı'na ait Yolgeçen Hanı'nda bulunan odaların icareteynli mutasarrıflarından biri olan eski kozbekçisi Ali b. Osman, bu odaların tamir işini diğer mutasarrıflarla beraber üstlenmektedir.²⁴¹ Esnafın ise daha basit tamir işlerini ancak gücü nispetinde yapabildiği anlaşılmaktadır.

Netice itibariyle vakıf dükkanların tamir ihtiyacının, esasında gedik uygulamasının doğuşuyla kısmen ve dolaylı olarak alakalı olduğu söylenebilir. Nitekim tamire muhtaç vakıf mülklerin ilk kiracıları olmaları halinde esnaf da zaman zaman muaccelle bedeline mahsuben tamir işini üstlenmiştir. Bu durum, zamanla kiracıların lehine sonuç doğurarak sözleşmenin devam ettiği esnada kiracılık sürelerinin uzamasına veya başlangıçta sözleşme yapılırken uzun süreli kira sözleşmesi (icâre-i tavile) şeklinde tesis edilmesine yol açmıştır. Diğer yandan konuya dair yukarıda verilen örneklerden, kiracı esnafın yaptığı tamir işlerinin daha ziyade yıpranma sebebiyle gerçekleştiği ve nispeten ufak ödemelerle halledilebilecek boyutta olduğu anlaşılmaktadır. Tamamen yanan ve yeniden inşa edilmesi gereken mülkler ise genellikle icâreteyn yöntemiyle kiraya verilmiştir.

Uzun süreli kiralama, muaccelle ve müecceleli kiralama ile vakıf dükkanların tamire ihtiyaç duymasının, gediklerin ortaya çıkışına zemin hazırlayan temel unsurlar olduğu görülmektedir. Nitekim temelde birbiriyle ilişkili olan ve aynı mülk üzerinde aynı anda uygulanan uzun süreli kiralama ile muaccelle ve müecceleli kiralamanın, vakıf binaların tamir ihtiyacından doğmuş olduğu arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Yine arşiv

²⁴⁰ İŞS, 23, 62b/2 (10 Ş 1108/4 Mart 1697), aktaran: Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangınının Sosyo-Ekonomik Tahlili*, 142.

²⁴¹ *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 164-1.

kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla söz konusu uygulamalara konu olan vakıf dükkanlara esnaf tarafından mesleki aletlerin yerleştirilmesi ise meselenin gedik uygulamasına doğru evrilmesine yol açmıştır.

Gedik uygulaması, tarihi süreç içerisinde birtakım toplumsal ve iktisadi zorunluluklar neticesinde ortaya çıkmış ve zaman içinde yaygınlaşarak farklı anlamlar kazanmış bir uygulamadır. Gedik tarihi süreç içerisinde geçirdiği anlam değişimlerini takip ederken, çalışmamızda gediklerin imtiyaz anlamı kazandığı inhisar usulünün başladığı dönem baz alınmış olup gedik tarihi serencamı temelde inhisar uygulamasından önce ve inhisardan sonra olmak üzere iki kısımda ele alınmıştır. Bu bağlamda inhisar uygulamasından önceki dönem gedikler için erken dönem ve gelişim dönemi olmak üzere iki kısma ayrılmış, inhisardan sonraki dönem ise gedik imtiyaz anlamı kazanarak yeni bir sürece girme dönemi olarak tasnif edilmiştir.

1.3. Gedik Tarihi Serencamı: İnhisar Öncesi Dönem

Gedik uygulaması, tarihi süreç içerisinde birtakım toplumsal ve iktisadi zorunluluklar neticesinde ortaya çıkmış ve zaman içinde yaygınlaşarak farklı anlamlar kazanmış bir uygulamadır. Osmanlı uygulamasında gedik kavramı, 18. yy'ın ikinci çeyreği itibariyle yeni bir anlam kazanarak vakıf dükkanlarda sahibine imtiyaz hakkı sağlayan bir sistem halinde gelmiştir. Dolayısıyla çalışmada, bu tarihi gedikler açısından bir kırılma noktası kabul ederek gedik tarihi serencamını öncelikle inhisar öncesi ve inhisar sonrası olmak üzere iki dönemde, inhisar öncesi dönemi ise erken dönem ve gelişim dönemi olmak üzere iki aşamada incelemeyi uygun gördüm.

1.3.1. Gediklerde Erken Dönem: *Âlât-ı Lâzıme* ve *Süknâ* Kavramlarıyla Gedik Temellendirilmesi

Çalışmamızın odaklandığı zaman aralığının ilk yüzyılı olan 16. yy'da gedik uygulamasının başlamış olduğu, bununla beraber gedik kavramının henüz yaygın şekilde kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim ilgili döneme ait fetva mecmuaları tarandığında gedik kavramını ihtiva eden hiçbir belgeye rastlanmamıştır. Ancak gedik bir kavram olarak fetvalarda bulunmayışı, o dönemde gedik uygulamasının henüz başlamadığı anlamına gelmemektedir. Nitekim fetva mecmualarında, erken dönemde gedik uygulamasının mevcut olduğunu gösteren bazı ifadeler yer almaktadır. Bu itibarla

erken dönemde gedik uygulamasının doğrudan gedik kavramı ile ifade edilmeyip bunun yerine *âlât-ı lâzime* ve *süknâ* kavramlarının kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla gediğin kiracılara sağladığı tasarruf yetkisinin, temelde vakıf dükkana kiracı tarafından yerleştirilen mesleki aletler ile *süknâ* hakkından kaynaklandığı ve söz konusu kavramların erken dönemde gedik hakkını ifade etmek amacıyla kullanıldığı söylenebilir.

Erken dönemde gedik hakkı ile ilgili fetvalar incelendiğinde, bu hakkın meşruiyetine zemin hazırlayan ve *âlât-ı lâzime* şeklinde ifade edilen eşyaların vakıf dükkanlara yerleştirildiği ve sahibine birtakım haklar sağladığı görülmektedir. Vakıf dükkana mesleki aletler yerleştirilmesinin hükmü ile ilgili tespit edebildiğim en erken tarihli fetvalardan biri, İbn Kemal'e (ö. 1534) aittir. İbn Kemal fetvasında, bir vakıf dükkanın kiracısının dükkana kendi malıyla sandık vb. birtakım eşyalar alması halinde kiracının vefatından sonra dükkanın tasarruf hakkının varislere intikal edeceğine hükmetmektedir. İlgili fetva şu şekildedir:

“Zeyd bir vakıf dükkanı icareye tutup sabıkda dükkana mutasarrıf olan Amr’a bihasebi adeti’n-nas birkaç bin akçe verip Amr’dan dükkanı alıp ve dükkana lazım olur esbabdan sanduk ve sair dükkân tezyini için bazı nesne kendi malıyla alsa ba’dehu Zeyd fevt olup kassâm bu dükkânı ve esbabı kısmet edip varis üzerine tayin eylese bundan sonra hariçten Bekir dükkânı zabt edip mütevellî defterine adın kayd ettirip varisin adın defterden mahv ettirse varis olan “Zeyd’in bihasebi adeti’n-nas bu dükkana bir nice bin akçesi gitmiştir, bazı esbabı vardır” deyu şahidler getirmeye kadir olup Bekir’i dükkandan ihraç edip kendi zabt etmesi caiz midir?

El-cevap: Caizdir. Harrarahû el-Fakîr Ahmed İbn Kemal.²⁴²”

İbn Kemal’in fetvasında dikkat çeken en önemli hususlardan biri, kiracının ücreti vakıf mütevellisine değil, “sabıkda dükkana mutasarrıf olan Amr’a” ödemesidir. Dolayısıyla vakıf dükkanın tasarruf hakkının bedel karşılığı devredilmesi işleminin 16. yy’ın ilk yarısında vaki olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca kiracının önceki mutasarrıfa ödediği ücretin hatırı sayılır bir meblağ olduğu ve bu ödemenin örf haline geldiği de fetvadaki ifadelerden anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, önceki mutasarrıfın tasarruf hakkını hangi sebebe binaen elinde bulundurduğu fetvada açık değildir. Burada akla gelebilecek iki

²⁴² Kemalpaşazâde, *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Mühimmât-ı Müftî, 3280), 368a.

ihtimal, önceki mutasarrıfın vakıf dükkanı icare-i muaccele ve müeccele ile yahut icâreteyn ile kiralamış olabileceğidir. Kiracının vefatından sonra dükkana yerleştirdiği aletler ile birlikte dükkan(ın tasarruf hakkı) da varislere intikal etmekte ve varislerin adı vakıf defterine kaydedilmektedir. Varisler dükkandaki tasarruf haklarının gerekçesi olarak “Zeyd’in bihasebi adeti’n-nas bu dükkana bir nice bin akçesi gitmiştir, bazı esbabı vardır” ifadesini kullanmaktadırlar.

Ebüssuûd Efendi’nin (ö. 1574) fetva mecmuasında yer alan ve çağdaş araştırmacılar tarafından “Süknâ Risalesi” olarak tanıtılan²⁴³ diğer bir fetvada ise “süknâ” ve “alet” kelimeleri birlikte kullanılmaktadır. Mecmuada fetvanın Ebüssuûd Efendi’ye ait olduğuna dair doğrudan bir karine bulunmamaktadır. Ayrıca fetva sonundaki “harrarahû Receb Efendi” ibaresi dikkate alındığında, fetvanın Receb Efendi’ye ait olma ihtimalinin daha yüksek olduğu söylenebilir. Fetva, süknâ ve girdar lafızlarının fıkıh eserlerinde hangi manada kullanıldığına ve bunların fıkhi hükümlerine dair bir soruya cevap olarak verilmiştir. Fetvada süknâ lafzının hem vakıf dükkanlara müteveli izni ve karar şartıyla yerleştirilmiş alet-edevat, hem de mukâtaalı yahut miri arazide yine karar şartıyla inşa edilmiş/dikilmiş bina ve ağaçlar anlamına geldiği belirtilmektedir.²⁴⁴

Yukarıdaki fetvadan süknâ ibaresinin, gedikleri de kapsayan bir üst kavram anlamında kullanımına ilave olarak gedikle eş anlamlı da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Fetvaya göre süknânın kiracıya ilgili tasarruf yetkilerini sağlayabilmesi için dükkana karar şartıyla yerleştirilmesi gerekmektedir. Müteveli izninin gerekliliği konusu ise ihtilaflıdır. Ayrıca fetvada, dönemin müftü ve kadılarının süknâ meselesine yeterince vâkıf olmadıkları ve konunun ilmi mecralarda yeterince gündeme gelmediği ifade edilmekte, halkın ihtiyacına binaen ilgili fetvanın sadır olduğu belirtilmektedir.²⁴⁵

Ebüssuûd Efendi’nin fetva mecmuasında gedik meselesiyle ilgili görüş beyan eden müftülerin isimleri de zikredilmekte olup Manisa Müftüsü Muhammed Çelebi, Rodos Müftüsü Hüsam Efendi ve Kıbrıs Müftüsü Nurullah Efendi’nin (ö. 1588) konuya dair fetva verdikleri belirtilmektedir. Ayrıca bu fetvalarda da süknâ ve girdar kavramlarının “...vakıf dükkânda bi-şarti’l-karar izn-i müteveli ile vaz’ olunan ve bina olunan mihli ve müstemir raf ve dolap ve sandık ve bunun misali alat-ı ehl-i ticaret varidat-ı erbab-ı

²⁴³ Akgündüz, *İslam Hukuku ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 505-507.

²⁴⁴ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 137b-139a.

²⁴⁵ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 138b.

sanayi'dir..." şeklinde tarif edildiği bildirilmektedir.²⁴⁶ Fetvada Receb Efendi'nin kullandığı "sabıkan" ifadesinden söz konusu fetvaların önceki dönemlere ait olduğu anlaşılmakla birlikte, adı geçen müftülerin vefat tarihleri tespit edilememiştir. Önceki müftilere atıfla zikredilen yukarıdaki pasajdan, süknâ ve girdar kavramlarının gedikle eş anlamlı olacak şekilde kullanıldığı ve vakıf dükkana yerleştirilmiş mesleki aletler olarak tanımlandığı anlaşılmaktadır. Aynı zamanda gedik kavramına kaynaklık eden üst kavramlar olan sükna ve girdar kavramlarının gedikle eş anlamlı olacak şekilde kullanımı, söz konusu kavramlar arasındaki anlam ilişkilerinin oldukça girift ve iç içe geçmiş olduğunu göstermektedir.

Ebüssuûd Efendi'nin fetva mecmuasında birden fazla müftünün fetvası yer almaktadır. İlgili mecmuada konuyla ilgili fetvası bulunan diğer bir kişi, Rodos müderrisi Nurullah Efendi'dir.²⁴⁷ Nurullah Efendi (ö. 1588) fetvasında gedik hakkının intikal-i şer'î ile varislere intikalinin caiz olduğunu ifade etmekte ve gediği süknâ olarak isimlendirmektedir. Fetvanın tamamı şu şekildedir:

"Zeyd fevt olup vakf dükkânda olan süknâ-yı memlukesini terk etse süknâ mütevellî izniyle ber vech-i karar bina olunmuş raf ve dolap ve sandık ve bina ve sair alat-ı ehl-i ticaret ve edevat-ı ehl-i hirefdır verese-i Zeyd'den ashab-ı feraize ve asabete ve zevi'l-erhama tertibleri muktezasınca bihasebi's-şer' süknâ-yı mezbura intikal eder mi?

El-Cevab: Eder mülk-i mevrusdur. Nurullah el-müderris bi-medrese-i Rodos.²⁴⁸

Ebüssuûd Efendi'nin mecmuasında konuya dair tespit edebildiğim fetvalardan biri de Vankulu lakabı ile bilinen Vânî Mehmed Efendi'ye (ö. 1592) aittir. Fetvada yalnızca "Vankulu" ifadesi geçmekle beraber, o dönemde bu lakapla tanınan tek alimin Vânî Mehmed Efendi olması hasebiyle fetvanın da ona ait olduğu düşünülmektedir. Nitekim Vânî Mehmed Efendi'nin vefat tarihi 1592'dir. Çalışmada dikkate alınan derlemenin yazarı Veli b. Yusuf ise 1590 tarihinde vefat etmiştir. Dolayısıyla Veli b. Yusuf'un kendi çağdaşı olan bir müftünün fetvasını mecmuaya aldığı düşünüldüğünde, bu

²⁴⁶ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 139a.

²⁴⁷ Ebüssuûd Efendi'nin fetva mecmuasında "Rodos müderrisi" ve "Kıbrıs müftüsü" olarak iki ayrı lakapla zikredilen Nurullah Efendi'nin aynı kişi olduğu tespit edilmiştir. Bkz. Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 4/1276.

²⁴⁸ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 119a.

hususun kronolojik açıdan da bir problem teşkil etmediği anlaşılr. Vankulu fetvasında “süknâ” ifadesini kullanmakta ve süknâyı şu şekilde tarif etmektedir:²⁴⁹

“...süknâ mütevellî marifetiyle bina olunmuş raf ve dolap ve sair esbabıdır...”

Erken döneme ait fetva mecmuaları, gedığın bir kavram olarak doğrudan kullanılmasa bile uygulamanın mevcut olduğunu ve bu uygulamanın âlât-ı lâzıme ve süknâ gibi kavramlar vasıtasıyla açıklanmaya çalışıldığını göstermektedir.

16. yy’a ait İstanbul Kadı Sicilleri incelendiğinde, doğrudan gedik kelimesinin kullanımına burada da rastlanmamaktadır. Bununla birlikte kavram olarak kullanılmasa bile gedik uygulamasının iptidai şeklinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 16. yy’a ait İstanbul Kadı Sicilleri’nde ileriki dönemlerde gedik adı verilecek olan mesleki aletlerin, içerisinde bulundukları dükkan ile beraber satış işlemine konu oldukları görülmektedir. 1582 tarihli bir kayıtta, bir fırının – belgede geçen ifadeyle – “cemî’ esbâbı ve alâtı ile” satıldığı belirtilmektedir.²⁵⁰ 1590 tarihli bir diğer dava kaydı ise Üsküdar’daki bir ekmek fırınının içerisinde bulunan aletlerin müstakil olarak satımına dairdir.²⁵¹ Dolayısıyla söz konusu kayıtlardan, mesleki aletlerin o dönemde müstakil bir kıymet ifade ettiği anlaşılmaktadır.

1.3.2. Vakıf Dükkanına Mesleki Aletler Yerleştirme

Gedik hakkı, vakıf dükkanlarda mesleki aletlerin varlığına dayalı olarak tahakkuk eden bir hak türüdür. Bu bağlamda söz konusu mesleki aletlerin yerleştirilmesinde takip edilen usul ve esaslar, vakfa zarar vermeleri halinde başvurulacak yöntem vb. meseleler Osmanlı ilmi çevrelerinde tartışılmıştır. Fetva mecmuaları, gedik hakkının temeli sayılabilecek mesleki aletler yerleştirme meselesi ve buna dair hükümlerle ilgili birçok fetva barındırmaktadır. Konuyla ilgili erken döneme ait tespit edebildiğim fetvalardan biri, ünlü şeyhülislam Ebüssuûd Efendi’ye (ö. 1574) aittir. Ebüssuûd Efendi fetvasında, Ayasofya Vakfı’na ait dükkanlarda kiracı olarak bulunan kimselerin mütevelliden izinsiz şekilde dükkana muttasıl aletler yerleştirmesinin caiz olmadığını ifade etmektedir. Mütevelliden izin almadan dükkana bitişikliği bulunmayan (munfasıl)

²⁴⁹ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 119a.

²⁵⁰ *Üsküdar Mahkemesi 56 Numaralı Sicil (990-991/1582-1583)*, haz. Hilal Kazan – Kenan Yıldız, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 16b-2.

²⁵¹ *Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (999-1000/1590-1591)*, haz. Rıfat Günelan, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 32a-1, 117a-4.

aletler yerleştirilmesi halinde ise bu aletlerin dükkana zararı bulunmadığı sürece yerlerinde bırakılabileceği yönünde fetva vermektedir.²⁵²

Esnafa gedik hakkı sağlayan unsurun, esasında dükkana yerleştirilen mesleki aletler olduğu ve sırf muaccele ödemenin tam anlamıyla gedik hakkından doğan kullanım yetkilerini sağlamayacağı da fetva mecmualarından anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili olarak Ebussuûd Efendi fetvasında, vakıf dükkanı kiralayıp bir miktar muaccele ödeyen kiracının vefatından sonra dükkandaki tasarruf hakkının varislere intikal etmeyeceğini belirtmektedir.²⁵³ Dolayısıyla vakıf dükkân kiracısının ödediği muaccele bedelinin, kendisine gedik hakkından kaynaklanan tüm yetkileri temin etmediği görülmektedir.

16. yy'da şeyhülislamlık yapmış olan Çivizade Damadı Hâmid Efendi (ö. 1577) ise, konuya dair verdiği fetvada içerisinde raflar bulunan vakıf dükkânın müteveli tarafından mutasarrıfın elinden alınıp başkasına verilmesinin caiz olmadığını ifade etmektedir. Yine aynı fetvadan anlaşıldığına göre söz konusu mesleki aletler, sahibine tasarruf hakkı sağlamak ve bu hak başkasına devredilebilmektedir.²⁵⁴ Fetvanın ilgili kısmı şu şekildedir:

“Zeyd-i tacir vakıf bezistanda olan rafını ve mezbur raf durduğu vakıf yerin nice bin akçe ile aldığı hakk-ı tasarrufunu hal-i sıhhatinde mezbur vakfın mütevellisi Bekir marifetiyle mu'teri? Halid'e verip...”

Yukarıdaki ifadeden, 16. yy gibi erken sayılabilecek bir dönemde bile vakıf dükkana yerleştirilen mesleki aletlerin bir tasarruf hakkı doğurduğu ve mutasarrıfın bu hakkı elde edebilmek için yüklü miktarda para ödediği anlaşılmaktadır. Ayrıca fetvadaki ifadeye göre dükkânın ilk mutasarrıfı tasarruf hakkını başkasına devretmektedir. Ancak söz konusu devrin ferağ yoluyla mı, yoksa satım yoluyla mı yapıldığı net değildir. Hâmid Efendi'nin fetvasından çıkarılabilecek bir başka sonuç ise o dönemde içerisinde tasarruf hakkı doğuran aletlerin bulunduğu dükkânlarda mutasarrıf olanların ismen defterlere kaydedildiğidir. Ayrıca fetvadan, söz konusu uygulamanın yerleşik ve örf haline gelmiş bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır.²⁵⁵ Herhangi bir uygulamanın örf haline gelmesi

²⁵² Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 358b, 371a.

²⁵³ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 136b.

²⁵⁴ Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 366a.

²⁵⁵ Fetvanın ilgili kısmındaki ibare şöyledir: ...mezbur yer ve emsali ânda kimin üzerinde mukayyed bulunursa ol kimesneden rızası yok iken alınmamak mutad olmağın defterde mezbur Halid'in üzerine mukayyed ettikten sonra... Fetvanın tamamı için bkz. Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 366a.

için belirli bir sürenin geçmesi gerektiği dikkate alındığında, vakıf dükkana aletler yerleştirme uygulamasının belirli bir zaman önce başlamış olduğu sonucuna ulaşılır.

Vakıf dükkana mesleki aletler yerleştirme meselesiyle ilgili olarak Ali Akkirmânî (ö. 1621), vakıf dükkanda söz konusu mesleği icra etmeye yarayan olmazsa olmaz kabilinden aletleri bulundurmanın ve tamirat işlerini yapmanın vakfın bir yükümlülüğü olduğunu, bunları kiracı üzerine şart koşmanın caiz olmadığını ifade etmektedir. Bununla birlikte kiracının vakıf yetkilisi izniyle söz konusu eklemeleri yapması halinde sarf ettiği meblağın ücretten düşüleceğini belirtmektedir.²⁵⁶ Dolayısıyla kiracının vakıf yararına belirli harcamalar yapmasının, kendisine sıradan kira sözleşmesine göre daha düşük ücret ödeme ve vakıf dükkanı daha uzun süre kullanma yetkisi sağladığı anlaşılmaktadır.

Vakıf dükkana mesleki aletler yerleştirme meselesi, esasen hukuki açıdan mukataa uygulamasındaki vakıf arazi üzerine bina inşa etme veya ağaç dikme meselesine benzemektedir. Nitekim mukataada da vakıf araziye kiracı olarak kullanan kimse, arazi üzerine kendi mülkü olmak üzere bina inşa etmekte ya da ağaç dikmektedir. Vakıf arazi üzerindeki kiracıya – bir diğer ifadeyle mutasarrıfa – ait bu mülklerin hakk-ı kararı bulunmakta ve söz konusu hakk-ı karar, mutasarrıf lehine birtakım özel kullanım yetkilerinin doğmasına imkan tanımaktadır.²⁵⁷ Benzer şekilde gedik uygulamasında da hakk-ı karara sahip olan mesleki aletler, mutasarrıfın vakıf dükkandaki kullanım haklarının genişlemesine imkan vermektedir. Bununla birlikte mukataa ile gediğin, dayandıkları somut varlıkların vakıf mülke yerleştirilmesi açısından temel farklılığı şudur: Mukataada mutasarrıfın vakıf araziye bina inşa etmesi veya ağaç dikmesi, sözleşmenin başında şart koşulmakta ve bu işlemin hukuki sonuçları taraflarca bilinmekte iken; gedikte mutasarrıf vakıf dükkana önceden yerleştirmiş olduğu mesleki aletlerden kaynaklı geniş kullanım yetkileri elde etmektedir. Bir diğer ifadeyle mukataa uygulamasında bina inşa etme veya ağaç dikme işlemleri belirli bir amaca matuf olarak yapılmakta ve sözleşme de bu amacı gerçekleştirmek üzere özellikle kurulmaktadır. Nitekim konuyla ilgili müstakil bir çalışması bulunan Muhammed Emin Durmuş da mukataanın, vakfın belirli ihtiyaçlarını gidermek üzere kasıtlı olarak tesis edilmiş bir

²⁵⁶ Ali Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmanî* (Hafid Efendi, 98), 65b.

²⁵⁷ Durmuş, *Osmanlı Vakıf Hukukunda Mukâtaa*, 71.

sözleşme olduğunu vurgulamaktadır.²⁵⁸ Gedik uygulamasında ise mesleki aletlerin mutasarrıf lehine temin ettiği geniş kullanım hakları, zaman içinde kendiliğinden doğmaktadır. Burada da ihtiyaçtan söz edilebilirse de meselenin vakfın ihtiyacı ile bağlantısı, mukataada görüldüğü kadar açık değildir.

Osmanlı dönemi fetva mecmualarından anlaşıldığı kadarıyla, vakıf dükkanının bir kısmında bina ya da birtakım eklentiler inşa edilmesi meselesi hukuki açıdan mesleki aletler yerleştirme benzeri bir işlem olarak değerlendirilmemektedir. Kiracının vakıf dükkanda bina inşası, genelde dükkan binasının tamamen yanması veya herhangi bir sebeple yıkılması neticesine vaki olmaktaydı. Burada dükkana aletler yerleştirmekten ziyade, dükkan binasının tamamen yahut kısmen yeniden inşa edilmesi veya dükkanın bitişiğine oda gibi yeni eklemeler yapılması söz konusudur. Burada kiracının mütevelliden izin almadan yaptığı binalar vakfa teberru kabul edilir ve kiracı masrafı için mütevelliiye rücu edemez. Ayrıca söz konusu binaların vakfa öncekinden daha fazla fayda sağlamaması halinde mütevellinin bu binaları yıktırma yetkisi bulunmaktadır.²⁵⁹ Ancak kiracının söz konusu binaları müteveli izniyle inşa etmesi halinde binalar kendi mülkü olmakta ve vefatından sonra varislerine intikal etmektedir. Burada mütevellinin, binanın yıkılması vakfa zarar vermezse yıkılarak enkazını; zarar verirse kıymetini varislere vermesi gerekmektedir.²⁶⁰ Dolayısıyla vakıf dükkanda bina ve sair eklentiler inşa etme ile ilgili fetvaların, konuyu genelde bu eklentilerin vakfa zarar verip vermemesi ve müteveli tarafından yıktırılmasının caiz olup olmaması meselesi çerçevesinde ele aldıkları görülmektedir. Mesleki aletler yerleştirme ile ilgili tespit edilebilen ve yukarıda sıralanan fetvalar ise söz konusu aletlerin dükkandan çıkarılmasının cevazından ziyade, kiracıya getireceği haklardan bahsetmektedirler.

Vakıf dükkanda inşa edilen binaların mesleki aletlere benzer şekilde gedik hukukunu doğurup doğurmadığı meselesine bakılacak olursa, bu uygulamalarda vakıf dükkanının

²⁵⁸ Vakıf araziye bina inşa etme veya ağaç dikme işlemlerinin mutasarrıf lehine temin ettiği haklar ile ilgili olarak bkz. Durmuş, *Osmanlı Vakıf Hukukunda Mukâtaa*, 171.

²⁵⁹ “Zeyd vakıf olan bazı odalarda ve dükkanlarda ve arazi-yi haliyye üzere kendi malıyla nefsiçün izn-i mütevellisiz fuzulen ihdas ettiği binaların kal’i vakfa zarar verince müteveli-yi vakf zikr olunan binaları kal’ ettirmeyip vakıf için zabta kadir olur mu? el-Cevap: Kadir olur. Bayramzade Zekeriya Efendi.” Boyabâdî (der.), *Mecmûatü’l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 173a. Ayrıca bkz. İbn Nüceym, *Fetâvâ-yı İbn Nüceym*, 142-143.

²⁶⁰ “Bir vakıf dükkan muhterik oldukda vakfın bina etmeye müsaadesi olmamağla mütevellisi Zeyd, Amr-ı müste’cire binaya izin vermekle Amr kendi malıyla bina eyleyip fevt olsa bina-i mezbur veresesine intikal eder mi? el-Cevap: Eder, vakfa luhûk tarihiyle bina etmedi ise.” Hoca Sadeddin Efendi, *Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 2728), 27b. Ayrıca bkz. Sun’ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun’ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, 502), 369a.

tasarruf hakkının varislere intikal etmediği görülmektedir. Bina inşası meselesinde söz konusu olan durum, yalnızca kiracının özel mülkünün intikali olup bu mülkün vakfa zarar vermesi halinde müteveli tarafından yıktırılması caizdir. Oysa içerisine müteveli izniyle mesleki aletler yerleştirilmiş vakıf dükkanlarda dükkanın tasarruf hakkı da intikal etmektedir.²⁶¹ Bu noktada mesleki aletlerin hukuki açıdan özel bir niteliğe sahip olduğu görülmektedir.

Kanaatimce hukuki açıdan mesleki aletlerin sahip olduğu temel nitelikler, bu aletlerin dükkandaki bitişiklik (karar) vasfı ve dükkana artı değer kazandırma kabiliyetidir. Nitekim vakıf dükkana (müteveli izniyle) yerleştirilen mesleki aletlerin arşiv belgelerinde *âlât-ı lâzıme* şeklinde zikredilmesi de bu tespiti doğrulamaktadır. Burada mesleki aletlerin sahip olduğu *lâzıme* vasfı, bunların dükkan ile bitişikliğinin devamlılığına, bir diğer ifadeyle *karar* özelliğinin bulunduğu işaret etmektedir. Buna ilave olarak vakıf dükkandaki mesleki aletler, söz konusu binanın “dükkan” olarak kullanılmasına imkan vermektedir. Nitekim vakfa gelir getirmesi amacıyla inşa edilmiş boş binanın tüm müstemilatıyla dükkan vasfı kazanması, esasında kiracının mülkü olan mesleki aletler sayesinde mümkün olabilmektedir. Dolayısıyla vakıf dükkanda inşa edilen bina vb. sair eklentilerin aksine mesleki aletler, kiracı lehine birtakım özel kullanım yetkileri doğurmaktadır.

Erken dönemde gedik uygulaması ile ilgili genel tabloyu fetvalar ışığında şu şekilde ortaya koymak mümkündür: Kiracıya gedik hakkı sağlayan temel unsurun vakıf dükkana yerleştirilen mesleki aletler olduğu görülmektedir. Kiracının gedik hakkı elde edebilmesi için bu aletlerin, karâr şartıyla ve müteveli izniyle yerleştirilmiş olması gerekmektedir. Söz konusu aletler, icra edilen mesleğin türüne göre farklılık göstermektedir. Buna ilave olarak muaccele bedelinin ödenmesi, vakıf dükkandaki tasarruf hakkının kiracı nezdinde – mesleki aletler ile birlikte – bir diğer meşruiyet kaynağını teşkil etmektedir. Kiracının vakıf dükkandaki tasarruf hakkı, varislere intikal edebilmektedir. Ayrıca mülkiyeti kiracıya ait olan mesleki aletlerin, kiracının vefatından sonra onun adına satılmasının ve bedeliyle borçlarının ödenmesinin caiz olduğu anlaşılmaktadır.

Netice itibariyle, erken dönemde gedik kavramı doğrudan kullanılmasa bile gedik uygulamasının halk tarafından bilinir olduğu söylenebilir. Bu dönemde, sonraki

²⁶¹ Kemalpaşazâde, *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Mühimmât-ı Müftî, 3280), 368a.

yüzyıllarda çok daha karmaşık bir niteliğe sahip olacak gedik hakkının iptidai düzeyde de olsa kiracılar lehine sabit olmaya başladığı görülmektedir. Bu bağlamda gedik hakkının satım ve intikalinin bu dönemde mevcut olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Gedik hakkının ferağ edilmesi işleminin mevcudiyeti ise net değildir. Öte yandan gediklerle ilgili rehin ve ortaklık uygulamalarının ise henüz başlamamış olduğu söylenebilir.

1.3.3. Gediğin Gelişimi: Kavramın İlk Kullanımı ve Yaygınlaşması

İstanbul Kadı Sicilleri'nde 17. yy'a ait defterlerde gedik ifadesinin yanında *âlât-ı lâzime* ifadesine de rastlanmakta, “gedik tabir olunur âlât-ı lâzimesi...” vb. ibarelerle ilgili aletlerin gedik şeklinde isimlendirildiği belirtilmektedir.²⁶² Arşiv kaynaklarında gedik kavramının kullanıldığı en erken tarihli belge, tespit edebildiğim kadarıyla 1630 yılına ait bir fermanıdır. Bu belgede Sultan Bayezid Han Çeşmesi'nde saka iken vefat eden Ivaz'ın gediğinin, kardeşi Mehmed'e intikal edeceği ve dışarıdan kimsenin müdahalede bulunmaması gerektiği belirtilmektedir.²⁶³ Arşiv kayıtlarında gedik kelimesini ihtiva eden ilk belgenin saka gedikleri ile ilgili olması dikkat çekicidir. Burada belirli bir mekana bağlı olmayan saka gediği, sahibine ilgili mesleği icra etmede bir imtiyaz hakkı sağlamaktadır. Bununla birlikte aşağıda detaylı şekilde değinileceği üzere, ilgili belgeden yola çıkılarak gediklerin ortaya çıktığı dönemde öncelikli olarak imtiyaz anlamına sahip olduğu yorumunu yapmak yanıltıcı sonuçlara götürecektir.

İstanbul Kadı Sicilleri'nde gediği tanımlamamıza yardımcı olacak bir diğer kavram, *peştamallık* kavramıdır. Mahkeme kayıtları incelendiğinde 17. yy'da peştamallık kavramının gedikle eş anlamlı olacak şekilde kullanıldığı görülmektedir.²⁶⁴ Peştamallık kavramı, bu dönemde gedik aletlerinin vakıf veya mülk dükkanların piyasa değerini artırma noktasında ne gibi bir işleve sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bugünkü hukukumuzda peştamallık, bir işletmenin devralınması esnasında işletmenin gerçek değerine ilave olarak bulunduğu konum, müşteri kitlesinin büyüklüğü ve ticari itibarı gibi faktörlerden kaynaklı olarak sahip olduğu ilave değer anlamında

²⁶² Örneğin 1663 yılına ait bir defterde, bir bozahane gediğine ait aletlerin satışı ile ilgili olarak “...bozahâne gedik ta'bir olunur dört sehim i'tibâr olunup sihâm-ı mezbûreden rub' hisse benim olup selâse-i erbâ'ı âharın olmağla benim olan rub' hissemim iki kazgan ve iki tâbe ve yüz elli dö [rt] kebab şişi ve kırk aded kova ve sâir âlât-ı lâzimesiyle...” ifadesi kullanılmaktadır. *Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, 62a-4.

²⁶³ 85 Numaralı Mühimme Defteri, 102-103.

²⁶⁴ *Hasköy Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (1023-1081/1615-1670)*, haz. Mustafa Kırış – Salih Kahrıman, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 120-1.

kullanılmaktadır.²⁶⁵ Kullanımı bugüne ulaşan peştamallık kelimesinin, zaman içinde bünyesine yeni anlamlar katmış olması muhtemeldir. Bununla beraber günümüzdeki anlamıyla bağlantı kurulacak olursa ilgili dönemde gedik aletlerinin, içerisinde bulunduğu dükkanlara artı değer kazandırma potansiyeline sahip olduğu ifade edilebilir. Bu husus, özellikle mülk dükkan sahiplerinin gediklere rağbetini açıklama noktasında önem arz etmektedir.

İnhisar usulünün başladığı 1727 yılına kadarki İstanbul Kadı Sicilleri'nde, 1615 – 1725 yılları arasını kapsayan toplam 13 defter içerisinde gedik kavramını ihtiva eden toplam 25 dava kaydı tespit edilmiştir. 1663 yılı itibariyle ise mahkeme kayıtlarında *âlât-ı lâzime* kavramının yerini yavaş yavaş gedik kavramına bıraktığı görülmektedir. Dolayısıyla esnaf arasında gedik kavramının yaygınlık kazanmaya başladığı dönemin kabaca 1660'lı yıllar olduğu söylenebilir. Nitekim 1663-1697 yılları arasında tutulmuş sicil defterlerinde, *âlât-ı lâzime*'nin müstakil olarak veya gedik kavramıyla birlikte kullanıldığı dava sayısı 20'dir. Aynı tarih aralığında müstakil olarak gedik kavramını ihtiva eden dava sayısı ise 17'dir. Dolayısıyla 17. yy'ın ikinci yarısı itibariyle, gedik hukukunun kaynağını teşkil eden *âlât-ı lâzime* kavramının yerini gedik kavramına bırakmaya başladığı söylenebilir. Çalışmanın bu kısmında gelişim aşamasında gediklerin yaygınlaşma süreci ve inhisarın başlangıcına kadarki dönemde esnaf arasındaki durumu ele alınacaktır.

İnhisar uygulamasından önceki döneme ait İstanbul Kadı Sicilleri'nde, kayıtların ekserisinin gedik aletlerinin satımına dair olduğu dikkat çekmektedir. Hisseli veya hissesiz olarak esnafın elinde bulunan gedik aletleri, sahipleri tarafından ortaklara veya sair kişilere satılmaktadır.²⁶⁶ Dolayısıyla inhisar öncesi dönemde gediklerin hisseler bölünüp satılması uygulamasının başlamış olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, satım işlemlerindeki hisse sayısı henüz bir elin parmaklarını geçmemektedir.

Gediklere dair hukuki muamelelerin en yaygını olan satış işleminin cevazına dair birtakım tereddütlerin mahkeme kayıtlarına yansıdığı görülmektedir. İlgili davalarda gediğin satımı sonrası satış işleminin caiz olmamasına binaen taraflar arasında anlaşmazlık cereyan etmekte yahut satım akdi feshedilmektedir. Örneğin 1670 tarihli, hırdavat eşyası satışına dair bir mahkeme kaydına göre, alıcı eşyaların hurdacı gedik

²⁶⁵ Vergi Dosyası, “Peştamallık Nedir?” (Erişim 30 Ocak 2024).

²⁶⁶ İnhisar öncesi dönemde gediklerin satımına dair örnekler için bkz. *Hasköy Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*, 120-1; *Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, 62a-4.

olduğunu öğrendikten sonra gedik satışının caiz olmamasını gerekçe göstererek ödediği bedeli geri istemekte, taraflar arasında çıkan anlaşmazlık sulh yoluyla giderilmektedir.²⁶⁷ Yine 1685'te gerçekleşen bir saka gedik satış işleminden iki ay sonra, sözleşmenin geçerli olmamasına binaen tarafların haklarını geri istedikleri görülmektedir.²⁶⁸ Bu belgeler, 17. yy'ın son çeyreği itibariyle esnaf arasında yeni yerleşmeye başlayan gedik kavramının hukuki esaslarının henüz tam olarak netleşmediğini göstermektedir.

Gedik aletlerinin mevcut olduğu dükkanlar, mutasarrıflarının elinde peşin ödenen muaccele bedeli ile periyodik aralıklarla ödenen müeccele bedeli karışığında kirada bulunmaktadır.²⁶⁹ Bu itibarla, esnafın belirli bir dükkanda meslek icra edebilmek için kira sözleşmesinin başlangıcında çoğunlukla peşin bir ödeme yaptığı görülmektedir. Örneğin 1693 tarihli bir kayıta, esnaftan bir kişinin yirmi bin akçe maktu bir bedel karşılığında çarşıdaki tahmis dükkanını kendine münhasır olacak şekilde eskiden beri işlettiği belirtilmektedir.²⁷⁰ Ayrıca ilgili kayıtlarda geçen “gedik akçesi” kavramının muaccele anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.²⁷¹ Bu kullanımdan, muaccele bedelinin vakıf dükkanı tamir masrafları yanında gedik bedeli olarak da ödendiği sonucu çıkarılabilir. Bununla birlikte – üçüncü bölümde ayrıntılı şekilde değinileceği üzere – söz konusu dükkanların muaccelesiz şekilde kiraya verilmesine dair istisnai örnekler de mevcuttur.

Dükkanda kiracı konumunda olan esnaf, dükkan içerisine mesleği ile ilgili alet ve eşyalarını yerleştirmekte olup dilediği zaman bu aletleri satmakta ya da ferağ edebilmektedir.²⁷² Gedik aletlerinin ilgili dönemde İslam hukuk kurallarına uygun olan intikal-i şer'î ile vefat edenin varislerine intikal ettiği görülmektedir.²⁷³ Gediklerin satım, intikal ve ferağ işlemlerine dair daha ayrıntılı bilgi üçüncü bölümde verileceğinden, burada genel bir fikir vermesi adına bu kadarıyla iktifa etmek yerinde olacaktır.

²⁶⁷ *Bab Mahkemesi 11 Numaralı Sicil (1081/1670-1671)*, haz. Salih Kahrıman – Mümin Yıldıztaş, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 3a-2.

²⁶⁸ *Bab Mahkemesi 46 Numaralı Sicil*, 6a-1.

²⁶⁹ *Rumeli Sadareti Mahkemesi 40 Numaralı Sicil (1033-1034/1623-1624)*, haz. Hüseyin Kılıç vd., (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 39b-2; *Rumeli Sadareti Mahkemesi 80 Numaralı Sicil (1057-1059/1647-1649)*, haz. Fuat Recep - Rasim Erol, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 62b-2.

²⁷⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), *İbnülemin Dahiliye [İE.DH]*, No. 15 – 1376.

²⁷¹ *Eyüp Mahkemesi 90 Numaralı Sicil (1090-1091/1679-1680)*, haz. Fuat Recep vd., (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 22a-1.

²⁷² *İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil*, 145b-2; *Eyüp Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, 43a-3.

²⁷³ *Bab Mahkemesi 11 Numaralı Sicil*, 38a-2.

Bir vakıf dükkan içerisinde bulunup esnafa ait olan mesleki aletlerin satımı işleminde, ilgili dükkanın tasarruf hakkının karşı tarafa ayrıca ferağ edildiğine ve bu işlemde ayrıca bedel alındığına dair kayıtlar dikkat çekmektedir. Örneğin 1685 tarihli bir belgede, iki ayrı vakfa ait olup iki ayrı yerde bulunan mumhane dükkanlarındaki aletlerin dörtte bir hisselerinin satıldığı belirtilmektedir. Bu işlemde satıcı, sahip olduğu dörtte bir gedik hisselerinin tasarruf haklarını da ferağ yoluyla devretmekte ve ferağ işlemi için ayrıca bedel almaktadır.²⁷⁴

Bu noktada, gedik aletlerinin satımı esnasında tasarruf hakkının ayrıca devredilmesinin hangi sebebe dayandığı sorusu gündeme gelmektedir. Bu durumun satın alınan gedik aletlerinin kullanım amacıyla alakalı olması muhtemeldir. Nitekim gedik aletleri yatırım amacıyla satın alınıyorsa ilgili dükkandaki tasarruf hakkının devri gerekli olmayabilir. Buna mukabil, meslek icra etmek amacıyla yapılan satın alımlarda – alıcı vakıf dükkanı bizzat kullanacağı için – tasarruf hakkının ayrıca devredildiği düşünülebilir. Dolayısıyla gedik aletlerinin hissesiz olarak başkasına devri esnasında, aletlerin içinde bulunduğu dükkanın da devredildiği görülmektedir. Ayrıca gedik aletlerinin satımı, zaman zaman arazinin tasarruf hakkının da alıcıya geçmesini sağlamaktadır.²⁷⁵

İlgili döneme ait kayıtlarda dikkat çeken bir diğer husus, bostan yahut bahçe tabiriyle ifade edilen arazilerin içindeki aletlerle birlikte kiraya verilmesidir. Bostan aletlerinin kiracıya gedik tabir olunan mesleki aletlerin sağladığı hakları sağlaması, ilgili davada geçen “... kâffe-i hukukuyla... icâre-i sahîha-i şer‘iyye ile icâr...” ifadesinden anlaşılmaktadır. Bostanın, icare-i muaccele ve müecceleli mutasarrıfı tarafından alt kiralama yöntemiyle kiraya verildiği ifade edilen davada, bostan içerisindeki aletlerin mutasarrıfın mülkü olduğu belirtilmektedir.²⁷⁶ Dolayısıyla inhisar öncesi dönemde, çatılı bina (müsakkafât) kabilinden olmayan bostan, bahçe gibi arazilerin de kendilerine tabi olan aletler vasıtasıyla gedik hakkı sağlayan hukuki işlemlere konu oldukları görülmektedir.

Vakıf bahçe ve bostanların kiraya verilmesi, teoride geçerli kabul edilmemiştir. Nitekim ilgili döneme ait fetva mecmuaları, vakıflara ait çatılı bina (müsakkafât) kabilinden olmayan bahçe ve bostan gibi yerlerin kiraya verilmesinin caiz olmayacağını ifade etmektedir. Konuyla ilgili en erken tarihli fetvalardan biri, İbn Kemal’e aittir. İbn

²⁷⁴ *Bab Mahkemesi 46 Numaralı Sicil, 48a-3.*

²⁷⁵ *Rumeli Sadareti Mahkemesi 40 Numaralı Sicil, 39b-2.*

²⁷⁶ *Rumeli Sadareti Mahkemesi 80 Numaralı Sicil, 62b-2.*

Kemal (ö. 1534) fetvasında, bostan, bağ ve bahçe gibi yerlerin – vakfa ait olup olmamasını dikkate almaksızın – kiraya verilmesinin caiz olmadığını ifade etmektedir.²⁷⁷ Sun’ullah Efendi’nin (ö. 1612) de bahçe kiralamanın caiz olmadığına dair fetvası bulunmaktadır.²⁷⁸ Mehmed Esad Efendi (ö. 1625) ise konuyla ilgili olarak, vakıf bahçe ve bağların kira sözleşmesine konu edilmesinin geçerli olmadığını belirtmektedir.²⁷⁹ Zekeriyazâde Yahya Efendi (ö. 1643) de aynı doğrultuda hüküm vermektedir.²⁸⁰ Buna mukabil Minkarîzâde Yahya Efendi’nin (ö. 1677) fetva mecmuasında, vakıf bahçenin kiraya verilmesinin caiz olduğunu ima eden bir fetva bulunmaktadır. Uygulamada bahçe kiralamaya dair en erken tarihli dava kaydının 1649 yılına²⁸¹ ait olduğu göz önüne alındığında, bahçe kiralamanın cevazı hususundaki hükmün zaman içinde esnetildiği anlaşılmaktadır.

İnhisar öncesi dönemde gediklerin konu olduğu hukuki işlemlerin, belirli resmi evraklara kaydedildiği görülmektedir. Örneğin 1663 yılında gerçekleşen bir saka gediği satış işleminde, alıcı adına tezkire²⁸² yazılmaktadır.²⁸³ Ayrıca 1670 yılında kendisine saka gediği intikal eden Mustafa b. Musa’nın elinde gediğin kendisine aidiyetine dair temessük bulunmakta; buna ilaveten ilgili gediğe malik olduğuna dair adına ayrıca bir hüccet yazılmasını yetkili makamlardan talep etmektedir.²⁸⁴ Yine 1685 yılına ait bir belgede, Receb Efendi bir gedik mahzen ve iki dükkanın kendisine aidiyetini şehremini temessükü ile ispat etmektedir. İlgili belgeden, o dönemde belediyenin (şehremininin) de gedik temessükü vermeye yetkili olduğu anlaşılmaktadır.²⁸⁵

İnhisar öncesi dönemle ilgili dikkat çeken bir diğer husus, herhangi bir imalathanenin gedikli kabul edilmesinin, kendisine üretim sürecinde belli bazı kolaylıklar sağladığıdır. Örneğin 1709 yılına ait bir mahkeme kaydına göre, yeni ihdas edilen bir mumhaneye gedikli mumhanelerin kayıtlı olduğu deftere kaydedilmediği için yağ mumu

²⁷⁷ “Bağı ve bahçeyi icareye vermek şer’an caiz midir? el-Cevap: Değildir.” Kemalpaşazâde, *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Mühimmât-ı Müftî, 3280), 348a.

²⁷⁸ Sun’ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun’ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, 502), 32b.

²⁷⁹ Mehmed Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (Kasidecizâde, 277), 73a.

²⁸⁰ Zekeriyâzâde Yahya Efendi, *Fetâvâ-yı Yahya Efendi* (Esad Efendi, 1087), 80b.

²⁸¹ *Rumeli Sadareti Mahkemesi 80 Numaralı Sicil*, 62b-2.

²⁸² Diplomatik olarak tezkire, aynı beldedeki resmî daireler veya şahıslar arasındaki haberleşmeleri temin eden belgeler için kullanılır. Bkz. Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1998), 245.

²⁸³ *İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil* (1073-1074/1663-1664), haz. Rasim Erol vd., (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 10b-4.

²⁸⁴ *Bab Mahkemesi 11 Numaralı Sicil*, 38a-2.

²⁸⁵ *Bab Mahkemesi 46 Numaralı Sicil*, 86b-1.

verilmemektedir. İlgili belgede, söz konusu mumhanenin de deftere kaydedilmesi istenmektedir.²⁸⁶ Dolayısıyla 18. yy'ın başlarında bir dükkanın “gedikli” vasfına sahip olmasının, faaliyetlerini aksaksız şekilde yürütebilmesi için gereken temel şartlardan biri olduğu söylenebilir. Bu husus, ayrıca gedik kavramına imtiyaz anlamı kazandıran sürecin başladığının da bir göstergesidir.

İnhisar öncesi dönemin sonlarına doğru, 18. yy'ın ilk çeyreği itibariyle gediklerin artık esnaf açısından maddi değere sahip kıymetli varlıklar olarak görüldüğü, esnafın gediklere rağbetinden anlaşılmaktadır. Örneğin 1724 yılında halatçı esnafından Ali Reis, gedikli tezgahlar içerisinden mahlul kalan halatçı gedığının kendisine verilmesine dair esnaf birliği yetkililerinden söz almaktadır.²⁸⁷ Bu ve benzeri örnekler, gediklerin esnaf nazarında rağbete mazhar olan önemli ve değerli varlıklar olarak görülmeye başladığının bir kanıtı sayılabilir.

İnhisar öncesi dönemde, mesleki açıdan asıl mensubiyeti ilmiye sınıfına veya askeri zümreye ait olan kimselerin esnaf grupları arasına dahil olması da dikkat çeken hususlar arasındadır. Örneğin 1680 yılına ait bir davada müezzin olduğu lakabından anlaşılan Şaban b. Mehmed, sirkecilik sanatını Ramazan Beşe ile ortak şekilde icra ettiklerini belirtmektedir.²⁸⁸ Bu durum, 17. yy'ın sonlarına doğru esnaf grupları arasına dışarıdan katılımların arttığını göstermektedir. Bu artış, 18. yy'ın ikinci çeyreği itibariyle dükkan sayısının dondurulması demek olan inhisar usulüne zemin hazırlamıştır.

İnhisar öncesi döneme ait arşiv belgeleri incelendiğinde, bu dönemde gedik uygulamasının esnaf arasında başlamış olduğu, bununla birlikte esnafın kavrama aşinalık kazanmasının belirli bir süreyi gerektirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim 16. yy'a ait arşiv kayıtlarında doğrudan gedik kavramına rastlanmamakta, gedik hakkı doğuran ve *âlât-ı lâzıme* olarak ifade edilen mesleki aletlerin alım satımından bahsedilmektedir. Kabaca 17. yy'ın ikinci yarısı itibariyle ise kavramın kullanımının yaygınlaşmaya başladığı ifade edilebilir.

Eunjeong Y1, gedığın ortaya çıkış sürecine dair tersten bir okuma yaparak gediklerin mesleğe giriş engeli oluşturma işlevinin ortaya çıkış sürecinde önemli bir gerekçe olduğunu iddia etmektedir. Buna göre gediklerin ilk ortaya çıktığı sektör olan sakalık,

²⁸⁶ *Bab Mahkemesi 92 Numaralı Sicil (1120-1121/1709)*, haz. Nedim Pakırdağ – Abdullah Sivridağ, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 96a-1.

²⁸⁷ *Galata Mahkemesi 259 Numaralı Sicil (1137-1138/1724-1725)*, haz. Hüseyin Kılıç – Salih Kahrıman, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 4b-3.

²⁸⁸ *Eyüp Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, 75a-3.

beceri ve eğitim gerektirmemesi hasebiyle iş arayanların kolaylıkla yönelebileceği bir meslekti. Buna binaen 17. yy'da sakaların, dışarıdan müdahaleleri önlemek amacıyla meslek grubu içerisinde gedik yöntemini ihdas etmiş olmaları muhtemeldir. Halihazırda askeri alanda yaygın olarak kullanılan *gedik* kavramının sahip olduğu imtiyaz anlamı düşünüldüğünde bu anlamın iktisadi sahaya da nakledilmiş olabileceği akla gelmektedir. Dolayısıyla belirli bir sektöre giriş engeli (imtiyaz) anlamıyla ortaya çıkan gedik kavramı, zamanla mesleki aletleri ve belirli bir mekandan yararlanma hakkını ifade etmek için de kullanılır olmuştur.²⁸⁹

Eunjeong Yi'nın yukarıdaki yorumu, sınırlı sayıda belgeye dayandığından sorgulamaya açıktır. Nitekim 17. yy'da gediğin sektöre giriş engeli oluşturma işlevine dair yazar, örnek olarak sadece saka gedikleri ile ilgili belgeyi kullanmakta ve dışarıdan müdahalelere karşı esnafın giriş engelleri oluşturma çabasının, gediklerin doğuş gerekçesi olabileceği ihtimalinden bahsetmektedir. Kanaatimce söz konusu belge, en iyi ihtimalle ilgili dönemde saka esnafı arasında inhisara benzer bir uygulamanın mevcudiyetini gösterir. Ayrıca ilgili belgede gedik kavramına – 18. yy'da görüldüğü gibi – doğrudan ve açıkça imtiyaz anlamlarının yüklenmediği de dikkat çekmektedir. Belgede gedik, meslek icra etme hakkı anlamında kullanılmıştır. Dolayısıyla bu hakka sahip olanın imtiyazlı bir konumda bulunacağı sonucu, metinden dolayı olarak çıkarılmaktadır. Diğer taraftan 16. ve 17. yy'a ait arşiv belgelerinde gediğin anlamsal olarak mesleki aletler ve belirli bir mekandaki kullanım hakkıyla bağlantısı, zorlama bir yoruma ihtiyaç bırakmayacak kadar açıktır.

Kanaatimce gediğin doğuşunda etkili olan ve gedik sahibini normal kiracılardan daha prestijli hissettiren iki temel unsur bulunmaktadır: Vakıf dükkana mesleki aletler yerleştirme ve dükkanın tamir süreçlerine katkıda bulunmuş olma. Bunlardan ilki, ilgili dükkanın piyasadaki katma değerini ve kiracıların buraya rağbetini artırmaktadır. Nitekim boş bir dükkan yerine tam donanımlı ve kullanıma hazır bir dükkan kiracılar açısından her zaman tercih sebebidir. Dolayısıyla mesleki aletlerin sahibi olan mevcut kiracı da dükkandaki değer artışına katkı sağlaması sebebiyle kendini ilgili dükkanın kullanımında öncelikli hak sahibi olarak görmektedir. Bunu, konuyla ilgili kayıtlardaki kiracıların ifadelerinden anlamaktayız. Diğer yandan, başlangıçta muaccele bedeline mahsup olmak üzere veya kiracılık süresi devam ederken kiracı tarafından dükkan için

²⁸⁹ Yazarın konuyla ilgili yorumu için bkz. Eunjeong Yi, *17. Yüzyıl İstanbul'unda Lonca Dinamikleri*, çev. Barış Zeren (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 170-183.

yapılan tamiratlar, kiracıların kendilerini ilgili dükkanda öncelikli hak sahibi olarak görmelerine yol açan bir diğer husustur.

İlgili dönemde gedik kavramıyla, temelde belirli bir mekanda meslek icra etmek amacıyla kullanılan aletler ve bu aletlerden doğan tasarruf hakkı kastedilmektedir. Bu dönemde sıklıkla gedik aletlerinin hisseli veya hissesiz olarak satım sözleşmesine konu edildiği görülmektedir. Hisse sayısı fazla olmamakla beraber, gedik aletlerinin hisselerine bölünmesi ilgili dönemde söz konusu aletlerin yatırım amacıyla alınıp satılmaya başladığının bir göstergesi olabilir. Nitekim esasen askeri zümreye mensup yeniçerilerin de gedik hissesi satın almaları, bu tezi desteklemektedir. Ayrıca gedik aletlerinin satımı esnasında ilgili dükkanın tasarruf hakkının da müstakil bir işlemle alıcıya devredildiğini ifade eden kayıtlar, gedik aleti satın alımlarında amaç bakımından ikili bir duruma – yatırım ve meslek icra etme amacı – işaret etmektedir. Bununla birlikte gedik aletlerinin yatırım amacıyla alınıp satılması, ilgili dönemde aktif bir ikincil piyasanın mevcut olduğu anlamına gelmemektedir. Nitekim henüz satıma konu olan hisse sayısı sınırlı olup satım işlemleri de pek yaygın değildir.

İnhisar öncesi dönemde esnafın, sahip olduğu gedik hakkını belirli resmi evraklar vasıtasıyla tescil ettirdikleri ve bu evrakları gerekli durumlarda ilgili makamlara – haklarını ispat edici vasıtalar olarak – ibraz ettikleri görülmektedir. Yine ilgili dönemde gedik satışının cevazı noktasında insanların zihinlerinde birtakım soru işaretlerinin mevcut olduğu, mahkeme kayıtlarındaki ihtilaflardan anlaşılmaktadır. Bu durum, gedik kavramının ve gediğe dair hükümlerin esnaf arasında henüz tam olarak yerleşmediğinin de bir göstergesidir.

2. BÖLÜM: GEDİĞİN İMTİYAZ ANLAMİ KAZANMASI: 18. YY

18. yy'ın ikinci çeyreğine kadar gediklerin, bir mesleği icra etmeye yarayan alet ve edevat ile sahibine belirli kullanım hakları sağlayan özel bir kiralama türü anlamına geldiği görülmektedir. Bu dönemden sonra ise gedik, bu anlamlara ilave olarak herhangi bir mesleği icra etme imtiyazı anlamını da kazanmış olup 18. yy boyunca sıklıkla bu yeni anlamıyla kullanılmış ve yaygınlaşmıştır. Gediklerin inhisar anlamı kazanması ile ilgili tarihi süreçte; iktisadi, hukuki ve toplumsal birçok faktör etkili olmuştur. Çalışmanın bu kısmında gediklerin imtiyaz anlamı kazanması ile ilgili tarihi süreç irdelenerek söz konusu olgunun sebep ve sonuçları değerlendirilecektir. Gediklerin inhisar ile ilişkisini ele almadan önce Osmanlı esnafının genel durumunu ve 18. yy'da karşılaştığı iktisadi problemleri ana hatlarıyla ortaya koymak yerinde olacaktır.

2.1. Osmanlı Devleti'nde İnhisar Uygulaması ve Gediklerle İlişkisi

İnhisar kavramı, Osmanlı Devleti'nde mali ve iktisadi sahalarda birden fazla faaliyeti ifade edecek şekilde kullanılmış bir kavramdır. Osmanlı Devleti'nde tekel anlamındaki “yed-i vâhid” kavramıyla da ilişkili olan inhisar, çoğunlukla devletin bazı sınai faaliyetlerin son aşamasında vergi toplamak amacıyla işlettiği tesislerdeki tekeli uygulamaları ve esnaf loncalarına tanınan hakları ifade etmek üzere kullanılmıştır. Tekel anlamındaki yed-i vâhid kavramı ise herhangi bir faaliyet türünün farklı birimler tarafından değil, aynı kişi veya birim tarafından yönetilmesini ifade etmektedir. Ayrıca kavram, XVII. yüzyılın sonları itibariyle malikane şeklinde işletilen mukâtaaların vergilendirilmesinde de kullanılmıştır. Bir terim olarak ise 1826-1838 yılları arasında uygulanan ve bazı ürünlerin, üreticiden çıkıp büyük mübadele merkezlerine taşınması ile orada yabancı tüccara yahut perakende satıcılarına toptan satılması işinin devlet kontrolünde yürütülmesini ifade etmektedir. Esnaf loncalarıyla ilgili uygulamalar “yed-i vâhid” kavramıyla değil; genellikle imtiyaz, tekel, inhisar ve gedik gibi kavramlarla ifade edilmekte olup yed-i vâhid sadece sözlük anlamı açısından konumuzla alakalıdır.²⁹⁰ Bu çerçevede inhisarın çalışmamızla ilgili olan anlamı, esnaf loncalarına tanınan ve imtiyaz yetkisine benzer yetkiler içeren haklardır.

²⁹⁰ Mehmet Genç, “Yed-i Vâhid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 43/378.

Yukarıdaki açıklamalar, tekel/imtiyaz ve inhisar kavramlarını netleştirmemize ve bu kavramların birbirinden ayrılan noktalarını tespit etmemize yardımcı olmaktadır. Buna göre konumuz bağlamında tekel ve imtiyaz, herhangi bir faaliyet alanının esnaftan belirli bir gruba hasredilmesi; inhisar ise söz konusu faaliyeti yürütmekte olan esnaf birliğindeki dükkan sayısının sınırlı tutulmasıdır. Bu anlamda tekel/imtiyaz ve inhisar kavramlarının amaçları itibariyle birbirine yakın kavramlar olduğu görülmektedir.

Literatürde esnaf birliklerinde inhisar yönteminin uygulamaya konulup esnafa tekel hakları sağlanması; esnaf açısından mevcut konumlarını güçlendirmek ve sağlama almak amacıyla, devlet açısından ise esnafın üretim sürecinde hammadde temini vb. hususlarda sıkıntı çekmemesi adına talep edilen bir durum olarak yorumlanmaktadır.²⁹¹

Bu çerçevede 18. yy'da devletin esnaf birliklerine tanıdığı tekel hakları, devletin esnaf ile ilişkilerinde uygulamaya koyduğu tedbirler demetinin bir parçası olarak ele alınmaktadır. Bu bağlamda Mehmet Genç, Osmanlı'nın esnafa sağladığı ustalık imtiyazının babadan oğula intikaline kadar genişleyen tekel haklarını, beşeri sermayeye bir yatırım olarak değerlendirmektedir.²⁹²

Kanaatimce literatürde ilgili dönemde esnafa tanınan imtiyaz haklarının “tekel” olarak ifade edilmesi, günümüzde tekel kavramının sahip olduğu olumsuz anlamı çağrıştırmakta ve ilgili dönemde de gediğin ekonomik anlamda olumsuz sonuçlar doğuran bir uygulama olduğu intibası uyandırmaktadır. Dolayısıyla böyle bir anakronizme düşmemek için, gedik kavramının inhisardan sonraki vaziyeti ele alınırken “imtiyaz” kelimesinin kullanılması daha uygun olacaktır.

Osmanlı araştırmacılarından Mehmet Genç, 18. yy'da Osmanlı Devleti'nin esnaf birliklerine imtiyaz hakları tanımasını, devletin temsil etme iddiasında bulunduğu İslam'ın liberal iktisadi anlayışına ters düşen paradoksal bir durum olarak değerlendirmektedir. Dolayısıyla Osmanlı'nın, kendi otoritesini zedeleyebilecek potansiyel güç sahibi hiçbir yapılanmanın oluşumuna izin vermezken esnaf gruplarının imtiyaz haklarını tanıması, hatta onları desteklemesi tarihi açıdan izah edilmesi güç olgulardan biridir. Mehmet Genç bu durumu, devletin temel iktisadi politikaları olan iaşecilik ve gelenekçilik ilkeleri çerçevesinde açıklamaktadır.²⁹³

²⁹¹ Koyuncu, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Esnafı (İstanbul ve Bursa Örnekleri)*, 82. Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 299.

²⁹² Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 298-299.

²⁹³ Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 51-52.

Osmanlı Devleti, üretim politikası gereği esnaf tarafından üretilen ürünlerin miktar ve fiyatını sürekli olarak denetim altında tutma eğiliminde olmuştur. Devlet, iaşecilik ilkesi gereği üretimin tüketici bazlı gerçekleştirilmesini hedef almış, dolayısıyla da piyasadaki ürünlerin mümkün olduğunca kaliteli, ucuz ve bol olmasına özen göstermiştir. Diğer yandan, gelenekçilik ilkesini benimsemiş olması sebebiyle de sanayi, ticaret ve ziraat gibi alanlarda var olan vaziyeti daima koruma eğiliminde olmuştur. Bu itibarla aşırı tüketimin tasvip edilmemesi yanında üretimin de ihtiyaçtan fazla olması hoş karşılanmamıştır. Zira belirli bir sektörde ihtiyaç fazlası üretim, girdilerin kolaylıkla artırılmadığı bir dönemde emek ve kapital faktörlerini diğer sektörlerden çekmek anlamına gelmekteydi. Bu durum, işgücü ve sermayenin çekildiği alanlarda üretimin düşüp kıtlık yaşanma riskini artırmaktadır. Dolayısıyla devletin esnaf birliklerindeki dükkan ve işçi sayısını sınırlaması, ziraatta ekili alanların bırakılıp köyden şehre göçün yasaklanması ve ekili alanların büyüklüğünün belirli seviyede tutulması gibi uygulamalara benzer şekilde gelenekçilik ilkesi gereği başvurulmuş bir uygulamadır.²⁹⁴

Çağdaş Osmanlı araştırmacılarından Ahmet Kal'a, inhisar yöntemini devletin temel iktisadi politikalarıyla ilişkilendiren söz konusu yorumdan farklı olarak esnaf teşkilatının inhisar usulüne tabi tutulup gedikli esnafın bir anlamda imtiyaz hakkına sahip olabildiğini, tarihi açıdan esnaf gruplarındaki kademeli bir yetki genişlemesi neticesinde gerçekleşmiş bir olgu şeklinde yorumlamaktadır. Bu çerçevede esnafın devlet otoritesi ile ilişkisi, üç aşamalı bir süreç içerisinde ele alınmaktadır. Buna göre devletin esnafı teşkilatlandırma çabalarını içeren birinci aşama, üretim ve fiyat politikalarını gerçekleştirmek için devletin esnafa birtakım haklar tanıdığı dönem olmuştur. Bu dönemde devlet, esnaf birlikleri oluşturmak suretiyle esnafı bir teşkilat içerisinde düzenleme ve bu teşkilat vasıtasıyla şehrin ihtiyacı olan ürünleri kaliteli ve uygun fiyata üretme amacı gütmekteydi.²⁹⁵

Devletin esnaf ile olan ilişkilerinin ikinci aşaması ise 16. yüzyılın ikinci yarısında başlamış olup bu aşamada esnaf, devlet tarafından başlatılan teşkilatlandırma çabalarına aktif olarak katılmış ve her bir meslek grubu kendine ait nizamnameyi oluşturmaya başlamıştır. Üçüncü aşama ise her bir esnaf birliğindeki kethüda ve ustaların birbirine kefil olduğu kefalet ve ruhsat uygulamasının doğuşuna ve akabinde esnafa tanınan

²⁹⁴ Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 58-59.

²⁹⁵ Kal'a, "Esnaf", 11/425.

hakların genişletilerek imtiyaz anlamındaki gediklerin oluşumuna sahne olmuştur.²⁹⁶ Dolayısıyla toplumdaki her oluşum gibi esnaf birlikleri de belli aşamalardan geçerek birtakım şartların gerektirmesi neticesinde söz konusu hakları elde etmiştir. İmtiyaz anlamındaki gediklerin de bu sürecin bir parçası olduğu söylenebilir.

Ahmet Kal'a tarafından inhisar uygulamasının başlama sürecinin bir parçası olarak yorumlanan, esnafın devletten yazılı bir nizamname talep etmesi olgusu, Engin Deniz Akarlı tarafından da esnafı rahatsız eden ve birlik içi düzenin korunması amacıyla tedbirler almaya sevk eden birtakım olayların neticesi olarak yorumlanmıştır. Akarlı'ya göre gedik sahibi esnafın iflas etmesi (yahut borçlu olarak vefat etmesi) halinde gedik belgelerinin borcu karşılığında müzayede ile satılığa çıkarılması, gediklerin ilgili esnaf birliğine mensup olmayan kimselerin ellerine geçmesine neden olmuştur. Süreç içinde bu durumun yaygınlaşması, zamanla esnaf mensubu olmayan gedik sahiplerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum esnaf birliği mensuplarını rahatsız etmiş ve esnaf yetkilileri, devletten gedik dükkanların intikalinin örf'e göre gerçekleşmesini sağlamaya yönelik tedbirler alınmasını talep etmiştir.²⁹⁷

Esnaf gruplarının nizamname talebini devlete iletirken ifade ettikleri temel argüman, esnafa mensup olmayan kimselerin gedik sahibi olabilmesinin temelde toplumsal ve iktisadi düzeni bozacağı, esnafla tüccarlar arasındaki güven ilişkisini sarsacağı ve dolayısıyla kıtlığın baş gösterip fiyatların artacağı yönündeki endişeleridir. Devlet bu taleplere olumlu karşılık vermiş ve isteyen her bir esnaf grubunun eline uygulamaya dair düzenleyici hükümler içeren nizamlar vermiştir. İşte bu noktada Akarlı, esnafın eline verilen nizamların gedikli ustalar arasındaki tekелci eğilimleri arttırdığını ve 18. yy'ın ikinci yarısı itibariyle esnaf ustalarının ilgili belgelere dayanarak konumlarını güvence altına almaya çalıştığını ifade etmektedir.²⁹⁸

Akarlı'nın, esnafın devletçe onaylanmış bir nizama kavuşma yönündeki taleplerinin gerekçesi olarak ortaya koyduğu, gediklerin borç karşılığı müzayede ile satılması hususuna ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir. Nitekim tespit edebildiğim kadarıyla arşiv kayıtlarında gedik borç karşılığı ihaleye çıkarılmasına dair en erken tarihli belgeler,

²⁹⁶ Kal'a, "Esnaf", 11/425.

²⁹⁷ Engin Deniz Akarlı, "Gedik: Implements, Mastership, Shop Usufruct, and Monopoly Among Istanbul Artisans, 1750-1850", *Wissenschaftskolleg Jahrbuch 1985-1986*, (1987), 228.

²⁹⁸ Akarlı, "Gedik: Implements, Mastership, Shop Usufruct, and Monopoly Among Istanbul Artisans, 1750-1850", 228.

1765 yılına aittir.²⁹⁹ 18. yy'ın ikinci yarısına tekabül eden bu dönemde inhisar uygulaması başlamış ve esnaf birliklerinden pek çoğunun eline dükkan yahut usta sayısını sabitleyen nizamlar verilmişti. İstanbul Ahkam Defterleri'ndeki dükkan sayısını sınırlamaya yönelik düzenlemeleri içeren hüküm ve emirler bu hususu açıkça göstermektedir. Dolayısıyla gediklerin borç karşılığı müzayedeye çıkarılması olgusunun inhisara giden sürecin temel gerekçesi olarak değil, esasında ikincil piyasanın oluşumunun temel gerekçelerinden biri olarak ele almak kanaatimce daha uygundur. Gediklerin ikincil piyasada tedavülü ve bunun gerekçeleri aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Ticaret ve zanaatta inhisar yönteminin uygulanmasına yönelik devletin emir ve fermanlar çıkarmasının, temelde esnaf birliklerinin talebine karşılık olarak gerçekleştiği ifade edilebilir.³⁰⁰ Nitekim esnaf birliklerinin faaliyet gösterdikleri dükkan sayısının sınırlanması ile ilgili hükümler ihtiva eden nizamnameleri resmi makamlara onaylatma çabası içinde oldukları arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır.³⁰¹ Dolayısıyla esnafın, uhdelerinde bulunan dükkanların “gedikli” vasfına sahip olmasını önemsedikleri ve bu vasfın ilgili mesleği icra etmede kendilerine bir ayrıcalık sağladığı görülmektedir. Bu çerçevede inhisar uygulamasının, esnaf birliklerinin konumu açısından olumlu sonuçlar doğurmasının beklendiği söylenebilir. Nitekim çeşitli iş kolları içerisindeki kalfa sayısının artışı ve kısıtlı pazarın daha fazla kişi tarafından paylaşılmasındaki güçlük, halihazırda meslek icra etmekte olan esnafın sahip olduğu imtiyaz haklarını sürdürme yönündeki temayülünü güçlendirmiştir.³⁰²

Esnaf birliklerinin bir teşkilat yapısına sahip olması, esnafın mesleki menfaatlerini koruyup genişletmek amacıyla başvurduğu yöntemlerden biridir. Teşkilatlanma sürecinin önemli bir parçası olan nizamnameler; belirli bir iş kolunun hangi alanda faaliyet göstereceği, üreteceği ürün ya da hizmetin kalitesi ve fiyatı ile hangi üretim tekniklerini kullanacağı gibi hususlara dair düzenlemeleri barındıran belgeler olarak işlev görmüşlerdir.³⁰³ Esnafın nizamlarını kadı sicillerine kaydettirmesi, bugün İstanbul Kadı Sicilleri'ni bizim için esnaf tarihi açısından önemli bir arşiv haline getirmiştir.

²⁹⁹ *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 208-1.

³⁰⁰ İnhisara yönelik düzenlemeler içeren ferman, emir ve hüküm gibi belge örnekleri incelendiğinde, meselenin temelde esnaftan gelen arzuhaller vasıtasıyla resmi makamlara iletildiği görülmektedir. Konuyla ilgili örnek belge için bkz. *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, 14a-1.

³⁰¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Belediye [C..BLD.]*, No. 75/3735.

³⁰² Çağman, *18. Yüzyılda İstanbul'da Esnafılık - Gıda Sektörü* -, 15.

³⁰³ Kal'a, *İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları*, 165-168.

İstanbul Kadı Sicilleri incelendiğinde 18. yy'ın ikinci çeyreğini gedikler açısından önemli kılan hususun; bu dönemde her bir iş kolunda kaç kişinin, nerede çalışacağını ayrıntılı şekilde ortaya koyan nizamnamelerin oluşturulup devlet tarafından da tanınması olduğu anlaşılmaktadır. Böylece herhangi bir sektörde dükkan açabilmek, ilgili sektörün nizamına dahil olup idarecileri tarafından tanınarak “kefilli” vasfına sahip olmaya bağlı hale gelmiştir.

Esnaf birliklerinin teşkilatlanma süreci ve nizamlara sahip olması ile imtiyaz haklarını elinde bulundurması arasında sıkı bir ilişki vardır. Zira esnaf nizamları, ait oldukları sektördeki faaliyetlerin yürütülmesine dair kural ve kaideleri ayrıntılı şekilde ortaya koymaktaydı. Bu bağlamda herhangi bir esnaf birliğinin teşkilatlanmasını tamamlamış olmasının, bir anlamda ilgili mesleği icra etme imtiyazını da elinde bulundurması anlamına geldiği, konuyla ilgili yapılan değerlendirmeler arasındadır. Dolayısıyla esnaf nizamnameleri, esnaf gruplarının üretim yapma imtiyazına sahip olmasını kolaylaştırıcı belgeler olarak da nitelenmektedir.³⁰⁴

İnhisar uygulamasının başlangıç tarihi ile ilgili olarak araştırmacılar arasında farklı görüşler mevcuttur. Bazı araştırmacılar inhisar usulünün başlangıcı olarak 1727 yılını işaret etmekte iken, bazıları da inhisar yönteminin bu tarihten önce de mevcut olduğunu dile getirmektedirler.³⁰⁵ Osmanlı klasik döneminde devletin iâşecilik ve gelenekçilik ilkelerini benimsediği göz önüne alınırsa, esnaf birliklerindeki dükkan sayısının belirli bir seviyede tutulmasına yönelik uygulamanın 1727'den önce de mevcut oluşunu doğal karşılamak gerekmektedir. Nitekim Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yaptığım araştırma, bu varsayımsal açıklamayı teyit eder niteliktedir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki dükkan sayısını sınırlamaya yönelik kayıtların, 16. yy gibi erken bir döneme dek uzandığı görülmektedir. 1583 tarihli bir belge, dışarıdan bazı kimselerin aşçı dükkanı açmalarına dair aşçı esnafı yetkililerinin şikayetlerini anlatmaktadır. Aşçılar, yiğitbaşı ile şeyhin haberi olmadan aşçı dükkanı açılmasının men edilmesini rica etmektedirler. Bu doğrultuda, yetkililerden habersiz kimsenin aşçı dükkanı açamayacağı hüküm altına alınmaktadır.³⁰⁶ Yine 1694 tarihli bir belgede, çarşıda yalnız kendine münhasır bir tahmis dükkanı bulunan esnaftan bir kişinin ilave bir dükkan daha açtığı anlatılmaktadır. Söz konusu belge, sonradan açılan bu dükkanın

³⁰⁴ Kal'a, *İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları*, 165-168.

³⁰⁵ Akgündüz, *İslam Hukuku ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 508.

³⁰⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Mühimme Evrakı* [A. DVN.MHM.], No. 48/18.

kapatılmasına yönelik olarak verilen dilekçeyi ve bu dilekçe üzerine sadır olan telhisi³⁰⁷ ihtiva etmektedir.³⁰⁸ 1719 tarihli bir belgede ise Eyüp'te künk³⁰⁹ imalinin dört dükkana münhasır olduğu, bu dükkânlar haricinde künk imaline teşebbüs eden bir kişinin bu teşebbüsünün engellendiği belirtilmektedir.³¹⁰

Herhangi bir mesleğe ait belirli sayıda dükkân dışında yeni bir dükkân açılmasının engellenmesine dair yukarıda zikredilen kayıtlar, inhisar uygulamasının prensip olarak 18. yy'dan önce de mevcut olduğunu göstermektedir. Nitekim bu uygulama, devletin esnaf birliklerini denetim altında tutma politikasının bir uzantısı niteliğindedir. Bununla birlikte inhisarla ilgili 18. yy öncesine ait kayıtların münferit nitelikte olduğu, inhisar yönteminin sistematik şekilde ancak 18. yy'ın ikinci çeyreği itibariyle başladığı arşiv kaynaklarından anlaşılmaktadır.

Arşiv kayıtları incelendiğinde, inhisarın uygulanması ile ilgili bu dönemi öncesinden farklı kılan birtakım hususlar dikkat çekmektedir. Nitekim önceki döneme ait kayıtlarda esnafın talebi açık değilken; bu döneme ait arşiv belgelerinde esnafın dükkân sayısının sınırlanmasına yönelik talebi daha açık şekilde görülmektedir. Buna ilave olarak devletten, kararın ardından konuyla ilgili nizamnamenin uygulanmasını taahhüt etmek amacıyla ferman veya benzeri bir resmi belge sâdır olduğu görülmektedir. Ayrıca devlet çeşitli sektörlerde dükkân sayısının sınırlanmasına yönelik kararını uygularken, esnaf üyelerini birbirlerine ve kethüdayı da diğer esnaf üyelerine kefil tayin etmektedir. Dolayısıyla bu dönemden önce de devletin inhisar anlamı taşıyan birtakım kararlarının bulunmasına rağmen bu dönemde talebin özellikle esnaf kesiminden, yoğun bir biçimde geldiği ve devletin de bu talepler karşısında olumlu bir tavır aldığı görülmektedir. Bu noktada devlet, dükkân sayısının sınırlanmasına yönelik kararların uygulanmasında sistemli şekilde hareket ederek resmi belge ve kefalet sistemi vasıtasıyla kararın uygulanmasına yönelik tedbirleri sağlamlaştırmaktadır.

Arşiv belgelerinde, esnafın dükkân sayılarının sabitlenmesine yönelik taleplerini ihtiva eden pek çok örnek bulunmaktadır. Bu örneklerden bazıları şu şekildedir: 1765 tarihli bir mahkeme kaydında fırıncı esnafı yetkilileri, nizama aykırı şekilde mahzen kiralayıp

³⁰⁷ Telhis, Osmanlı diplomatğinde sadrazamdan padişaha sunulan arzları ifade etmektedir. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, 206.

³⁰⁸ BOA, *İbnülemin Dahiliye [İE.DH]*, No. 15/1376. 17. yy'a ait bir diğer belge örneği için bkz. Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. yy İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 1/190.

³⁰⁹ Pişmiş topraktan veya çimentodan üretilen kalın su borusuna künk denilmektedir. Bkz. Kubbealtı Lugatı, "Künk" (Erişim 25 Ocak 2024).

³¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet İktisat [C..İKTS]*, No. 33/1624.

orada ekmekçilik yapan Kosta adlı bir zimmiyi kadılık makamına şikayet etmekte ve hukuksuz olarak açılan bu dükkanın kapatılmasını sağlamaktadırlar. Konuyla ilgili esnafın şikayeti ve devletin adı geçen zimmiye uyarısı, belgede şu şekilde geçmektedir:

“...merkûm Kosta Vâlide Hanı kurbünde bir mahzen isticâr ve âhar mahâllerden ekmek alıp mahzen-i mezkûrda ekmekçilik etmekle nizâm-ı kadîmimize mugâyir bâ-fermân-ı âlî memnû‘ olmağla men‘ olunmasını taleb ederiz deyü teşekkî ettiklerinde ol dahi fî-mâ-ba‘d mugâyir-i nizâm ve hilâf-ı fermân-ı âlî mahzen-i merkûmda ekmekçilik etmemek üzere ta‘ahhüd eylediği...”³¹¹

1726 tarihli bir arzuhal kaydında ise Yahudi kasapları, suriçi ve dışında olan kasap dükkanlarına yenilerinin eklenmemesi talebini şu şekilde dile getirmektedirler:

“Ashâb-ı arzuhâl Yahûd kasapları meclis-i şer‘a her biri takrîr-i kelâm edip hâric-i sûr ve dâhil-i sûr[da] kadîmden ma‘lûmü’l-aded dükkânlarımız olup yedimizde olan fermân-ı âlî ve i‘lâm nâtık olduğu üzre ziyâde dükkân ihdâs olunmamak üzre beynimizde nizâm verilmişiken, Yahûd tâifesinden ba‘zı kimesneler nizâm-ı kadîmimize mugâyir dükkân ihdâs murâd etmekle, nizâmımızın ihtilâlîne bâ‘isdir deyü tazallum ve ber vech-i muharrer ihbâr olunmakla...”³¹²

Yukarıdaki örnekler esnafın, faaliyet gösterdikleri iş kolunda dükkan sayısının sınırlandığını hüküm altına alan nizamlarına sıkı sıkıya riayet ettiklerini ve nizamname kurallarının dışarıdan birtakım kimseler tarafından ihlal edilmesi halinde bu durumu yetkili makamlara ileterek sektörde faaliyet gösteren dükkan sayısının artırılmamasını temin ettikleri görülmektedir. Devlet, esnaftan gelen bu ihbarları dikkate almış ve kefilsiz kimseler tarafından açılan dükkanların kapatılmasına yönelik girişimde bulunmuştur. Yukarıdaki örneklere benzer kayıtların sayısını artırmak mümkündür.

Esnafın dükkan sayısının sabitlenmesi yönündeki taleplerinin birtakım toplumsal gerekçeleri bulunmaktadır. Bu gerekçelerin başında, ilgili dönemde İstanbul’un göç alan bir şehir haline gelmesi yer almaktadır. 18. yy’da Osmanlı İstanbul’u, taşradan gelenlerin durmak bilmeyen yoğun göç dalgasıyla karşı karşıya kalmıştır. Devletin İstanbul’a göçü yasaklamaya dair tekrar tekrar çıkardığı emir ve fermanlara bakılırsa, İstanbul’un bulunduğu beldeyi bırakıp iş aramaya koyulan taşralılar için cazibe merkezi haline geldiği anlaşılr. Bu dönemde köylülerin topraklarını bırakıp şehre göç etmelerine yol açan en önemli etkenlerden biri, üzerlerindeki vergi yükünün artmasıdır. Şehre işsiz

³¹¹ *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 265-1.

³¹² *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, 14a-1.

vaziyette göç eden kimseler, hırsızlık vakaları gibi asayiş bozan çeşitli problemlere yol açmakta ve toplumsal düzeni bozmaktaydı. İstanbul'a yaşanan yoğun göç dalgası ile ilgili devlet tarafından alınan başlıca önlem, zorla dahi olsa göçmenlerin geri gönderilmesine yönelik emirler vermek olmuştur. Bununla birlikte söz konusu emirler etkisiz kalmış ve İstanbul'a göç konusunda taşradan gelen ısrarcı talep devam etmiştir. Devletin bu göçmenlerin İstanbul'un çevresinde ve merkezinde yerleşmelerini engelleme çabalarına rağmen pek çoğu İstanbul'un içerisine yerleşmeyi başarmış, pahalı yaşam koşulları altında hayatlarını sürdürmeye çalışan bir işsizler sınıfı oluşturmuşlardır. Esnaf birlikleri bu durumu, faaliyetlerini aynı şekilde sürdürebilme noktasında bir tehdit olarak algılamıştır.³¹³

Osmanlı Devleti'nde yeni dükkan açmak isteyen kişinin bu teşebbüsünün engellenmesi, hukuki açıdan belirli şartlara tabi olup fetva mecmualarında, yeni dükkan açma girişiminin her durumda engellenemeyeceğine yönelik fetvalar bulunmaktadır. Üskübî Pir Mehmed Efendi (ö. 1611), konuya dair fetvasında yeni dükkan açmak isteyen kişinin bu teşebbüsüne diğer esnaf üyeleri tarafından, kendi kazançlarını zarara uğrattığı gerekçesiyle mani olunamayacağını belirtmektedir. Nitekim bu gerekçe, şer'î açıdan meşru bir gerekçe değildir.³¹⁴ Ayrıca yeni açılan bir dükkanın, ilgili esnaf birliğinin kethüdası tarafından kapatırılabilmesi için kethüdanın hakim karşısında meşru bir gerekçe göstermesi gerekmektedir.³¹⁵ Herhangi bir bölgede daha önceden bulunmayıp yeni açılan dükkanın yaydığı kötü kokudan mahalle halkının rahatsız olması, dükkanın kapatılması için geçerli bir gerekçe örneğidir.³¹⁶

Yeni dükkan açma girişiminin engellenemeyeceğine dair yukarıdaki fetvaların, inhisar yönteminin henüz sistematik olarak başlamadığı 17. yy başlarına ait olduğu görülmektedir. Dolayısıyla söz konusu fetvaların, ait oldukları dönemde hakim olan uygulamanın hukuki veçhesini yansıttıkları ifade edilebilir. Buna mukabil, inhisar

³¹³ Miyase Koyuncu, *The Institution of Gedik in Ottoman Istanbul, 1750-1850* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 31-32.

³¹⁴ "Bir şehirde kadim-i tüccar arasına haricden Zeyd gelip bir dükkan ihdâs edip onların ticaretin etmekle kedad hasıl olunca kadimden olanlar "Biz bu kadar zaman dükkan bekleyip kedadın çıkıp revacı zamanında ribhde Zeyd bizimle müşterek olmağla bize zarardır." deyu şer'an hâdis olan Zeyd'i men'a kâdir olurlar mı? el-Cevab: Olmazlar, men olunur zarar şer'î değil idiği musarrahdır." Üskübî, *Muînü'l-müftî* (Aşir Efendi, 133), 355a.

³¹⁵ "Bir vakıf kasap dükkanını mütevellî-yi vakıf olan Amr'dan Zeyd icare ile alıp mutasarrıf iken kasaplar kethüdası olan Bekir Zeyd-i mezburu bî veçhin dükkan-ı merkumun tasarrufundan men'a kadir olur mu? el-Cevap: Hakim mahzarında zarar beyan etmeden olmaz. Sun'ullah Efendi." Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 366b.

³¹⁶ Üskübî, *Muînü'l-müftî* (Aşir Efendi, 133), 211a.

yönteminin başladığı dönem olan 18. yy'ın ikinci çeyreği itibariyle konuyla ilgili hukuki söylemin de değişmiş olması muhtemeldir. Bununla birlikte, konuyla ilgili inhisardan sonraki döneme ait herhangi bir fetva tespit edilememiştir. Esasında ilgili döneme ait herhangi bir fetvanın bulunmayışı, Osmanlı ilim adamlarının dönemin konjonktürel vaziyetinden kaynaklı suskunluklarının bir işareti olarak da yorumlanabilir.

İlgili dönemde esnaf birliğine giriş hususunda getirilen kısıtlamalar değerlendirilirken, gediklerin ait oldukları sektörün özelliği de göz önünde bulundurulmalı ve meseleler, tüm sektörlerle teşmil edilmeden dikkatli bir şekilde ele alınmalıdır. Nitekim Osmanlı'da esnaf gruplarına dışarıdan bir kişinin dahil olabilmesine dair esneklik yahut katılık sektörden sektöre değişiklik göstermektedir. Bu bağlamda belirli bir mekanda yerleşmeyi gerektiren ayakkabıcılık ve terzilik gibi mesleklerin, mekana bağlı olmayan mesleklere nazaran dışarıdan dahil olunabilme konusunda daha katı oldukları söylenebilir. Aynı durum, kuyumculuk ve simkeşlik gibi genelde aile çevreleriyle sınırlı şekilde icra edilen meslekler için de geçerlidir. Dolayısıyla esnaf birliklerine “ecnebi” tabir edilen biri kişinin dışarıdan girişi konusunda esnafın hiyerarşik yapılanması yanında yazısız birtakım kuralların da etkili olduğu görülmektedir.³¹⁷

İnhisar yönteminin gedik kavramının anlam değişimi üzerindeki güçlü etkisi ve literatürde çoğunlukla 18. yy'a odaklanılmış olması, bazı araştırmacıların 18. yy'ı gediklerin doğuşuna sahne olan dönem olarak algılamalarına yol açmıştır. Bu çerçevede Seven Ağır, 18. yy itibariyle gediklerin önce belirli bir mesleği icra etme hak ve imtiyazı olarak ortaya çıktığını ifade etmektedir.³¹⁸ Bu tespit tartışılmaya değerdir. Nitekim çalışmada da ele alındığı üzere arşiv kayıtları, gedik uygulamasının hukuki kökenlerinin 16. yy'a dek uzandığını ve gediğin bir kavram olarak 17. yy'da kullanılmaya başlandığını göstermektedir. Diğer yandan Seven Ağır, 18. yy'ın sonlarına doğru imtiyaz anlamındaki gediklerin sabit sermaye malları ile ilişkili hale gelerek sektöre bağlı olan imtiyaz anlamının sermaye malı sahipliğine doğru genişlediğini ifade etmektedir.³¹⁹ Dolayısıyla 18. yy'ın sonlarında sabit sermaye varlıklarına – diğer bir ifadeyle gedik aletlerine – sahip olmak da bir ayrıcalık haline gelmiştir. Gedik

³¹⁷ Yıldırım, “Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm: 1650-1826”, 153.

³¹⁸ Seven Ağır, “The Rise and Demise of Gedik Markets in Istanbul, 1750–1860”, *Economic History Review* 1/71 (2018), 136.

³¹⁹ Ağır, “The Rise and Demise of Gedik Markets in Istanbul, 1750–1860”, 136-137.

belgelerinin – sayısı artırılmayan – belirli mekanlarda yerleştirilmiş mesleki aletler üzerindeki kullanım haklarını temsil ettiği göz önüne alındığında, bu yorumun isabetli ve dikkate değer olduğu anlaşılabacaktır.

2.1.1. İnhisar Uygulamasına Dair Belge Örnekleri

Yukarıda da ifade edildiği üzere Osmanlı devleti, belirli bir faaliyet türünün tek bir birim tarafından yürütülmesi noktasında hassasiyet göstermiş ve esnaf birliklerinden her birinin hangi ürün veya hizmeti üreteceğini belirleyerek söz konusu faaliyetin dışına çıkılmamasını sağlamıştır. Arşivde 18. yy'dan önceki döneme ait kayıtlarda inhisar yöntemine dair belgelere nadiren rastlanmakta iken, 18. yy'ın ikinci çeyreği itibariyle bu konudaki belge örneklerinin dikkat çekici şekilde arttığı gözlemlenmektedir. Bu konuda İstanbul Kadı Sicilleri, herhangi bir iş kolunda mevcut dükkanlardan daha fazla dükkan açılmasını yasaklayan fermanları ihtiva etmeleri sebebiyle konumuz açısından önemli belgelerdir. Ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile *İstanbul Esnaf Tarihi 1-2* adlı eser de inhisar yöntemine dair pek çok belge örneği barındırmaktadır. *İstanbul Esnaf Tarihi 1-2* adlı eser, özellikle hüküm/hüküm tezkiresi ve ferman türünden belgeleri ihtiva etmesi hasebiyle önemlidir. Çalışmanın bu kısmında, fikir vermesi adına söz konusu belgelerden birkaç örneğe yer verilecektir.

İstanbul Kadı Sicilleri'nde ilgili döneme ışık tutan en önemli belgelerden biri, İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil Defteri'dir. Genel itibariyle 1726-1738 tarih aralığını kapsayan defterdeki kayıtların çoğu Kethüdâzâde Mehmed Efendi'nin kadılık yaptığı 1138-1139 (1726-1727) dönemine aittir. Çoğunlukla esnaf birliklerine ait nizamların yer aldığı defter, yaklaşık altmış ayrı iş kolunun adı ile çalışanlarının sayısı, isimleri ve yerlerini belirtmektedir.³²⁰ Bu defterde yer alan 1727 yılına ait bir i'lâm kaydında, seccade kilimi dokuyucu esnafına mensup toplam 18 ustanın ve bu ustaların kullanımında toplam 29 tezgahın bulunduğu ifade edilmekte olup bu miktardan daha fazla tezgah açılması şu ibarelerle yasaklanmaktadır:

“İşbu verilen nizâm düstûrû'l-amel kılınıp hilâfından tevakkî eyleyeler deyû buyruldu. Defter oldur ki İstanbul ve tevâbi' ve Galata ve Üsküdar'da vâki' seccâde kilimi dokuyan hırfetdir ki ale'l-esâmî zikr olunur. (isim listesi mevcut)

³²⁰ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, 19.

Bâlâda tahrîr olunan on sekiz usta ve cümle ittifâkıyla herkesin yedlerinde mevcûd olan yirmi dokuz destgâhdan ziyâde ve noksan olmayıp...”³²¹

İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil Defteri’nde yer alan bir diğer i’lâm örneği, tulumbacı şeridi işleyen esnafın dükkân sayısının sınırlandırılmasına dairdir. Bu kayıtta, ilgili esnaf birliğindeki dükkân sayısının sınırlanma gerekçesi şu şekilde belirtilmektedir:

“...tulumbacı şeridi demekle beyne’n-nâs meşhûr olan şeridi işleyen bizim menzilizimizden mâ’adâ gerek müslim ve gerek zimmî ve gerek Yahûd cümlesi yirmi bir nefer ve otuz destgâh olup bu mertebe usta ve destgâh berâtı dükkânı olup ziyâde olursa muhtel ve müşevveş ve kalb ve redî olmak ihtimâli olmağla bundan ziyâde olmaya...”³²²

Belge türü açısından bir ferman olduğu anlaşılan bir diğer kayıtta, İstanbul’daki at ve arka sakalarının nizamı yer almaktadır. İlgili belgede her bir semtin yiğitbaşısının ismi zikredilmekte ve her bir bölgede kaç kişinin at veya arka sakalığı yapacağı belirtilmektedir. Ayrıca sayıları verilen at ve arka sakalarından kaçının Müslüman, kaçının zimmi olduğu da belgede açık şekilde ifade edilmiştir.³²³

Arşiv kaynaklarında devletin herhangi bir faaliyet türünü esnaftan belirli bir zümreye münhasır kılmasına dair kayıtlardan bir diğeri, dikici esnafına dairdir. Bu belgeye göre Kumkapı’da Valide Sultan Evkâfı’na ait olan bir hâna yerleştirilmiş bulunan dikici esnafı, kırmızı ve siyah sahtiyandan mest, terlik, çedik ve benzeri ürünleri imal etme imtiyazına sahipti. Bu zümrenin dışındaki kişilerin söz konusu ürünleri imal etmeleri fermân-ı âlî ile yasaklanmıştı. Ayrıca belgede, yasağa uymayanların kalebentlik cezasına çarptırılacağı ifade edilmektedir.³²⁴

Esnaf birliklerinde dükkân sayısının dondurulması ile ilgili bir diğer örnek, kürekçi esnafı hakkındaki 1763 tarihli emir kaydında karşımıza çıkmaktadır. İlgili belgede kürekçi esnafına ait dükkân sayısının sabitlendiği şu ifadelerle anlatılmaktadır:³²⁵

“...ez kadim kürekçi dükkânı yedimizde olan emr-i âlî mantukınca yiğirmi beş aded dükkâna mahsur ve gediği dahi kezâlik yiğirmi beş olup ziyâde ve noksan

³²¹ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, 60b-1.

³²² *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, 36b-1.

³²³ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, 34b-1.

³²⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Evkaf [C..EV.]*, No. 304/15480.

³²⁵ Kal’a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, 1/351-352.

olmamak üzre müsaade olunup beynimizde bu vech üzre nizâm-ı mezkûra ale'd-devâm murâ'at olınagelmişiken...”

Esnaflın meslek icra ettiği dükkan sayısının sabitlenmesine dair yukarıdaki belgelere benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür. Dükkan sayısının dondurulmasına yönelik hükümler ihtiva eden bu belgeler ışığında inhisar uygulaması, şu şekilde özetlenebilir: Bu belgelerle, ilgili iş koluna ait dükkan sayısının artırılıp eksiltilmemesi, esnaflın eskiden beri ödeyegeldiği kiraların artırılmaması, gedik sahibi olmayanın meslek icra edememesi ve münhal kalan gedik dükkanların ilgili esnaf birliğine mensup ehil çırak ve kalfalara verilmesi gerektiği hüküm altına alınmaktadır.³²⁶

18. yy'da gediklerin geçirdiği tarihi sürece ışık tutan en önemli arşiv kaynaklarından biri, İstanbul Ahkam Defterleri'dir. İstanbul Ahkam Defterleri'nde esnafa dair yer alan hükümleri içeren *İstanbul Esnaf Tarihi 1-2* adlı eser, bu konuda önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Aşağıdaki tabloda ilgili dönemde dükkan sayısında sınırlamaya giden iş kollarından bazıları verilmektedir. Arşiv kaynaklarında inhisar uygulaması daima dükkan sayısı açısından değil, bazen de ilgili sektörde çalışan kişi sayısı olarak belirtilmektedir. Dolayısıyla aşağıdaki tablo, her iki cihetten yapılan sınırlandırmaları göstermektedir.

³²⁶ Sıdkı Bey, *Gedikler*, 17.

Belge No (defter/hüküm no)	Tarih	İnhisarın Geçerli Olduğu İş Kolu	Dükkân veya Kişi Sayısı	İnhisarın Uygulandığı Bölge
1/257	1742	Camcı dükkânı	93 adet	İstanbul, Galata, Eyüp
1/169	1742	Salhane	7 adet	Galata, Tophane, Kasımpaşa, Beşiktaş ve tevâbii mahaller
1/47	1742	Göztaşı işleyen fırın	9 adet	İstanbul
2/52	1745	Basmacı esnafı	100 nefer	İstanbul
3/334	1751	Hasırcı dükkânı	21 adet	İstanbul
3/1025	1754	Saraç esnafı	34 nefer	İstanbul
3/1267	1755	Şerbetçi esnafı	121 nefer	İstanbul
4/821	1758	Balıkçı dükkânı	45 adet	İstanbul
5/107	1758	Boyacı dükkânı	42 adet	İstanbul, Galata, Üsküdar, Eyüp, Hasköy
6/96	1761	Keresteci dükkânı	208 adet	İstanbul, Galata, Üsküdar, Eyüp

Tablo 1: 18. yy'da İnhisarın Uygulandığı Bazı Sektörler

Kaynak: Yazar tarafından *İstanbul Esnaf Tarihi* adlı çalışma dikkate alınarak oluşturulmuştur.

Tabloda da görüldüğü üzere ilgili dönemde farklı iş kollarına mensup esnaf birlikleri hakkında, belirli bir bölgede faaliyet gösterecek dükkân yahut kişi sayısını sınırlamaya yönelik düzenlemeleri içeren emir ve fermanlar sâdır olmuştur. Arşiv kaynaklarında benzeri belgelerin sayısını çoğaltmak mümkündür.³²⁷ Bu tür belge örneklerinin 18. yy'ın ikinci çeyreği itibariyle yaygınlık kazanması, inhisar uygulamasının bu dönemde sistematik şekilde başladığını göstermektedir.

Arşiv kaynaklarında, esnaf nizamlarının ait oldukları birliğe imtiyaz hakkı sağlama işlevlerine dair de pek çok kayda rastlanmaktadır. Esnaf grupları, nizamlarının tasdiki ve ihlal edilmemesi yönündeki müracaatlarını kadılık makamına yaptığından, konuyla

³²⁷ Benzer örnekler ile ilgili olarak bkz. BOA, *Cevdet Belediye [C.BLD.]*, No. 13/605; 100/4987; 59/2914; 121/6033.

ilgili malumatı büyük oranda İstanbul Kadı Sicilleri sağlamaktadır. İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil Defteri'nde yer alan 1727 tarihli bir belgeye göre, çamaşırcı esnafının işine dışarıdan, kefilsiz bir kişinin müdahalesi önlenmekte ve meslek erbabı dışındaki kişilerin, bunların işine karışmamasına dair kendilerine nizam verildiği belirtilmektedir. Ayrıca "...bundan akdem verilen nizâmımız üzre kıbel-i şer' den yedimize i'lâm verilip mücebince fermân-ı âlî sâdır olmuşiken..." ifadesinden, ilgili nizamın devlet tarafından i'lâm-ı şer'î ve ferman vasıtasıyla tasdik edildiği anlaşılmaktadır.³²⁸ Aynı zamanda esnaf birliklerinin, nizamlarının devlet tarafından onaylandığını – ilgili nizama itibar edilmesini kolaylaştırıcı bir unsur olarak – özellikle ifade ettikleri görülmektedir.

Yine 1727 tarihli bir hükümde, Yahudi kasaplar kadimden ellerinde bulunan – ferman ve i'lâm-ı şer'î onaylı – nizamları gereğince sayısı sabit kasap dükkanlarından daha fazla dükkan açılmaması gerektiğini, Yahudi kesiminden bazı kimselerin yeni dükkan açma teşebbüsünün engellenmesini istediklerini belirtmektedirler. Bunun üzerine kasaplar kethüdası, meseleyi kontrol etmesi hususunda tembihlenmektedir.³²⁹ Ayrıca yeni dükkan açma girişiminin esnaf ileri gelenlerinin bilgisi dahilinde olması gerektiği, esnaf nizamlarındaki "...kethüdâ ve ihtiyârlarının ma'rifetleri olmadıkça dükkân ihdâs etmemek üzre..." ibaresinden anlaşılmaktadır.³³⁰ Esnaf nizamlarının ait oldukları esnaf birliğine imtiyaz hakları sağlayıcı işlevlerine dair yukarıdaki örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Konuyla ilgili arşiv kayıtları incelendiğinde, gediklerin imtiyaz anlamı kazanma süreci daha açık şekilde görülebilmektedir. Şöyle ki; esnafın öteden beri gedik yöntemiyle kiracı olarak faaliyet yürüttüğü dükkanlar, 18. yy'ın ikinci çeyreği itibariyle nizamlar vasıtasıyla tek tek tespit edilerek sicil defterine kaydedilmiş ve bu dükkanlar dışında başka dükkan açılmayacağı hüküm altına alınmıştır. Dolayısıyla gedik uygulamasının cari olduğu bir dükkanda mutasarrıf olmak, ilgili mesleği icra etme imtiyazına da sahip olmak anlamına gelmeye başlamış ve süreç içerisinde gedikler imtiyaz manasını da ihtiva eder hale gelmişlerdir.

³²⁸ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, 50b-1.

³²⁹ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, 14a-1.

³³⁰ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, 17b-2.

2.1.2. İnhisar Yönteminin Sınırlandırılması

Osmanlı devleti, Avrupa’da sınıâ alanda gerçekleşen devrimin etkilerini 18. yy itibariyle kendi sınırları içinde de hissetmeye başlamış ve zaman zaman geleneksel şekilde sürdürdüğü temel iktisadi politikalarında dahi birtakım değişiklikler yapmak durumunda kalmıştır. Problemlere geçici çözüm olarak görülen ve istisnai şekilde uygulamaya konulan bu yenilikler, zamanla geri dönülemez bir hal alarak devleti çöküşe götüren sürecin birer parçası olmuşlardır. Bu itibarla, Osmanlı’nın temel iktisadi politikalarından biri olan inhisar uygulamasının, 18. yy sonlarına doğru kısmen kaldırıldığı görülmektedir. Nitekim III. Selim, daha önceden tüm sektörlerde mevcut olan inhisar uygulamasını daraltma kararı almıştır.³³¹

İnhisar uygulaması, ilk etapta zorunlu gıda maddeleri dışındaki ürünlerde kaldırılmıştır. Bu bağlamda, temel gıda maddeleri dışındaki ürünlerin inhisar uygulamasına tabi tutulması piyasaya zarar verdiği için inhisarın kapsamının daraltılması yoluna gidilmiştir. 1792 yılında yeni bir dükkan açmak isterken ilgili esnaf birliğinin müdahalesiyle karşılaşan Mehmed Arif adlı kişinin arzuhaline binaen verilen ferman, konuyla ilgili daha önceden sadır olmuş bir hatt-ı hümayuna atıf yapmaktadır. İlgili fermanla Mehmed Arif, yeni bir abacı dükkanı açma girişiminin abacı esnafı tarafından engellenmesinin inhisarı yasaklayan hatt-ı hümayuna muhalif olduğunu ifade etmekte ve yeni bir dükkan açmasına izin verilmesini talep etmektedir. Bu talep divan-ı hümayun tarafından olumlu karşılanmıştır. Fermanla yer alan karar ve bu kararın gerekçesi şu şekilde belirtilmiştir:

“...memnû’iyyet inhisâr-ı bey’ü şîrâyı müştamil hatt-ı hümayûn şurûtuna tevkif ile muktezâ-yı şer’îsi il’lâm olunmak babında sen ki Mevlânâ-yı mûmâ-ileyh es-Seyyid Ahmed zîdet fezâiluhûsun sana hitâben sâdır olan fermân-ı âlî-şânım mücebince şurût-ı hatt-ı hümayunumda erzâk makulesinden olmayan eşyanın birer esnafa mahsûriyyeti ve âharın bey’ü şîrâ edememesi ibâdullâha muzırr olduğu sarâhaten tahrîr olunmuş olup ve mezbûr Mehmed Arif’in dükkan küşâd ve bey’ü şîrâ etmesi şer’î şerîfe mutâbık ve şurût-ı hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûna muvafık olmağla...”³³²

³³¹ Çağman, 18. Yüzyılda İstanbul’da Esnafılık - Gıda Sektörü -, 199.

³³² Hasan Çağlar, İstanbul Kadılığı 76 Numaralı Emir ve Ferman Defteri (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993), 41.

Arşiv kaynaklarında inhisar uygulamasının kaldırıldığını ifade eden bir diğer örneğe, 1789 yılında demirci ve nalbur esnafının ücret ve çalışma nizamlarına dair sadır olan hükmün yanında yer alan derkenar kaydında rastlanmaktadır. Bu kayıta inhisar yönteminin kaldırılışı şu şekilde ifade edilmektedir: “Ref’-i inhisârı mutazammın sudur iden hatt-ı şerif mucebince İstanbul kadısının i’lâmıyla emr-i şerif ısdâr olunup vürûd iden ilm ü haber kâimesi mûcebince işbu kayd terkîn olınmışdur.”³³³

Yukarıdaki ifadeler, Osmanlı Devleti’nin her alanda büyük bir değişim ve dönüşüm sürecine girdiği 19. yy’ın arifesinde klasik dönemin temel politikalarından biri olan inhisar anlayışının terk edilmeye başlandığını göstermektedir. Bu çerçevede III. Selim dönemi, inhisar ve gedik usulleri hakkında yapılan bazı düzenlemelere sahne olmuştur. Bu düzenlemeler çerçevesinde, erzak türünden olan ürünler dışındaki mallarda inhisar yönteminin artık uygulanmayacağı hüküm altına alınmıştır. Söz konusu kararın gerekçesi, inhisar yönteminin fiyatların yükselmesine sebep olmasıdır. Nitekim özellikle tekstil sektöründe Avrupa’dan gelen ürünlerin bol ve ucuz oluşu, sınırlı sayıdaki dükkanlarda nispeten daha uzun sürede gerçekleştirilen yerli üretimin miktarca kısıtlı ve fiyat olarak da pahalı olmasına sebep olmuştur.³³⁴ Yerli üreticinin rekabet imkanlarını artırmayı amaçlayan devlet, zorunlu gıda maddeleri dışındaki ürünlerde inhisar yönteminin kaldırılması kararını almıştır. Ayrıca eski gediklerin muhafazasıyla beraber yeni gedik ihdasının zorlaştırılması da aynı dönemde alınan kararlar arasındadır.³³⁵

İnhisar yönteminin sınırlandırılması, esasında Osmanlı devletinin “ihtiyaç için üretim”den “piyasa için üretim” anlayışına geçişinin ilk sinyalleri olarak da değerlendirilebilir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti’nin iktisadi açıdan geleneksel ve kadim olanı terk etmeye başladığı ve her alanda gerçekleşecek köklü değişimlerin ilk adımlarını attığı söylenebilir. Bu itibarla devletin, klasik dönemde esnaf lehine yürüttüğü korumacı politikanın değişmeye ve sistemin çözülmeye başladığı görülmektedir.³³⁶

³³³ Kal’a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, 2/77.

³³⁴ İlgili dönemde yaşanan kronik fiyat artışlarına dair bkz. Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985), 254-269.

³³⁵ Çağman, 18. *Yüzyılda İstanbul’da Esnafılık - Gıda Sektörü* -, 199.

³³⁶ Çağman, 18. *Yüzyılda İstanbul’da Esnafılık - Gıda Sektörü* -, 199-200.

2.2. Gedik Kavramının İmtiyaz Anlamında Kullanımı

Bir toplumda kullanılan kavramların tarihi süreç içerisinde yeni anlamlar kazanması, ilgili kavramı kullanan sosyal grupların geçirdiği toplumsal ve ekonomik dönüşümün doğal bir neticesidir. Gedik kavramı da Osmanlı esnafının karşılaştığı birtakım olguların sonucu olarak imtiyaz anlamlarını zamanla bünyesine katmıştır. İmtiyaz anlamındaki gedikler 18. yy itibariyle, Osmanlı esnafının asırlar boyu bünyesinde barındırdığı temel karakteristik özelliklerinin yeni bir vechesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek kefalet ve ruhsat sistemleriyle gerekse de devletin esnafı himaye politikası ile ilişkili olan gedikler, Osmanlı esnafı açısından konumlarını güvence altına almalarını sağlayan birer vasıta işlevi görmüşlerdir. Ayrıca esnafın mali açıdan sıkıntı içerisinde olduğu dönemlerde gedikler, birer teminat ve borç ödeme aracı olarak kullanılmışlardır.

İnhisar yönteminin uygulamaya konulmasından sonra gedik kavramı, “imtiyaz” anlamını ihtiva edecek şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Nitekim gedik yöntemiyle işletilen sınırlı sayıdaki dükkan dışında dükkan açılmayacağı kaidesi, faaliyetine izin verilen dükkanlara bir imtiyaz hakkı kazandırmıştır. Bu anlamda arşiv kayıtlarındaki “gedik dükkan” ya da “gedikli dükkan” ifadelerinin, ilgili mesleğin icra edilmesi hususunda bir imtiyaz ve ayrıcalığa sahip mekanlar manasında kullanıldığı görülmektedir. Gedik kavramının bu anlamda kullanımına dair *İstanbul Esnaf Tarihi 1* içindeki şu ifadeler örnek olarak gösterilebilir:

“...başka çıkarılmış şâkirdleri kendü re’yleri ile gedik ta’yîn olınan dükkanlardan mâ’adâ dükkan ihdâs itmeyüp ve ta’yîn olınan gedik dükkanlardan biri mahlûl oldukda...”³³⁷

Gediklerin imtiyaz anlamında kullanıldığı benzer bir ifade ise “dükkan gediği” ifadesidir. Bu ifadeye dair bir örnek, 1775 yılında taşçı esnafı ile ilgili sadır olan bir hükümde şu şekilde geçmektedir:

“...mahalleri ve isimleri malum kefere taşçıları ustalarına on bir aded taşçı dükkanı gediği virilüp ve fîmâ ba’d on bir aded kefere dükkanı gedüğinden ziyade kefere dükkanı ihdas olunmayup...”³³⁸

³³⁷ Kal’a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, 1/99. İmtiyaz anlamındaki gedikli dükkan ifadesiyle ilgili bir başka örnek için bkz. Kal’a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, 2/239.

³³⁸ Kal’a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, 2/224-225.

Gedik kavramının imtiyaz anlamında kullanımına dair arşiv kaynaklarında rastladığım bir diğer kullanım, “gediklü usta” terkididir. Bu terkip, sayısı sınırlı gedik dükkanlardan birine yerleştirilmiş ustayı ifade etmek için kullanılmıştır. Buna ilave olarak, “gedik ashâbı” tabiri de benzer anlamda kullanılan bir diğer ifadedir. Arşiv kayıtlarında söz konusu ifadeler sıklıkla rastlanmaktadır. Bu kullanımlarda geçen gedik kavramının imtiyaz anlamına geldiğini açık ve net şekilde ifade etmesi hasebiyle, 1762 tarihinde sadır olan hükmün bir bölümünü burada vermeyi uygun görmekteyim:

“... cem'an yüz elli bir aded dükkan yüz elli bir ustaya mahsus olup ziyade ve noksan olmayup ve ol mikdâr dükkandan ziyâde dükkan ihdâs ve küşâd olunmayup ve her bir ustanun sakın olduğu dükkanında eşyâ-yı ma'lûmesi gediği olup ustalardan gedik ashâbı olanlar sakın olduğu dükkanun icâreteyn ile mutasarrıfları olanlara kadimî kirasını edâ eyledükde mutasarrıfları olanlar esnaf-ı mezkûreden gedik ashâbı olan ustaları dükkan odalarından ihrâc teklifiyle rencide ve remîde itdürilmemek ve gediklü ustaların kadimî sakın oldukları dükkanlara âhar esnaf iskân olunmamak ve eğer âhar esnafdan iskân olunur ise ihrâc olunup kadimîsi üzre dülbendci esnafından gediklü usta iskân olunmak...”³³⁹

Yukarıdaki ifadeler, gedik sahibi ustaların mesleklerini icra ettikleri dükkanları kullanma hususunda bir ayrıcalığa sahip olduğu, dükkan kirasını ödedikleri sürece oralardan çıkarılamayacağı anlamını taşımaktadır. Ayrıca ustaların dükkanlarda bulunan kendilerine ait eşyalarının gedik kabul edildiği belirtilmektedir. Dolayısıyla yukarıdaki örnekten, 18. yy'ın ikinci yarısında gedik kavramının daha önceki anlamına ilave olarak imtiyaz manasını da bünyesine katmış olduğu anlaşılmaktadır.

Gedik kavramı imtiyaz anlamını, 18. yy boyunca bünyesinde barındırmıştır. 1780 tarihli ekmekçi ve değirmenci esnafına ait nizam defteri, 18. yy'ın son çeyreğinde inhisar uygulamasının devam etmekte olduğunu ve gediklerin hâlâ önemli birer imtiyaz vasıtası olarak kabul edildiğini gösteren ifadeler içermektedir. Bu bağlamda ilgili defterde, İstanbul'daki fırın ve değirmenlerin bulundukları yerler ile buraları işleten kimselerin isimleri ayrıntılı şekilde kayıt altına alınmaktadır. Defterde kayıtlı gediklerin dışında yeni gedik ihdas edilmesi yasaklanmakta olup yalnızca ihtiyaç duyulması halinde ve başkasına zararı olmamak şartıyla yeni fırın inşa edileceği belirtilmektedir. Ayrıca

³³⁹ Kal'a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, 1/330.

kanuna uygun şekilde açılan yeni gedik dükkanların kayıtlarının yapılması gerektiği de hüküm altına alınmaktadır.³⁴⁰

İnhisar yönteminin başlamasından sonra, imtiyaz anlamı kazanan gediklerle ilgili meselelerin mahkemeye taşınma sıklığının artıp artmadığı da incelenmesi gereken bir diğer husustur. İstanbul Kadı Sicilleri'nde 1725 – 1765 yılları arasında gediklerle ilgili toplam 43 dava kaydına rastladım. 1765 yılı itibarıyla, gedik kavramının kullanımının yaygınlaştığını tespit ettim. Nitekim 1765 – 1767 yılları arasını kapsayan İstanbul Mahkemesi 25 numaralı sicil defterinde gedik kavramını içeren toplam 46 kayıt yer almaktadır. Dolayısıyla inhisar usulünün başlamasından sonra İstanbul Kadı Sicilleri'nde gedik kavramının kullanımının tedrici şekilde arttığı ve bu artışın 1765 yılında en yüksek seviyeye ulaştığı söylenebilir. Kanaatimce bu dönemde gediklerle ilgili dava sayısının artması, temelde gediklerin ikincil piyasada tedavül etmeye başlamasından kaynaklanmaktadır. İlgili döneme ait dava kayıtlarının büyük oranda gedik hissesi alım satımına dair olması, bu tespiti desteklemektedir.

18. yy'ın ikinci çeyreğinde inhisar yönteminin uygulamaya konulmasıyla, içerisine gedik aletleri yerleştirilmiş olan dükkanların sayısının sabitlendiği ve dolayısıyla bu dükkanların ilgili mesleği icra etme hususunda bir ayrıcalığa sahip olduğu görülmektedir. Bu dükkanlar temelde içerisinde gedik aletlerinin bulunması hasebiyle gedik dükkan olarak anılmakta iken, meslek icra etme hususunda ayrıcalık kazandıktan sonra bu ayrıcalığı (imtiyazı) belirtmek amacıyla da gedik dükkan olarak anılmışlardır. Gedik ashabı ve gedikli usta gibi kullanımlar için de aynı durumun söz konusu olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla inhisar uygulamasının başlamasından sonra gedik kavramının imtiyaz anlamını – kullanım yoluyla – bünyesine kattığı arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır.

2.3. Gediklerin Tescil Süreci

Tarihi süreç içerisinde, gediğin esnaf birliklerine önemli getiriler sağlayan bir hak olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Esnafın bu hakkı elde etme ve koruma hususunda dikkatli davrandığı, elinde bulunan gedikleri temessük, hüccet gibi resmi belgelerle kayıt altına alma çabası içinde olduğu arşiv kaynaklarından anlaşılmaktadır. Esnafın söz

³⁴⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Maliyeden Müdevver [MAD.d.]*, No. 9926.

konusu resmi belgeleri gedik haklarını ispat etmek ve gerektiğinde yetkili mecralara ibraz etmek amacıyla oluşturduğu görülmektedir.

Esnafın gedığın tescili ile ilgili kullandığı asıl belgenin, temessükler³⁴¹ olduğu anlaşılmaktadır. Bir dükkanın gedik yöntemiyle kiralanması veya devredilmesinde, kiracının eline temessük verilmekte olup elinde temessük kaydı bulunmayan kişinin gedik hakkını ispat etmesi zorlaşmaktaydı. Tespit edebildiğim kadarıyla, İstanbul Kadı Sicilleri'nde gedik haklarının temessük yoluyla belgelenmesine dair en erken tarihli kayıt, 1670 yılına aittir. Bu belgeye göre Mustafa b. Musa, sahip olduğu üç saka gedığı için sakabaşından temessük almakta, gediklerin kendisine aidiyeti hususunu sağlamlaştırmak için ise kadılık makamından hüccet talebinde bulunmaktadır. Mustafa b. Musa'nın bu taleplerinin gerekçesi, sakabaşı vekilinin, kendisine intikal etmesi gereken gedikleri mutat uygulamaya aykırı olarak başkasına vermesidir.³⁴² 1726 tarihli bir mahkeme kaydına göre ise mahlul kalan bir kasap dükkanı gedığını elinde bulunduran Hasan, gedığıne başkasının haksız müdahalesini önlemek için resmi makamlardan eline ferman verilmesini talep etmektedir.³⁴³

Temessük, ferman ve hüccet türünden gedik kayıtlarının ilgili gedik üzerindeki sahipliğı belgeleyen evraklar olarak işlev gördüğü anlaşılmaktadır. Bunlar arasında temessükler asıl olmakla beraber gerekli durumlarda esnaf, yetkili makamlardan ferman ve hüccet talebinde de bulunabilmektedir. Arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, temessüklerin kadıya onaylatılması zorunlu olmayıp vakıf mütevellisi yahut esnaf birliğı yetkilisi tarafından verilen temessükler de devlet nezdinde geçerli görülmektedir. Bununla birlikte, esnafın bazı durumlarda ihtiyat amaçlı olarak temessük belgesine ilave hüccet ve ferman türünden belgeler talep ettikleri görülmektedir. Dolayısıyla temessüklerin mülkiyeti ispat edici, ferman ve hüccet gibi sair belgelerin ise sağlamlaştıracı bir fonksiyona sahip olduğu söylenebilir.

Gedik temessükleri, müstakar gediklerde dükkanın ait olduğu vakfin mütevellisi veya kethüda gibi ilgili esnaf birliğinin yetkilisi tarafından verilmekte iken,³⁴⁴ havâî

³⁴¹ Mübahat Kütükoğlu, diplomatik açıdan temessükü “bir borcun ödenmesinin kabul edilmesi, bir şeyin teslim alındığının gösterilmesi gibi hususlarda karşı tarafa verilen bir nevi senet” olarak tanımlamaktadır. Bkz. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, 281.

³⁴² *Bab Mahkemesi 11 Numaralı Sicil*, 38a-2.

³⁴³ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, 16b-1.

³⁴⁴ *Galata Mahkemesi 259 Numaralı Sicil*, 68a-1; *İstanbul Mahkemesi 44 Numaralı Sicil (1193-1194/1779-1780)*, haz. Fikret Sarıcaoğlu, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 79b-1; *İstanbul Mahkemesi 56 Numaralı Sicil*, 1b-1.

gediklerde – herhangi bir gayrimenkule bağıllık söz konusu olmadığından – ilgili esnaf birliğinin yetkili kişisi tarafından gedik sahibine verilmektedir. Gediklerin kaydedildiği bir diğer resmi belge olan hüccetlerin ise kadı tarafından çıkarıldığı anlaşılmaktadır.³⁴⁵

Ayrıca gedik temessüklerinin, ilgili gediğe sahip olan esnafın etnik kökenine göre – Rumca gibi – farklı bir dilde de yazılabildiği görülmektedir.³⁴⁶

Bazı durumlarda devletin, gediklerin kayıt altına alınması meselesini kontrol ettiği ve hak sahiplerinin eline konuyla ilgili resmi belgelerin verilme sürecini takip ettiği arşiv kaynaklarından anlaşılmaktadır. Örnek olarak Evkâf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlı olan gedik dükkanlarla ilgili temessük belgeleri, bizzat nezaret tarafından verilmektedir. Nitekim bazı durumlarda, gedik sahiplerinin eline nezaret tarafından temessük verilmesi gerektiğine dair devlet yetkililerinden ferman sadır olmaktadır.³⁴⁷ Örneğin 1723 tarihinde İstanbul'da damga atölyesinde çalışan ustaların çalışma mekanları gedik kabul edilmiş ve başkalarının bu işe karıştırılmaması hüküm altına alınmıştır.³⁴⁸ Yine 1750 tarihli bir belgede, Balat iskelesinde mevcut bir kömürcü dükkanı için temessük verilip verilmediğinin teyit edilmesi istenmektedir.³⁴⁹ 1758 tarihli diğer bir belgede ise Üsküdar'da Mustafa Paşa Vakfı'na ait bir kasap dükkanı gediği için temessük verilmesi emredilmektedir.³⁵⁰ Benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Gedik hisselerinin temessük vasıtasıyla ispatı yanında gediklerin intikal, satım, ferağ, mahlul kalma ve sair hukuki işlemlerinin tamamlanmasından sonra vakıf defterlerine kaydedildiği anlaşılmaktadır.³⁵¹ Gedik satışı işlemi satıcının elinde bulunan temessük, geçerliliğini yitirdiği için vakıf tarafından alınmakta ve saklanmakta;³⁵² satılan gedik hisseleri ise vakıf defterinde yeni alıcı üzerine kaydedilerek eline yeni bir temessük verilmektedir. Bunun yanında gedik satışlarının mahkemece onaylanıp konuyla ilgili i'lâm sâdır olduğu görülmektedir.³⁵³ Gedik satışı işlemlerinin mahkemeye taşınma sıklığından, bu işlemde kadı onayının örfen zorunlu hale gelmiş bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır.

³⁴⁵ *Bab Mahkemesi 11 Numaralı Sicil*, 38a-2.

³⁴⁶ *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 117-1.

³⁴⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Evkaf Defterleri [EV.d.]*, No. 9455; 9491; 9625.

³⁴⁸ BOA, C..BLD., No. 75/3735.

³⁴⁹ BOA, C..BLD., No. 92/4590.

³⁵⁰ BOA, C..BLD., No. 98/4893.

³⁵¹ *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 166-3.

³⁵² *İstanbul Mahkemesi 56 Numaralı Sicil*, 15a-2.

³⁵³ *İstanbul Mahkemesi 56 Numaralı Sicil*, 2a-1.

Gedik sahibi esnafın bazı durumlarda, tasarruflarında olan gedik kaydını düzelttirme ve yeniden temessük verilmesi talebiyle mahkemeye başvurdıkları görülmektedir. Bu konuya dair İstanbul Mahkemesi 56 numaralı sicilde geçen ifadeler şu şekildedir:³⁵⁴

“... gedik ta‘bîr olunur âlâtının nısf hissesi evkâf-ı hümâyûn tarafından temessük ile Beşinci Selhâne’ye merbût olup benim nısf hissem için evkâf-ı hümâyûn tarafından yedimde temessük olmamağla Mustafa Paşa Vakfı tarafından yedimde olan temessük evkâf-ı hümâyûn tarafından ahz ve Beşinci Selhâne’ye merbût olmak üzere yedime müceddeden temessük i‘tâ olunmak matlûbumdur dedikde...”

Arşiv kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla gedikler, zaman içinde Başmuhasebe Kalemi’ne de kaydedilmeye başlanmıştır.³⁵⁵ 1826 yılında Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti’nin kurulmasından sonra ise gedik kayıtları Nezâret tarafından tutulan defterlere de işlenmiştir.³⁵⁶ Buna ilave olarak literatürde, gediklerin kayıt altına alınma sürecini hızlandıran sebeplere dair birtakım değerlendirmeler yer almaktadır.

Engin Deniz Akarlı’ya göre vakıf dükkanların kiralarda yaşanan artış, gediklerin kayıt altına alınma sürecini hızlandırmıştır. Söz konusu kira artışları esnafı, dükkanlarının gedikli olduğunu ispatlayabilmek adına resmi makamlardan belge talep etmeye yönlendirmiş olmalıdır. Vakıf dükkanları iltizam yöntemiyle kiralamış olan icareteynli mutasarrıflar, yaptıkları yatırımdan mümkün olduğu kadar fazla kâr elde edebilmek adına kendi kiracıları olan esnaftan daha fazla kira talep etmeye başlamışlardır.³⁵⁷ Akarlı’nın yorumuna göre işte bu talepler karşısında esnaf, çözümü resmi makamlara tescil ettirmek suretiyle dükkanlarının gedik olma vasfını öne çıkarmakta bulmuştur. Nitekim ilgili dönemde gedik vasfına sahip bir dükkanın kirasının arttırılamayacağı bilinen bir husustur. Buna ilave olarak esnafın tasarrufunda bulunan dükkanların gedik niteliği kazanması, zamanla esnafın elde ettikleri imtiyaz haklarını koruma ve sürdürme yönündeki eğilimlerini artırmıştır.³⁵⁸ Akarlı’nın bu yorumu isabetli olup gedik sahibi kiracı esnafın kiracılık ilişkilerine ışık tutması açısından da önemlidir. Nitekim arşiv kaynaklarında, kiracı esnafın kira bedelinin arttırılmamasına yönelik devlet makamlarına

³⁵⁴ *İstanbul Mahkemesi 56 Numaralı Sicil*, 33a-1.

³⁵⁵ *İstanbul Mahkemesi 56 Numaralı Sicil*, 70a-1; *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 131-4.

³⁵⁶ BOA, EV.d., No. 9455, 10178.

³⁵⁷ Kal’a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, 1/329-330.

³⁵⁸ Akarlı, “Gedik: Implements, Mastership, Shop Usufruct, and Monopoly Among Istanbul Artisans, 1750-1850”, 228.

yaptığı müracaatlarda dükkanlarının gedik vasfına sahip olma özelliğini, buraları sabit kira bedeliyle kullanmanın meşru gerekçesi olarak zikrettikleri görülmektedir.³⁵⁹

Osmanlı diplomatiğinde sonraki dönemlerde temessük kayıtlarının genel olarak senetlere dönüşmesine paralel olarak,³⁶⁰ gedik temessüklerinin de zamanla yerini gedik senetlerine bıraktığı görülmektedir. Arşiv kayıtlarından, gedik senetlerinin ikincil piyasada menkul kıymet benzeri değerli kağıtlar şeklinde elden ele dolaştığı anlaşılmaktadır. Fakat gedik senetlerinin yaygınlaştığı dönem olan 19. yy, çalışmamızın kapsamı dışında olduğundan çalışmada gedik senetleri detaylı şekilde ele alınmamıştır. İkincil piyasada kıymetli evrak olarak dolaşan gedik senetlerine dair sınırlı sayıda çalışma bulunduğundan bu konunun ayrıca çalışılması gerekmektedir.

2.4. Gedik Dükkanlarla İlgili Hükümler

Osmanlı devletinde her bir meslek grubunun belirli sayıdaki dükkanları dışında dükkan açılmayacağı kaidesi uygulanırken; yeni dükkan açma, şakird ve halifelerin ustalığa terfi ettirilmesi ve mahlul kalan dükkanın esnaftan birine tevcihi gibi hususlara dair hükümler tespit edilmiş ve resmi makamlar vasıtasıyla uygulanmıştır. Söz konusu hükümler sektörden sektöre ufak nüans farklılıkları gösterebilmektedir. Bununla birlikte, ilgili meselelere dair tespit edilen kural ve kaideler genel bir tablo çizmeye imkan verecek benzerliğe de sahiptirler. Çalışmanın bu kısmında söz konusu hususlara dair arşiv kaynaklarında bulunan örnekler ele alınarak genel bir çerçeve çizilecektir.

2.4.1. Yeni Dükkan Açma/Mekan Tayini

18. yy'da her bir iş kolunda esnafın belirli sayıdaki dükkanları dışında dükkan açılmayacağı resmen hüküm altına alınmıştır. Bu itibarla, esnafın işletmekte olduğu dükkanla yetinmeyip nizama aykırı şekilde yeni dükkan açma girişimlerinin devlet tarafından engellendiği görülmektedir. Benzer şekilde esnafın belirli bir sektörde sayısı sabit dükkanlardan başka dükkan açma girişimleri de devlet tarafından önlenmiştir. Esnafın izinsiz dükkan inşa etmesi ve bu dükkanda nizama aykırı şekilde faaliyet gösterme teşebbüsünde bulunması halinde devlet, ilgili kişiyi sıkı takibe almakta ve gerektiğinde dükkanını yıktırarak aynı girişimi tekrarlamasının önüne geçmektedir.

³⁵⁹ Kal'a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, 1/329-330.

³⁶⁰ Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, 281.

Ayrıca esnafın tasarrufunda bulunan dükkanları amacı dışında kullanmaları da yasaklanmıştı.

Arşiv belgelerinde bazı durumlarda esnafın yeni dükkan açma yahut kapatılmış olan dükkanını yeniden açtırma yönündeki çabalarına dair kayıtlar dikkat çekmektedir. Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla esnafın bu çabaları bazı durumlarda başarıyla sonuçlanmıştır. Buna dair bir örnek, 1726 tarihli bir mahkeme kaydında yer almaktadır. Buna göre keyif verici içeceklerden sayılan ve satışı devletçe yasaklanan berşi³⁶¹ satan Ahmed'in dükkanı devlet tarafından kapatılıp mühürlenmiştir. Akabinde Ahmed, berş yerine gül tatlısı ve içecek satışı yapacağına dair resmi makamlara kefil ile beraber taahhütte bulunarak arzual iletmıştır. Bunun üzerine Ahmed'in dükkanının yeniden açılmasına karar verilmiştir.³⁶²

Gedik sahipleri dükkandan ihraç edildikten sonra bazı durumlarda yeniden dükkan açmalarına izin verildiği görülmektedir. Örneğin halatçı esnafından Ali Reis, esnaf birliği yetkilileri tarafından bir sebeple birlikten çıkarılmakta, akabinde Ali Reis ile halatçı kethüdasının anlaşmazlığı sulh yoluyla giderilerek Ali Reis'in Galata'da bir halatçı dükkanı açmasına izin verilmektedir. Esnaf birliğine tekrar dahil olan Ali Reis, esnaf nizamına aykırı hareket etmeyeceğine dair söz vermektedir. Bunun karşılığında halatçı esnafı yetkilileri, halatçı tezgahı gediklerinden birinin mahlul kalması halinde gedığın Ali Reis'e verileceğini taahhüt etmektedirler.³⁶³ Dolayısıyla esnafın, münferit olarak adli makamlara başvurmak suretiyle ilgili esnaf birliği yetkililerine karşı hakkını savunabilmesinin ve gerekirse yeniden dükkan açmasına izin verilmesinin imkan dahilinde olduğu anlaşılmaktadır.

Esnafın bireysel çabası ile dükkanının yeniden açıldığına dair 1750 tarihli bir başka belgede ise, kadayıfçılık yapan Mehmed b. Ahmed dükkan sahibi tarafından dükkandan çıkarıldıktan sonra Odabaşı Çarşısı'nda tekrar dükkan açmayı talep etmekte, onun bu talebi çarşı esnafı tarafından uygun görülerek kethüda ve yiğitbaşının dükkan açmaya izin vermesi sağlanmaktadır.³⁶⁴ Bu belge, herhangi bir çarşıda yeni dükkan açılacağı zaman çarşı esnafının da dükkanın açılıp açılmaması konusunda görüş beyan edebildiklerini göstermektedir.

³⁶¹ Berş, Osmanlı'da afyon şurubu ve keten yaprağından üretilen bir çeşit sarhoş edici macuna verilen isimdir. Büyük Lügat - Osmanlıca Türkçe Sözlük, "Berş" (Erişim 25 Ocak 2024).

³⁶² *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, 20a-1.

³⁶³ *Galata Mahkemesi 259 Numaralı Sicil*, 4b-3.

³⁶⁴ *Bab Mahkemesi 197 Numaralı Sicil*, 62b-2.

Herhangi bir iş kolunda faaliyet gösteren mevcut gedik dükkanların talebe cevap verememesi halinde, esnafın gediksiz dükkan açmasına mahal bırakmamak adına ilgili iş kolundaki gedikli dükkan sayısı artırılırdı.³⁶⁵ Bu durumda dükkanın hangi bölgede açılacağı ve ilgili faaliyeti yürütme işinin kimin uhdesinde olacağı belirlenerek yeni dükkan ait olduğu esnaf birliğinin nizamına dahil edilirdi. Ayrıca yeni dükkan açılması işleminin Başmuhâsebe'ye kaydedildiği ve konuyla ilgili ilmühaber verildiği de ilgili kayıtlardan anlaşılmaktadır.³⁶⁶ Konuyla ilgili bir belgeye göre 1755 tarihinde Balat civarında boş bir arsa üzerine Ayasofya-i Kebîr Vakfı yararına bir dükkan bina edilip ekmekçi fırını olarak faaliyete başladığı ifade edilmekte, bu fırından çıkan ekmeklerin satışı için hangi mahallerde kaç tane iskemlenin tayin ve tahsis edileceği net bir şekilde belirlenmektedir.³⁶⁷

Arşiv kaynaklarında yeni dükkan açılmasıyla ilgili dikkat çeken örneklerden biri de esnafın padişaha yakın kimseleri aracılığıyla dükkanının ilgili sektörün nizamına dahil edilmesini sağlamasıdır. Konuyla ilgili örnek bir kayda göre Kehhalbaşı Hasan Topkapı'da ekmek fırını açma girişiminde bulunmakta, başlangıçta onun bu girişimi ilgili bölgede yeni ekmek fırını açılmasının yasak olduğu gerekçesiyle engellenmesine rağmen akabinde başağasının araya girmesiyle yeni ekmek fırınının açılmasına izin verilmektedir.³⁶⁸ Dolayısıyla 18. yy'da esnaf nizamlarının tatbiki ve yeni dükkan açılması ile ilgili kural ve kaidelerin uygulanması hususunda esnaf arasında ahbap-çavuş ilişkisi olarak nitelenebilecek uygulamaların da mevcut olduğu görülmektedir.

Herhangi bir sektöre ait faaliyetin yürütülmesi için devlet tarafından belirlenen mekanlar dışında herhangi bir yerde – ne surette olursa olsun – gedik vasfıyla tanımlanmış bir mekanın peyda edilmemesi, devletin üzerinde titizlikle durduğu meseleler arasındadır. Örneğin 1781 tarihli bir kayıta ise sof ve şal satımının yalnızca Nuruosmaniye Camii yakınındaki Amcazade Hüseyin Vakfı'na ait bir handa yapılacağı hüküm altına alınmaktadır. Buna ilave olarak sofçu esnafının dükkanlarının önüne peykeler yaparak buraları gedik adı altında satışa çıkardıkları, ancak bu gibi muameleler için vakıf mütevellisinden izin alınması gerektiği belirtilmektedir.³⁶⁹ Dolayısıyla ilgili

³⁶⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hatt-ı Hümayun [HAT]*, No. 548/27062.

³⁶⁶ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, 86b-1.

³⁶⁷ Kal'a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, 1/96.

³⁶⁸ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, 78b-1.

³⁶⁹ BOA, *Cevdet Evkaf [C..EV..]*, No. 128/6368.

kayıttan, usulsüz gedik ihdasının devlet tarafından yasaklanmış olduğu ve kayıt dışı gediklerin tanınmadığı anlaşılmaktadır.

Arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere, normal şartlarda sayısı sınırlı gedik dükkanlardan daha fazla dükkan açılabilmesinin tek meşru gerekçesi, halkın ihtiyacının bulunmasıdır. Bununla birlikte kalfaları ödüllendirme, tanıdıklar vasıtasıyla yeni dükkan açılmasını sağlama gibi durumlarda dükkan sayısındaki artışın - nizam karşısında – ne şekilde izah edilip gerekçelendirildiği hususunda arşiv kayıtları net değildir.

İkincil literatürde, gedikli dükkan sayısının dondurulmasının devletin halkın refahını sağlama ve devam ettirme ilkesiyle çeliştiği yorumu yapılmaktadır. Dolayısıyla devletin, dükkan sayısının artırılmaması yönündeki ısrarcı tutumu herhangi bir sektörde talep artışı olduğu dönemlerde gediksiz dükkan açma teşebbüslerine kapı aralamıştır.³⁷⁰ Bu yoruma ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin inhisar politikası, ihtiyaç duyulan sektörlerde dahi geçerli mutlak bir sınırlandırmayı ifade etmez. Yukarıdaki örneklerde açıkça görüldüğü üzere devlet, ihtiyaç halinde “gedikli” olmak kaydıyla yeni dükkanlar inşa ve ihdas edilmesine izin vermiştir. Dolayısıyla inhisar politikasını, her durumda halkın refahıyla çelişen zararlı bir uygulamadan ziyade; ilk dönemlerde belirli amaçlara matuf olarak başvurulmuş, bununla birlikte zamanla temel amacından uzaklaşarak önceden tahmin edilemeyen olumsuz sonuçlar doğurmuş bir politika olarak değerlendirmek daha isabetlidir.

2.4.2. Ustalığa Terfi

Esnaf birliklerinde dükkan sayısının sınırlanması, ilgili dükkanlarda meslek icra edecek usta, kalfa ve çırak kadrolarını da ilgilendiren bir husustur. Bu itibarla her bir dükkanda kaç kişinin çalışacağı ve çalışanların hangi şartları sağladıktan sonra terfi edeceklerine dair kurallar esnaf birlikleri tarafından belirlenerek uygulanmıştır. Camcı esnafının ustalığa terfi ile ilgili uygulaması, konuya dair genel bir fikir vermesi açısından aşağıda birebir ibarelerle verilmiştir:³⁷¹

“... camcı dükkanları esnaf-ı merkûmenin pîr-perver üstadlarıyçün gedik olmak üzere ta'yîn ve tahsis olunup ve camcı dükkânı gedigine mutasarrıf olan üstadları şâkird alduktan sonra kethüdaları ve yiğitbaşları ve müsinn ü ihtiyârları

³⁷⁰ Koyuncu Kaya, “The Dilemma of the Ottoman State: Establishing New Gediks or Abolishing Them”, 449.

³⁷¹ Kal'a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, 1/99.

ma'rifetleriyle alup ve san'at-ı merkûmeyi tahsil eyleyüp fahl ü müstahıkk olduklarına cümle ma'rifetiyle başka çıkarılıp ve bir sene üstadı yanında ücret ile halifelik hizmetinde olmak üze ve başka çıkarılmış şakirdleri kendü re'yları ile gedik ta'yîn olunan dükkanlardan mâ'adâ dükkan ihdâs itmeyüp ve ta'yîn olunan gedik dükkanlardan biri mahlûl oldukda yine cümle ma'rifetiyle dükkan gedüğü virilüp..."

Yukarıdaki ifadelerden, camcı esnafına ait dükkanların gedik dükkan olarak kabul edildiği, dolayısıyla da esnaf birliğindeki ustalara ilgili mesleği icra etmede bir imtiyaz hakkı sağladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca esnaf ustalarının yanına şakird (çırak) alma, mesleği öğretip çırakları kalfalığa terfi ettirme gibi süreçleri esnaf birliği yetkililerinin bilgisi dahilinde yürütmeleri gerektiği hüküm altına alınmaktadır. Camcı esnafında kalfalığa terfi edenlerin bir sene ustasının yanında ücretli çalışması zorunlu tutulmuş olup kalfaların yetkililerden izinsiz müstakil dükkan açması yasaklanmıştır. Buna göre bir kalfanın ustalığa yükselip gedik dükkanlardan birine yerleşebilmesi, ancak sayısı sınırlı bu dükkanlardan birinin mahlul kalması (boşalması) ve ilgili esnaf birliği yetkililerinin izin vermesi ile mümkün olabilmektedir.

Ustalığa terfi meselesine dair bir diğer örnek şu şekildedir: 1755 tarihli bir kayda göre İstanbul camcı esnafından el-Hâcc Ahmed 18 seneden beri meslekte kalfa olarak faaliyet gösterdiğini, mesleği iyice öğrenip mahir hale geldiğini, dolayısıyla da başka çıkarak³⁷² bir dükkan açmak istemesine rağmen esnaf yetkililerinin buna engel olduğunu ilgili makamlara bildirmektedir. Bunun üzerine camcı esnafının kethüda ve yiğitbaşısı, ellerinde bulunan nizam gereği 93 adetden daha fazla camcı dükkanı açılmayacağını, ancak sınırlı sayıdaki dükkanlardan birinin mahlul olması halinde el-Hâcc Ahmed'in oraya yerleştirilebileceğini belirtmektedirler. Bu meseleyle ilgili Dîvan'dan çıkan hüküm, nizama riayet edilmesi gerektiği yönünde olmuştur.³⁷³

Yukarıdaki örneklerden anlaşılabileceği üzere bir kalfanın sayısı sınırlı gedik dükkanlardan birinde usta olarak çalışabilmesi için, söz konusu dükkanın mahlul kalmasını ve akabinde yetkililer tarafından kendisine tevcih edilmesini beklemesi gerekmektedir. Dolayısıyla dükkan sayısının sınırlanmasının, bir anlamda usta sayısının da dondurulmasına yol açtığı söylenebilir. Konuyla ilgili olarak Onur Yıldırım, meslekte

³⁷² Osmanlı toplumunda usta olup müstakil olarak iş yapmaya başlamak, "başka çıkmak" ifadesiyle anlatılmaktadır. Sözce, "Başka Çıkmak Ne Demek?" (Erişim 27 Ocak 2024).

³⁷³ Kal'a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, 1/97.

yükselmeyi zorlaştıran söz konusu durumun zamanla kalfalık kadrolarında birikmeye yol açtığı yorumunu yapmaktadır.³⁷⁴ Arşiv belgelerinde esnafın uzun yıllar kalfa olarak çalışmak durumunda kaldığını gösteren – yukarıdaki örneğe benzer – kayıtlar, bu tezi doğrulamaktadır.³⁷⁵

Bazı durumlarda devletin, esnafı gösterdiği yararlıktan ötürü taltif etmek istediğinde ödül olarak gedik dükkan açmasına izin verdiği, dolayısıyla da kadrosunu ustalığa terfi ettirdiği görülmektedir. Örneğin, Nurusomaniye Camii'nin inşaatında sonuna kadar çalışan zimmi bir kalfanın, taltif amacıyla bir keresteci dükkanı açmasına izin verilmiştir.³⁷⁶ Bu örnekte kalfa, gösterdiği üstün başarı sayesinde mesleğini gedikli keresteci ustası olarak sürdürmeye hak kazanmıştır.

Bazı sektörlerde, esnaf birliğinde yetkili gedik sahibi ustalardan birinin aynı anda iki gediğe mutasarrıf olmasının yasaklandığı görülmektedir. Örneğin 1744 yılında kalaycı esnafına mensup bir usta, sahip olduğu gedik dükkandan başka bir kalaycı dükkanı daha satın almakta ve kiracıyı çıkararak dükkanı kendisi kullanmak istemektedir. Bunun üzerine esnaf birliği yetkilileri, bir ustanın iki gediğe mutasarrıf olmasının nizama aykırı olduğu gerekçesiyle söz konusu girişimi resmi kanallar vasıtasıyla engellemektedir.³⁷⁷ Bir kişinin aynı anda iki gediğe mutasarrıf olamayacağına dair hükmü tüm sektörlerle teşmil edecek delillere sahip değiliz. Bununla birlikte devletin ve esnaf birliği yetkililerinin, esnaf arasında adaleti sağlamak adına söz konusu hükmü genel anlamda uygulamaya koymuş olmaları muhtemeldir.

2.4.3. Gediğin Nakli

Belirli bir mesleğe ait gedikli dükkanların aynı yerde faaliyet göstermeleri hususu, devlet tarafından önemsenen ve titizlikle takip edilen meselelerden biri olagelmıştır. Dolayısıyla gediklerin, bulundukları dükkandan başka bir yere intikali yasaklanmıştır.³⁷⁸ Bununla birlikte gerekli bazı durumlarda gediklerin – kaydının yenilenmesi suretiyle – başka bir yere nakledilmesi mümkündür.

³⁷⁴ Yıldırım, “Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm: 1650-1826”, 166.

³⁷⁵ Kal'a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, 1/97.

³⁷⁶ BOA, C..EV., No. 194/9670.

³⁷⁷ Kal'a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, 1/33.

³⁷⁸ Arşiv belgeleri, söz konusu yasağa dair birçok örnek barındırmaktadır. Bu örneklerden biri için bkz. BOA, *Cevdet Belediye [C.BLD]*, No. 52/2587.

Gediğin naklini gerekli kılan faktörlerin başında, gedik dükkanının yangın ve deprem gibi doğal afetler neticesinde hasar görmesi meselesi yer almaktadır. Yanan dükkandaki gediklerin gerekli durumlarda başka bölgeye nakledildiği görülmektedir. Örneğin Kumkapı'da bulunan bir fırın, çıkan yangında tamamen yanmış ve kullanılamaz hale gelmiştir. Konuyla ilgili olarak, fırın sahiplerinin tamire güç yetirememeleri sebebiyle fırın gediğinin ihtiyacı olan farklı bir bölgeye nakledilmesine karar verilmiştir. Söz konusu karara binaen eski fırın gediği ile ilgili kayıt kaldırılarak gedik sahiplerinin ellerine kararı beyan eden suret verilmiştir.³⁷⁹

Gedik dükkanının yangında zarar görmesi neticesinde, gerekli durumlarda gedik sahibi kiracının gediğini dilediği kimseye satmasına, alıcının da başka bir yerde ilgili mesleği icra edeceği yeni bir gedik dükkan açmasına izin verilmektedir.³⁸⁰ Bu meselede, gedik hakkının kaynağı sayılan mesleki aletlerin de yanıp yanmadığı ve başkasına satılacak olan gediğin soyut bir hak olarak mı, yoksa mesleki aletler vasıtasıyla mı satıldığı konusunda arşiv kayıtlarında net bir bilgi yoktur. Bununla beraber dönemin şartları dikkate alındığında, gedik aletlerinin yangından hasarsız çıkmasının pek mümkün olmadığı, dolayısıyla da gediğin soyut bir hak olarak satılıp mesleki aletlerin alıcı tarafından temin edilerek gedik dükkana yerleştirildiği muhtemel bir uygulama olarak ifade edilebilir.

Gediğin nakli ile ilgili olarak değinilebilecek bir diğer konu, müstakar ve havâî gediklerin bir yerden başka bir yere intikal hususunda farklı hükümlere tabi olmalarıdır. Esasında havâî gedikler belirli bir mekana bağlı olmayıp hareket serbestisi hususunda herhangi bir kısıtlamaları bulunmamaktadır. Bu türe saka gedikleri örnek olarak verilebilir. Ancak arşiv kaynaklarında yaptığım tarama, havâî gediklerin sayısının sınırlı olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla gediğin hukuki ve işlevsel anlamlarını barındıran türün esasen müstakar gedikler olduğu ve mutlak olarak gedik denildiğinde bu türün kastedildiği söylenebilir.

³⁷⁹ BOA, C. BLD, No. 54/2687; 50/2451; *İstanbul Kadılığı Sicilleri*, İst, D.53, s. 116 akt. [Çağman, 18. *Yüzyılda İstanbul'da Esnafılık - Gıda Sektörü* -, 114]. Gediklerin farklı bir bölgeye nakledilmelerine dair örnek için bkz. İKS, İst, D.40, s. 33 akt. [Çağman, 18. *Yüzyılda İstanbul'da Esnafılık - Gıda Sektörü* -, 114].

³⁸⁰ İKS, İst, D.47, s. 52 akt. [Çağman, 18. *Yüzyılda İstanbul'da Esnafılık - Gıda Sektörü* -, 115].

2.4.4. Gedik Tevcihi

Gedik sahibi ustanın geride evlat bırakmadan vefat etmesi halinde mahlul kalan gedik dükkan, esnaf yetkilileri tarafından esnaftan uygun görülen bir diğer kişiye devredilmektedir. Bu durum gedik tevcihi olarak adlandırılır. Mahlul gediklerin kime devredileceği hususunda da devletin zaman zaman müdahalede bulunduğu ve belirli zümrelere gedik devrini engellediği görülmektedir. Örneğin ekmekçi esnafında ortaya çıkan bozulmanın sebebinin Arnavut ekmekçilerin çoğalması olduğunu düşünen devlet, tedbiren mahlul kalan fırın gediklerinin Arnavutlara değil, Ermenilere bırakılması yönünde bir karar almıştır.³⁸¹ Etnik ayrıma dayalı olarak verilen bu karar, devletin esnaf arasında asayiş sağlama çabasının doğal bir sonucudur.

Gedik dükkanların başkasına devrini gerektiren bir diğer sebep, gedik sahibi ustanın dükkanını metruk bırakmasıdır. Başka yere giderek gediklerini metruk bırakanların gediklerinin ellerinden alınıp aletlerinin satılacağı ve dükkanların kefaletle ehline verileceği de konuyla ilgili olarak devlet tarafından alınan kararlar arasındadır.³⁸² Buna ilave olarak mahlul kalan gediklerin bazı durumlarda aynı esnaf birliği içerisinde – koltukçu da denilen – ayakta gezerek meslek icra eden gruptaki kıdemli ustalara tevcih edildiği görülmektedir.³⁸³ Dolayısıyla herhangi bir esnaf birliği içerisinde *ayakta gezdirici* grubundan *gedik sahibi* grubuna geçiş yapmanın, bir çeşit terfi olarak kabul edildiği söylenebilir.

Kethüda ve yiğitbaşı gibi esnaf yetkilileri nezaretinde yürütülen gedik tevcihi işlemlerinin, ilgili dükkanın atıl kalmasını önleme amacına matuf olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin 1727 yılında seccade kilimi dokuyan esnaf ile ilgili sâdır olan ferman, tevcih işlemlerinin esnaf arasında hangi esaslara göre yürütüleceğini şu ifadelerle anlatmaktadır:

“...gerek müslim ve gerek zimmî işlerinden biri fevt oldukda yedinde mevcûd destgâhları evlâdına, yoğise kethüdâ ve cümle ma‘rifetiyle halîfelerinden bir müstahakkına ve müstahik halife dahi yok ise yedinde olan destgâhları kethüdâ ve cümle ma‘rifetiyle ustalarından ziyâde destgâha muhtâc ustaların destgâhlarına zam olunup...”³⁸⁴

³⁸¹ BOA, *Hatt-ı Hümayun [HAT]*, No: 273/16066.

³⁸² BOA, *MAD.d.*, No. 9926.

³⁸³ Kal’a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, 1/215.

³⁸⁴ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, 60b-1.

Yukarıdaki ifadelerden gedik sahibi ustanın geride evlat bırakmadan vefat etmesi, diğer bir deyişle gedik dükkanının mahlul kalması halinde, dükkanın ilgili esnaf birliğinde kadro bekleyen ehil kalfalardan birine devredileceği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kalfalar açısından bakıldığında, meslekte yükselmenin neredeyse yegane yolu gedik dükkanlardan birinin mahlul kalmasını beklemektir. Esnaf birlikleri içerisinde uzun süre kalfa olarak çalışıp ustalığa yükselmeyi bekleyen pek çok üyenin bulunduğu göz önüne alındığında, söz konusu tevcihlerin birlik içindeki yığılmaları önleyecek ve sayısal açıdan hiyerarşik dengeyi sağlayacak yeterlilikte olmadığı anlaşılmaktadır.

2.4.5. Hileli Gedik Uygulamaları

İstanbul yangınları, gedik dükkanlarla ilgili kiralama süreçlerini sekteye uğratan ve esnafın çeşitli hileli yollara tevessül etmesine olanak sağlayan önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim vakıf dükkanların tamamen yanması, yangından sonra yeniden inşa sürecinde binaların önceki vaziyetiyle uyuşmayan birçok hileli girişime de sebep olmuştur. Kenan Yıldız, arşiv kayıtlarında bu meseleye dair yer alan örneklerden birini şu şekilde aktarmaktadır:

Örneğin, Uzunçarşı'da iki kişi, 1782 yangını sonrasında yeniden yaptıkları tülbent yemenicisi dükkânı için öteden beri aldıkları aylık 8 kuruştan daha fazla kira bedeli alabilmek amacı ile dükkân gediğini bir tütüncü esnafına satıp dükkânı da kiralamak istemişlerdir. Oysa bu yer, İstanbul'da bulunan toplam 151 tülbent yemenicisinden biri olmasından dolayı nizam-ı kadîme aykırı bir durumdur. Aynı zamanda kanuna da aykırı bir yerde duran bu mesele, kadı tarafından ayrıntılı şekilde incelenerek sultana ilam olunmuş ve söz konusu yerin mevcut kiracısı olan İstefan v. Sahak'a tekrar kiralınması için ferman istenmiştir.

Yukarıdaki örnek, gedik dükkanların yeniden inşa sürecinde esnafın başvurduğu hileli uygulamaların yanında, esnafın kullanımında bulunan gedik dükkanların yerleşim yerlerinin yangından sonra dahi değiştirilmemesi ve yeniden inşa edilecek her bir dükkanın nizama uygun olarak üslûb-ı sâbık üzere inşa edilmesi hususunda devletin gösterdiği titizliğe de işaret etmektedir.

Esnafın koyduğu kural ve kaideleri ihlal eden ve gediklerle ilgili uygulamalarda sahtekarlık yapanların, ilgili esnaf birliğinin şikayetleri ile çeşitli cezalara çarptırıldığı görülmektedir. Örneğin 1766 yılında bir zimmi, esnaftan bazılarının gediklerine haksız

yere el koyması ve sahte temessükler peyda ederek gerçekte var olmayan gedikleri satması sebebiyle mumcu esnafı yetkililerinin şikayetleri neticesinde dahil olduğu esnaf birliğinden çıkarılmaktadır. Ayrıca belgede esnaf birliğinden ihraç cezasının hemen uygulanmadığı, ilgili kişinin daha önce de çeşitli suçlardan kürek ve zindan cezası gibi cezalara çarptırıldığı ifade edilmektedir. Gedik kayıtlarında sahteciliğe dair zikredilen örnekler, gediklerin esnaf arasında mali açıdan muteber ve rağbet edilen varlıklar olarak kabul edildiğini göstermektedir.

2.5. Gediklerin Teminat Aracı Olarak Kullanılması

18. yy'da devletin içinde bulunduğu, her alanda kendini gösteren genel bunalıma paralel olarak, klasik dönemde tesis edilmiş diğer kurumların geçirdiği sürece benzer şekilde gedik kurumu da bir bozulma ve çözülme sürecinin içine girmiştir. Gedik sisteminin çözülmesi, esasında esnaf teşkilatının da zayıflayarak dağılmaya başlamasının doğal bir gerekçesidir. Bu süreci hızlandıran temel etken, esnaf birliği üyelerinin ellerindeki gedik temessük veya senetlerini tüccara olan borçları karşılığında teminat olarak göstermesidir.³⁸⁵ 18. yy'da gediklerin, bir gayrimenkul üzerindeki devamlı kullanım hakkını gösteren belgeler olarak tedavülde dolaşması, önceden tahmin edilemeyecek birçok farklı durumu da beraberinde getirmiştir. İlgili dönemde gedik belgeleri, zanaatkarların toptan hammadde aldıkları tüccarlara olan borçlarına karşılık gösterdikleri bir güvence belgesi olarak işlev görmüştür.³⁸⁶

Esnafı, ellerindeki gedik belgelerini teminat olarak göstermeye zorlayan birtakım iktisadi sebepler bulunmaktadır. Vakıf mütevelliliklerinde ve esnaf birliklerinin yönetim kadrolarında iltizamın uygulanmaya başlamasıyla kendini gösteren değişim, esnafı mali açıdan zor durumda bırakmış ve imalat için tüccarlardan alacakları hammaddeyi vadeli şekilde borçlanarak almalarına sebep olmuştur. Dolayısıyla esnaf, hammadde alımı sırasında tüccara olan borcuna karşılık ellerindeki gedik belgelerini teminat olarak göstermeye başlamıştır. Esnafın borcunu ödeyememesi durumunda ise dükkan içerisindeki – mesleki aletlerden ibaret olan – sabit sermaye, müzayede ile en yüksek

³⁸⁵ Yıldırım, “Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm: 1650-1826”, 166.

³⁸⁶ Akarlı, “Gedik: Implements, Mastership, Shop Usufruct, and Monopoly Among Istanbul Artisans, 1750-1850”, 224. Esnafın tüccara olan borcunun ödenmesi talebine dair bir belge örneği için bkz. BOA, C..BLD., No. 123/6124.

meblağı verene satılmıştır.³⁸⁷ Bu durum, gedik belgelerinin ilgili meslekle iştigal etmeyen kimselerin eline geçmesi anlamına gelmektedir.³⁸⁸ Dolayısıyla 18. yy'da gedik sisteminin asıl amacından uzaklaşarak neticede tasfiyesine yol açacak bir sürecin içine girmiş olması, o dönemde devletin yaşadığı ekonomik bunalımın doğal ve zorunlu bir sonucu niteliğindedir.

Gediklerin teminat işlevine dair kaynaklar, ilgili dönemde gediklerin zamanla bir kredi müessesesi olarak kullanımından bahsetmektedir. Buna göre gediklerin rehin olarak verilebilmesi, esnafın tüccara olan borçları karşılığında gedik senetlerini teminat olarak göstermelerine neden olmuştur. Bu durum, tüccar kesiminin alacakları için de sağlam bir güvence anlamına geldiğinden kredili/veresiye alışverişin uygulanabilir hale gelmesini sağlamış ve üretimin devamlılığını kolaylaştırmıştır.³⁸⁹

Çağdaş araştırmacılardan Seven Ağır da gediklerin alışverişlerde teminat olarak kullanılmaya başlanmasını, dönemin siyasi ve askeri birtakım problemlerine bağlamaktadır. Ağır'ın konuyla ilgili değerlendirmesine göre 18. yy'ın ikinci yarısında imparatorluğun siyasi ve askeri zorlukları, İstanbul'un geleneksel tedarik ağlarını bozmuş, girdi fiyatlarını yükseltmiş ve böylece özellikle bu ağlara bağımlı sektörlerde ödeme güçlükleri yaratmıştır. Geleneksel olarak tüccar ile esnaf arasındaki uzun vadeli kredi ilişkileri, çoğunlukla kredi bazında şehirli esnafla iş yapan tüccarlar için riskleri azaltan karşılıklı sorumluluk planları ile sürdürülmüştür. Borç temerrütleri arttıkça tüccarın daha fazla kredi verme konusundaki isteksizliği esnaf birliklerini baskı altına almış ve netice olarak esnaf birlikleri ve tüccar kesimi, gediklerin bu sektörlerde teminat edilebilir mülk olarak tanınmasını kabul etmiştir.³⁹⁰

Kaynakların yukarıda zikredilen tespitini teyit etmek amacıyla arşiv kayıtlarında yaptığımız araştırma, bize gediklerin esnafın borcuna karşılık rehin olarak alacaklıya bırakıldığını göstermektedir. 1779 tarihli bir belgeye göre şerbetçi esnafından Dimitri, Attar İbrahim b. Mehmed'e olan borcu karşılığında Mahmutpaşa Çarşısı'ndaki şerbetçi dükkanında yer alan gedik aletlerini rehin olarak vermiş, borcunu ödedikten sonra da

³⁸⁷ Konuya dair örnekler için bkz. *İstanbul Mahkemesi 33 Numaralı Sicil (1183-1185/1769-1770)*, haz. Yılmaz Karaca – Mustafa Yılmaz, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 33b-2; *İstanbul Mahkemesi 44 Numaralı Sicil*, 33a-1; *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 150-2.

³⁸⁸ Yıldırım, “Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm: 1650-1826”, 166.

³⁸⁹ Kal'a, “Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Genel Bir Değerlendirme”, 250.

³⁹⁰ Ağır, “The Rise and Demise of Gedik Markets in Istanbul, 1750–1860”, 142.

gedik aletlerindeki rehin kaldırılmıştır.³⁹¹ Yine 1790 tarihli bir belgeye göre bir zimmî, Bekzada adlı bir hanıma 160 gurus borç vermiş ve borcu karşılığında da Bekzada'nın Galata'daki dükkanında yer alan gedik aletlerini rehin olarak almıştır. Buradaki rehin işleminin, esasında bey' bi'l-vefâ yoluyla yapıldığı, "... *mâlike olduğu câmeşûy âlâtını vefâen bana bey' ve teslîm etmekle...*" ifadesinden açıkça anlaşılmaktadır.³⁹²

Maddi bir değere sahip olan gedik hisseleri, bazı durumlarda esnafın birbirine yahut tüccara olan semen cinsinden borcunu ödeme aracı olarak da kullanılmıştır. Gedik sahibi esnaf, borçlarını ödemek için gedik hisselerini bizzat satabildiği gibi,³⁹³ borçlu olarak firar eden kimselerin gedikleri de esnaf yetkilileri tarafından borçlarını kapatmak üzere müzayede ile satılmıştır.³⁹⁴

Gediklerin borca karşılık rehin bırakılabilmesi, esasında esnaf arasında teşekkül etmiş olan kefalet sisteminin bir pekiştirme aracı ve daha ileri bir aşaması olarak değerlendirilmiştir.³⁹⁵ Esnaf birliği arasına dahil olabilmenin en önemli şartı sayılan mekfûl (kefilli) olma hususu, bir anlamda birliğe yeni katılan kişi için diğer üyeler nazarında bir teminat ve güvence işlevi görmektedir. Benzer şekilde gedik hisseleri de maddi değeri haiz, rehin bırakılabilir varlıklar olmaları açısından sahipleri için borçlanmayı kolaylaştırıcı bir rol icra etmişlerdir. Bu itibarla, potansiyel bir kefil olarak da görülebilecek gediklerin, maddi bir değere sahip olmaları hasebiyle kefalet sisteminin daha gelişmiş bir versiyonu olduğu söylenebilir.

Onur Yıldırım, gediklerin borç karşılığı rehin bırakılması ve müzayede usulüyle esnaf dışındaki kimselere satılmasını, esnaf birliklerinin dağılma nedenlerinden biri olarak görmektedir.³⁹⁶ Bu yorum, meselenin ilgili dönemde esnaf birliklerinin işleyişinin önemli bir parçası haline gelen gedik sisteminin bozulmaya başlamasıyla bağlantılı olarak ele alındığında isabetli kabul edilebilir. Esasında gediklerin esnaf birliği yetkilileri tarafından müzayede ile satımında başka hangi kriterlere dikkat edildiği noktasında belgeler açık bir bilgi vermemektedir.³⁹⁷ Bu konuda net olan, gedğin en

³⁹¹ *İstanbul Mahkemesi 44 Numaralı Sicil*, 9a-1.

³⁹² *Üsküdar Mahkemesi 531 Numaralı Sicil*, (1204-1207/1790-1793), haz. Abdülkadir Altın – Nedim Pakırdağ – Yılmaz Karaca, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 24a-4.

³⁹³ *İstanbul Mahkemesi 44 Numaralı Sicil*, 39a-1.

³⁹⁴ *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 150-2; 208-1.

³⁹⁵ Kal'a, "Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Genel Bir Değerlendirme", 250.

³⁹⁶ Yıldırım, "Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm: 1650-1826", 166.

³⁹⁷ Benzer bir değerlendirme için bkz. Koyuncu Kaya, "The Dilemma of the Ottoman State: Establishing New Gediks or Abolishing Them", 450.

yüksek fiyatı veren kişiye satıldığıdır. Bu durum, normal şartlarda mahlul kaldığında esnaf birliğinden ehil bir kimseye devredilmesi gereken gediklerin borçluluk halinde finansal şartların zorlamasıyla esnaf birliğine mensup olmayan kişilere de satılabildiği anlamına gelmektedir. Dolayısıyla gediklerin zaman içinde esnaf dışından finansal güce sahip kimselerin ellerine geçmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Kanaatimce bu olgu, zamanla gediklerin ikincil piyasada tedavülüne yol açarak gedik sisteminin tamamen farklı bir yöne doğru evrilme sürecini hızlandırmıştır.

Netice itibariyle esnafın tüccara olan borcuna karşılık gedik belgelerini teminat gösterebilmesinin, gedikleri tasfiyeye götüren sürecin başlangıcı olduğu söylenebilir. Teminat gösterme işlemi esnafın veresiye alışverişlerini kolaylaştırmış olsa da neticede gedikler, ilgili meslekle iştigal etmeyen kimselerin eline geçmiştir. Kanaatimce bu durum, zamanla gediklerin belirli mesleki faaliyeti yürütmek için gerekli olan mekan temini amacıyla değil, tamamen finansal yatırım amacıyla alınıp satılan belgelere dönüşmesine yol açmıştır. Gediklerin yatırım amacıyla alınıp satılmaya başlaması ise ikincil piyasasının doğmasına neden olmuş ve gedikleri tamamen farklı bir mecraya sürükleyen sebepler zincirinin son halkasını teşkil etmiştir.

2.6. Gediklerin İkincil Piyasada Tedavülü

Literatürde gediklerin zamanla ikincil piyasaya arz edildiği ve gedik senetlerinin yatırım amacıyla alınıp satılan kıymetli evraklar olarak elden ele dolaştığı ifade edilmektedir. Gediklerde ikincil piyasa, temelde hisseler bölünme ve hisse sahipliği ile ustalık vasfının birbirinden ayrılması olgusuna işaret etmektedir. Bir diğer ifadeyle ikincil piyasada gedik hissesine sahip olanlar bu hisseleri meslek icra etmek amacıyla satın almamıştır, yani usta değillerdir. Bu noktada sorulması gereken temel soru, söz konusu ayrılmanın hangi tarihten itibaren ve hangi gerekçeyle binaen ortaya çıktığıdır.

Gediklerde ikincil piyasanın oluşumu, araştırmacılar tarafından yaklaşık olarak 18. yy'ın sonlarında başlatılmaktadır.³⁹⁸ Esasında arşiv kayıtları incelendiğinde, 19. yy'da gediklerde ikincil piyasanın oluşumunu açık şekilde görmek mümkündür.³⁹⁹ Dolayısıyla

³⁹⁸ Seven Ağır, on sekizinci yüzyılın son çeyreğinde gediklerin teminat verilebilir bir mülke dönüştüğünü ve bu durumun da onun finansal varlık haline gelmesine zemin hazırladığını ifade etmektedir. Bkz. Ağır, “The Rise and Demise of Gedik Markets in Istanbul, 1750–1860”, 142.

³⁹⁹ Seven Ağır, 19. yy'da gediklerde ikincil piyasanın mevcut olduğunu gösteren ilginç örnekler vermektedir. Bu örneklerden birinde bir kişi gedik hissesi satın almakta ve aynı gün daha yüksek fiyattan başkasına satmaktadır. Bkz. Ağır, “The Rise and Demise of Gedik Markets in Istanbul, 1750–1860”, 147.

Çalışma kapsamındaki zaman aralığı (16, 17 ve 18. yy) açısından önemli olan asıl mesele, ikincil piyasanın bu zaman aralığının sonlarında başlayıp başlamadığıdır.

17. yy'da gediklerin hisselerine bndğ, bununla birlikte henüz gedik hisselerinin mesleki aletlerle alakasının devam ettiği arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Nitekim 17. yy'ın ikinci yarısında gedik hissesi satımı demek, mesleki aletlerin de fiziki olarak satımı ve el değiştirmesi demektir. Gedik hisselerinin alıcısı, hissesi oranında mesleki aletlere de malik olmakta ve yine hissesi oranında ilgili dükkanda tasarrufta bulunma hakkı elde etmektedir. Dolayısıyla bu dönemde kişilerin gedik hissesi satın almasının, meslek icra etme amacına matuf olduğu söylenebilir.

Gediklerin ikincil piyasasının oluşum sürecine dair veriyi, bize İstanbul Kadı Sicilleri'ndeki gedik hissesi satış davaları sağlamaktadır. İstanbul Kadı Sicilleri içerisinde 18. yy'ın sonlarına doğru tutulmuş olan İstanbul Mahkemesi 33 ve 44 numaralı sicil defterleri, bu konuda önemli veri kaynaklarıdır. 1769-1770 tarihli İstanbul Mahkemesi 33 Numaralı Sicil Defteri'ndeki toplam 266 adet dava kaydının 44 tanesi gedik hissesi alım satımına dairdir. Dolayısıyla ihtiva ettiği konuların çeşitliliği itibariyle tek bir meseleye münhasır olmadığı anlaşılan defter, gediklerde ikincil piyasanın oluşumuna yönelik birtakım hareketlenmelerin ve ilk işlemlerin işaretlerini vermektedir. Bununla birlikte ilgili işlemlere dair dava kaydının hala sınırlı sayıda olması hasebiyle, ilgili dönemde yaygın ve oturmuş bir ikincil piyasanın varlığından söz etmek zor görünmektedir. Zira esnaf arasında yaygın bir ikincil piyasaya şahitlik edebilmek için 1780'li yılların beklenmesi gerekecektir.

1779-1780 tarihli İstanbul Mahkemesi 44 Numaralı Sicil Defteri, bize gediklerde ikincil piyasanın yaygın şekilde mevcut olduğuna dair sağlam deliller sunmaktadır. Nitekim ilgili defterde yer alan toplam 257 hüküm içerisinden, gedik hissesi alım satımına dair olan hüküm sayısı 86'dır. Dolayısıyla dava konusu olarak en fazla sayıdaki hükmün, gedik hisselerinin finansal piyasada el değiştirmesi merkezli olduğu görülmektedir.⁴⁰⁰ Ayrıca defterdeki konuların çeşitliliğinden, ilgili sicilin sadece gedik hissesi alım satımına tahsis edilmediği anlaşılmaktadır. Netice itibariyle ilgili sicil defteri, kabaca 18. yy'ın son yirmi senesinde gediklerde ikincil piyasanın teşekkül ettiğine dair kuvvetli bir kanıt niteliğindedir. Buna ilave olarak söz konusu dönemde gediklerde ikincil piyasanın başladığını gösteren farklı deliller de mevcuttur.

⁴⁰⁰ *İstanbul Mahkemesi 44 Numaralı Sicil*, s. 21.

Arşiv kaynakları, gediklerin ikincil piyasasının oluştuğuna dair tezi destekleyici birtakım ipuçları barındırmaktadır. İstanbul Kadı Sicilleri'nde gediğin ait olduğu meslekle iştigal etmeyen kimselerin gedik alım satımı yaptıklarına dair pek çok kayıt bulunmaktadır. Örneğin 1770 tarihli bir belgede, gedik hissesi satıcısı olan zimmi bir kadının bugün Erzincan sınırları içerisinde olan Eğin⁴⁰¹ ilçesinde ikamet ettiği şu ifadelerle belirtilmektedir: "... *hâlâ vilâyet-i Anadolu'da Eğin kazâsına tâbi Gemurgab nâm karyede sâkine Melak bt. Avanis...*".⁴⁰² Bu kayıt, satıcının sahip olduğu gedik hisselerinin kendisinden yüzlerce kilometre uzakta bulunan bir dükkana ait olması hasebiyle gediklerin ikincil piyasada tedavülü hususunda dikkate değer ilginç bir veridir. Ayrıca satıcının kadın olması da ikincil piyasaya dair yaptığım çıkarımı desteklemektedir.

Yukarıdaki örnekte yer alan gedik satıcısının kadın olması, ikincil piyasanın oluşumunda miras yoluyla intikalın de etkisinin bulunabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir. Nitekim gediklerin ikincil piyasasının oluşumunda kilit nokta, gedik hissesine sahip olma ile fiili olarak meslek icra etmenin birbirinden ayrılmasıdır. İkincil piyasada artık hisse satın alımları meslek icra etmek amacıyla değil, finansal yatırım amacıyla yapılmaktadır. Bu noktada – kadınlar gibi – genellikle fiili olarak meslek icra etmeyen kimselere miras yoluyla intikal eden gedik hisselerinin de ikincil piyasanın ortaya çıkışında etkisinin olduğu düşünülebilir. Nitekim burada da meslek icra etme ile gedik hissesini elinde bulundurma unsurları birbirinden ayrılmış görünmektedir.

İntikal başlığı altında ayrıntılı şekilde incelendiği üzere, - kadınlar ve çocuklar gibi – fiili olarak meslek icra etmeyenlere gedik hissesinin intikali halinde mirasçılar bu hisseyi çoğunlukla esnaftan birine satmakta veya mirasçılar arasında meslek icra etmeye ehil bir kimse varsa hisselerini ona devrederek kendileri terekenin diğer kısmından pay

⁴⁰¹ Bu örnekte gedik hissesi satıcısının Eğinli bir zimmi olması, tarihsel açıdan Osmanlı'da özellikle sarraflık mesleği ile ilgilenen Ermenilerin Eğinli olduğu gerçeğini gündeme getirmektedir. Bu itibarla – bugünkü adı Kemaliye olan – iki üç bin nüfuslu Eğin, 18. yy Osmanlı'sında İstanbul merkezli ticaret ağlarına hakim olan sarraf ve tüccar kesiminin doğup yetiştiği bir kasaba olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki, Rahip Srvantzdyants'ın Doğu Anadolu'daki Ermenilerle ilgili yazdığı raporda da belirttiği üzere, iki ayağı topal Eğinli sarrafın bir ayağı Hindistan'a, bir ayağı Çin'e kadar ulaşmaktadır. Bu pasaj, Osmanlı ticaret ağlarındaki etkinlikleri sayesinde 18. yy Osmanlı ekonomisinin en temel aktörleri haline gelen Eğinli tüccar ve sarraf kesiminin, Osmanlı sınırlarını da aşarak küresel bir ticaret ağı tesis ettiklerini göstermektedir. Bu kesim, Osmanlı toplumunda "amiralar" olarak isimlendirilmiştir. Eğin'in *amiraların* beşiği haline gelmesinde, bu kasabanın altın ve gümüş madenleri ile Anadolu'yu İran'a bağlayan kervan yollarına yakınlığının etkili olduğu düşünülmektedir. Ali Yayıcıoğlu, "Perdenin Arkasındakiler: Osmanlı İmparatorluğunda Sarraflar Ve Finans Ağları Üzerine bir Deneme", *Journal of Turkish Studies*, 51, 2019.

⁴⁰² *İstanbul Mahkemesi* 33, *Numaralı Sicil*, 69b-1.

almaktadırlar. Ancak tüm intikal işlemlerinde bu uygulamanın geçerli olduğunu söylemek mümkün değildir. Dolayısıyla kendilerine gedik hissesi intikal edenlerin, fiili olarak meslek icra etmeyip hisselerini de ellerinden çıkarmamaları halinde bu hisseleri yatırım aracı olarak tasavvur etmeye başladıkları düşünülebilir. Bununla birlikte arşiv kaynakları, gedik hissesi intikalinin ikincil piyasanın oluşumundaki etkisine dair net veri içermemekte olup söz konusu yorumlar bir varsayım ve ihtimalden ibarettir.

Gediklerin ikincil piyasasına dair 1780 tarihli diğer bir belge, simitçi ve çörekçi esnafına ait gedik hisselerinin farklı bir esnaf grubundan Helvacı Ali Usta tarafından satın alındığını anlatmaktadır.⁴⁰³ 1782 tarihine ait diğer bir kayıta ise, 120 hisseli bakkal gediğinin 45 hissesinin alıcısının Müderris Abdullah Efendi olduğu görülmektedir.⁴⁰⁴ İstanbul Kadı Sicilleri'nde zikredilen örneklere benzer ilginç kayıtların sayısını artırmak mümkündür.

İlgili dönemde İstanbul Kadı Sicilleri'ndeki gedik hissesi satış davalarının artışı yanında bu davalara konu olan gediklerdeki toplam hisse sayısının artışı da gediklerin ikincil piyasada alınıp satıldığının kanıtı sayılabilecek bir diğer husustur. Örneğin 1770 yılında İstanbul'un Balat mevkiindeki bir fırın gediği toplam 104 hisseye⁴⁰⁵; 1782 yılında Yenikapı civarındaki bir bakkal dükkanı gediği ise 120 hisseye sahiptir.⁴⁰⁶ Diğer taraftan ikincil piyasa ortaya çıktıktan sonra gedik hisselerini satın alma yoluyla yatırım yapanlar için yeni bir yatırım bilincinin oluştuğunu ifade etmek mümkündür. Nitekim gedik hisselerinin satın alındıktan sonra aynı gün içinde daha yüksek fiyattan başkasına satılmasına dair ilginç kayıtlar,⁴⁰⁷ söz konusu yatırım bilincinin varlığını göstermektedir.

Gediklerin ikincil piyasada tedavülünün yaygınlaşmasını tetikleyen unsur, kanaatimce gediklerin zamanla esnaf birliğine mensup olmayan ve ilgili meslekle iştigal etmeyen kimselerin eline geçmesidir. Nitekim esnaf, üzerindeki devlet korumasının nispeten zayıfladığı ve iktisadi açıdan sıkıntı içinde olduğu dönemlerde tüccarla veresiye alışveriş yapmak durumunda kalmış ve ellerindeki gedikleri bu alışverişlerde teminat

⁴⁰³ *İstanbul Mahkemesi 44 Numaralı Sicil*, 68a-1.

⁴⁰⁴ *Davut Paşa Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (1196-1197/1782-1783)*, haz. Rasim Erol – Sabri Atay, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 36a-3.

⁴⁰⁵ *İstanbul Mahkemesi 33 Numaralı Sicil*, 69b-1.

⁴⁰⁶ *Davut Paşa Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 36a-3.

⁴⁰⁷ Ağır, “The Rise and Demise of Gedik Markets in Istanbul, 1750–1860”, 147.

olarak göstermiştir.⁴⁰⁸ Esnafın borçlu olarak vefat etmesi yahut borcunu ödeyemeden kaçması gibi durumlarda teminat olarak gösterilen gedikler, esnaf yetkilileri marifetiyle müzayede usulü ile satılmıştır.⁴⁰⁹ İşte gediklerin teminat gösterilmesi ile başlayan bu sürecin, ikincil piyasanın yaygınlaşmasının temel tetikleyicisi olduğu söylenebilir.

Çağdaş araştırmacılardan Seven Ağır, gediklerin teminat gösterilmesi uygulamasını ikincil piyasanın oluşumunun temel saiklerinden biri olarak görmektedir. Ağır'ın konuyla ilgili tespitlerine göre en eski işlemlerin gözlemlendiği kasap dükkânı ya da fırın/değirmen gibi sektörlerde, iflas eden kişinin gediğine müzayedede satılmak üzere esnaf birliği tarafından otomatik olarak el konulur, borçlar ödendikten sonra kalan para mirasçılara dağıtıldı. Kısacası esnaf yetkilileri, gediklerin haczedilip borç ödenmek üzere yeniden satılması işlemiyle ilgilenmişler ve böylece kredilerin teminat yoluyla menkul kıymet haline gelmesine yardımcı olmuşlardır.⁴¹⁰ Kanaatimce söz konusu olgu neticesinde esasında esnaf birliğine dahil olmayan kişiler ellerindeki gedikleri birer yatırım vasıtası olarak görmüş ve meslek icra etme amacı olmaksızın sadece hisse alım satımı yoluyla kâr etmeye çalışmıştır. Gediklerin hisse sayısının zamanla 120'ye ulaşmasında, söz konusu alım satımların etkisinin olduğu düşünülebilir.

Seven Ağır gediklerde ikincil piyasanın, başlangıçta fırıncı ve kasap gibi temel gıda maddeleri üretimi yapan sektörlerde oluştuğunu ve zamanla diğer sektörlerle yayıldığını ifade etmektedir.⁴¹¹ Arşiv kaynakları da bu bilgiyi desteklemekte ve ikincil piyasanın başlangıç dönemi olan 18. yy'ın kabaca son çeyreğinde, özellikle fırın/değirmen ve kasap gediklerinde ikincil piyasanın mevcut olduğunu göstermektedir.⁴¹² Nitekim yukarıda zikredilen İstanbul Mahkemesi 33 ve 44 numaralı sicil defterlerindeki gedik hissesi alım satımına dair kayıtların büyük bir çoğunluğu kasap ve fırın gedikleri hakkındadır. Takip eden dönemde ise ikincil piyasanın diğer birçok sektörde oluştuğunu görmek mümkündür.

Başlangıç aşamasında ikincil piyasanın özellikle fırın ve kasap gediklerinde oluşmasında hangi faktörlerin etkili olduğu sorusu, üzerinde durulması gereken bir diğer meseledir. Esasında esnaf birliklerinde ikincil piyasanın yoğunluk derecesini etkileyen

⁴⁰⁸ *İstanbul Mahkemesi 33 Numaralı Sicil*, 78a-1; *Üsküdar Mahkemesi 531 Numaralı Sicil*, 24a-4.

⁴⁰⁹ BOA, C. BLD. 15/739; *İstanbul Mahkemesi 44 Numaralı Sicil*, 33a-1; *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil* 150-2.

⁴¹⁰ Ağır, "The Rise and Demise of Gedik Markets in Istanbul, 1750–1860", 143.

⁴¹¹ Ağır, "The Rise and Demise of Gedik Markets in Istanbul, 1750–1860", 145.

⁴¹² İstanbul Kadı Sicilleri'nde ilgili döneme ait mahkeme kayıtlarının, ağırlıklı olarak fırın ve kasap gedikleriyle ilgili olduğu görülmektedir.

en önemli faktörlerden biri, hammadde tedariki noktasında yaşanan güçlüktür. Bu dönemde fırıncı ve kasap esnafının hammadde tedariki hususunda sıkıntıya düşmesi, onları alışverişlerinde gedik hisselerini teminat olarak göstermeye sevk etmiş olmalıdır. Nitekim 18. yy'ın ikinci yarısında, imparatorluğun siyasi ve askeri zorlukları İstanbul'un geleneksel tedarik ağlarını bozmuş, girdi fiyatlarını yükseltmiş ve böylece özellikle bu ağlara bağımlı sektörlerde ödeme güçlükleri yaratmıştı. Söz konusu ödeme güçlükleri borç temerrütlerine yol açarak tüccarın esnaf ile olan ticari ilişkisini giderek zedelemiş ve neticede gedikler, taraflar arasında teminat olarak kullanılmaya başlanmıştır.⁴¹³ Zira 18. yy'ın sonlarında, fırın ve kasap gediklerinin esnafın tüccara olan borcuna karşılık teminat gösterildiğini ve bu borçların kapatılması amacıyla satışa sunulduğunu gösteren birçok mahkeme kaydı bulunmaktadır.⁴¹⁴

Gediklerin ikincil piyasada tedavülüne benzer bir uygulama olan esham sistemi, Osmanlı'da 1775 yılında başlamıştır. Esham sisteminde belirli mukâtaa kalemlerindeki gelir fazlasının hisselerine ayrılarak muaccelle karşılığında devlet eliyle satılması söz konusudur.⁴¹⁵ Bu noktada, ikincil piyasada hisseli gedik satışlarının esham ile bir ilişkisinin olup olmadığı ve devletin mali sıkışıklığına bir çözüm bulmak amacıyla uygulamaya konulmuş bir yöntem olup olmadığı soruları akla gelmektedir. Nitekim bazı kaynaklarda – yaygın olmasa da – gedik sisteminin devlete gelir sağlamak amacıyla uygulanmış bir sistem olduğuna dair yorumlar bulunmaktadır.⁴¹⁶ Bu itibarla esham uygulaması ikincil piyasada hisseli gedik satışlarıyla mukayese edildiğinde, temelde bir iç borçlanma yöntemi olan eshamda muaccelle bedellerinin doğrudan devletin kasasına girmesine mukabil hisseli gedik satışlarında gedik bedellerinin resmi makamlarla ilişkisi bulunmayan özel şahısların cebine girdiği görülmektedir. Dolayısıyla gediklerin hisselerine ayrılıp ikincil piyasada tedavül etmeye başlamasının, esnafın iktisadi sahada yaşadığı birtakım zorunluluklar neticesinde (yukarıdan bir girişimle değil) kendiliğinden ortaya çıkan bir durum olduğu söylenebilir.

⁴¹³ Ağır, “The Rise and Demise of Gedik Markets in Istanbul, 1750–1860”, 142-143.

⁴¹⁴ *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 150-2, 208-1; *İstanbul Mahkemesi 33 Numaralı Sicil*, 33b-2.

⁴¹⁵ Mehmet Genç, “Esham”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), 11/376.

⁴¹⁶ Yusuf Ziya Binatlı, “Osmanlı Döneminin İktisadi ve Hukuki Bir Müessesesi: Gedikler”, *Bursa İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi İktisat Fakültesi Dergisi* 1/1 (1980), 8.

Gediklerin ikincil piyasada alınıp satılmaya başlaması, gedik sahipliği ile dükkan yönetimi konusunda bir ayrılığın doğmasına sebep olmuştur.⁴¹⁷ İkincil piyasayla birlikte artık gedik sahipliği, belirli bir mekandaki tasarruf hakkı sahipliği anlamını kaybetmiş ve gedikler mesleki aletlerin ait oldukları mekandan bağımsız birer hisse senedine dönmüşlerdir. Dolayısıyla gedik sahibi olmak, belirli bir dükkanda meslek icra ediyor olmakla eş anlamlı iken, ikincil piyasanın oluşumuyla bu durumun değiştiği görülmektedir. Netice itibariyle usta unvanını taşıyan gedik sahiplerinin yanında, bu unvanı haiz olmayan gedik sahipleri de ikincil piyasanın aktörleri olarak ortaya çıkmıştır.⁴¹⁸

Gediklerde oluşan ikincil piyasaya dair müstakil ve detaylı bir çalışması bulunan Seven Ağır, birer finansal araç olarak ortaya çıkan gedik senetlerinin zamanla tarih sahnesinden silinmesini şu şekilde değerlendirmektedir: Gediklerde ikincil piyasanın oluşumu, esasında Osmanlı piyasalarının Batı kaynaklı banka ve borsa gibi kurumları benimsemeden önce de kendiliğinden yenilik üretebildiğini göstermesi açısından önemlidir. Bununla birlikte gedik senetlerinin iktisadi büyümeyi teşvik edici amaçlar için kullanılmasını engelleyen de yine Osmanlı piyasasının içinde bulunduğu politik ekonomi ortamıdır. Bu itibarla gediklerde finansal piyasanın ortaya çıkmasını sağlayan sektörel giriş engelleri, ileriki dönemlerde aynı zamanda gediklerin büyümeye katkı sağlayan araçlar olarak kullanımlarını da sınırlamış ve böylece onları Batı'da ortaya çıkan benzer finansal araçlardan ayırmıştır.⁴¹⁹

Daha açık bir ifadeyle Seven Ağır'ın yorumuna göre gedik piyasaları, büyük ticari ve sınai girişimler için tasarrufları harekete geçirmekte başarısız olmuştur. Gedik piyasaları, iç ekonominin sınırları içinde faaliyet gösteren küçük aktörlerin finansal ihtiyaçlarına cevaben ortaya çıkmış olup piyasaya erişim tamamen ilgili esnaf birliğinin bu konudaki tutumuna bağlıydı. Dolayısıyla – sektörden sektöre değişmekle birlikte – esnaf birlikleri yabancı kimselerin gedik piyasalarına erişimine sınırlamalar getirmiş ve bu durum, gediklerin tamamen serbest bir piyasada alınıp satılmasını engelleyerek birer finansal araç olarak varlık değerini baltalamıştır.⁴²⁰

⁴¹⁷ Ağır, “The Rise and Demise of Gedik Markets in Istanbul, 1750–1860”, 147.

⁴¹⁸ Koyuncu, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Esnafı (İstanbul ve Bursa Örnekleri)*, 274-275.

⁴¹⁹ Ağır, “The Rise and Demise of Gedik Markets in Istanbul, 1750–1860”, 134.

⁴²⁰ Ağır, “The Rise and Demise of Gedik Markets in Istanbul, 1750–1860”, 159.

2.7. Fetva Mecmualarında Gedik

18. yy, Osmanlı devletinde iktisadi saha başta olmak üzere her alanda klasik dönemden ayrılma ve çözümlerin görülmeye başladığı dönem olması hasebiyle dikkatle incelenmesi gereken bir zaman dilimidir. Konuyla ilgili olarak, gediklerin 18. yy'daki vaziyetine ve bu konu etrafında hangi meselelerin tartışılıp hangi işlemlerin uygulamaya konulduğuna dair bilgiyi İstanbul Kadı Sicilleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve İstanbul Ahkam Defterleri sağlamaktadır. Diğer taraftan, meselenin hukuki boyutu ile ilgili malumatı 18. yy fetva mecmualarından edinebilmek mümkündür. Nitekim konunun pratik boyutu yanında teoriye yansıyan tarafını da görmek, konuyu tüm veçheleriyle ele alarak kapsamlı değerlendirmeler yapabilmek açısından önem arz etmektedir. Bu itibarla çalışmanın bu kısmında, 18. yy fetva mecmuaları açısından gedik kavramı ele alınacaktır.

Ticaret ve zanaatta inhisar yönteminin başlamasından sonra gedik kavramının, kazandığı yeni anlamla birlikte belirli bir mesleği icra etmeye yarayan alet-edevat ve belirli bir mekandaki sürekli kullanım hakkını ifade eden ilk anlamını da koruduğu görülmektedir. Bize bu konuda fikir veren kaynaklar, ilgili döneme ait fetva mecmualarıdır. Çalışma kapsamında incelenen fetva mecmualarından, – 1703 vefat tarihli Seyyid Feyzullah Efendi'nin fetvaları istisna edilirse – temelde üç tanesi 18. yy'a aittir. Bu mecmualar, şeyhülislamların vefat tarihlerine göre sırasıyla Abdürrahim Efendi'ye (ö. 1128/1716) ait olan *Fetâvâ-yı Abdürrahim Efendi*,⁴²¹ Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'ye (ö.1156/1743) ait olan *Behcetü'l-fetâvâ* ve Dürîzâde Mehmed Arif Efendi'ye (ö. 1215/1800) ait olan *Netîcetü'l-fetâvâ* şeklindedir. Bunlardan Abdürrahim Efendi'nin fetvaları gediklerin imtiyaz anlamını kazanmadan önceki dönemin hukuki boyutuna dair; diğer iki fetva mecmuası ise gediklerin imtiyaz anlamını da ihtiva ettiği dönemin hukuki boyutuna dair fikir vermektedir.

Abdürrahim Efendi'nin fetva mecmuasında gedik ifadesine rastlanmamış olup gedikle ilgili doğrudan fetva bulunmamaktadır. Bununla birlikte, mecmuada dükkan aletlerinin mülkiyeti ve tamir gibi gedik hukukuna zemin hazırlayan meselelere dair fetvalar,

⁴²¹ Ahmet Faruk Çelik'in çalışmaları, literatürde Abdürrahim Efendi'ye ait olduğu ifade edilen fetvaların aslında Minkarîzâde Yahya Efendi'ye ait olduğunu göstermiştir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Faruk Çelik, *Osmanlı Fetva Literatüründe Temel Bir Kaynak Olarak Minkârîzâde Yahyâ Efendi'nin Fetâvâsı ve Vakıf Fetvalarının Analizi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023).

konuyla ilgili fikir vermektedir. Bu fetvalardan biri, icare-i muaccele ve müeccele ile tasarrufta bulunulan bir vakıf yağhane dükkanındaki kiracının çocuksuz vefat etmesi halinde, dükkan içerisinde kiracının mülkü olan aletlere tabi olarak dükkanın tasarruf hakkının da diğer varislere intikal edip etmeyeceğine dairdir. Abdürrahim Efendi'nin bu soruya cevabı, dükkanın tasarruf hakkının kiracının varislerine intikal etmeyip vakfa döneceği yönündedir.⁴²² Bu fetvadan, ilgili dönemde gedik aletlerinin şer'î intikal yoluyla değil, intikal-i âdî yoluyla intikal ettiği sonucunu çıkarmak mümkündür. Nitekim uygulamada da geride evlat bırakmadan vefat eden kimsenin gediğinin, esnaf birliği yetkilileri tarafından ehil sayılan bir diğer üyeye tevcih edildiği görülmektedir.

Abdürrahim Efendi'nin mecmuasında yer alan bir diğer fetva, icare-i muaccele ve müeccele ile tasarrufta bulunulan bir vakıf hamamı kiracısının tamir etmesine dairdir. Fetvada kiracının vakıf hamamı muacceleyle mahsuben tamir etmesi halinde, sonradan tayin edilen mütevellinin; ecr-i misle denk olan müeccele bedelini ödemesine rağmen söz konusu kira akdini tanımayıp tamiri gerçekleştiren kiracıyı vakıf hamamdan çıkarma yetkisinin bulunup bulunmadığı sorulmaktadır. Abdürrahim Efendi'nin bu soruya cevabı, mütevellinin tamir masrafını üstlenip müecceleyle ödeyen kiracıyı çıkarma yetkisinin bulunmadığı yönündedir.⁴²³ Konumuzla dolaylı olarak ilişkisi bulunan bu fetva, tamirin kiracı tarafından yapılıp müeccele bedelinin ödenmesi halinde kiracının dükkandaki kullanım haklarının genişleyeceği yönündeki anlayışın devam etmekte olduğunu gösterir.

Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'ye (ö.1156/1743) ait olan *Behcetü'l-fetâvâ*'da gedik ifadesi bir defa geçmekte olup ilgili fetva, yukarıdaki örneğe benzer şekilde vakfa ait olan gedik dükkanın çocuksuz vefat eden kiracısından sonra tasarruf hakkının diğer varislere değil, vakfa döneceğini hüküm altına almaktadır.⁴²⁴ Dolayısıyla Şeyhülislâm Abdullah Efendi'nin konuyla ilgili fetvasından, ilgili dönemde gediklerin intikaliyle ilgili olarak âdî intikal yönteminin benimsendiği anlaşılmaktadır.

Dürrîzâde Mehmed Arif Efendi'ye (ö. 1215/1800) ait fetva mecmuası *Netîcetü'l-fetâvâ*'da gedik kavramı dokuz defa geçmekte ve kavram, eserin tamamında sürekli kullanım hakkı veya alet-edevat anlamını taşımaktadır. Söz konusu fetvalarda “gedik etme” tabiri kullanılmakta olup bu ifade, belirli bir mekandaki kullanım hakkını

⁴²² Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 520.

⁴²³ Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 545.

⁴²⁴ Abdullah Efendi, *Behcetü'l-Fetâvâ*, haz. Süleyman Kaya vd., 286-287.

sürdürebilmenin meşruiyet gerekçesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin konuyla ilgili fetvalardan biri şu şekildedir:⁴²⁵

“Zeyd bir dükkanını aded-i şuhûr beyan olunmadan ayda şu kadar akçeye Amr’a îcâr ve teslim edip Amr dahi birkaç ay zabteylese hâlen Zeyd âhir-i şehride icâreyi feshedip dükkanı Amr’dan alıp âhara îcâr murad ettikde Amr “Ben ol dükkana râğbet verip gedik etmişdim, öyle olunca âhara îcâr olunduğuna razı olmam ben zabtederim” deyip bi-gayr-i vech Zeyd’i men’a kâdir olur mu?

el-Cevab: Olmaz.”

Yukarıdaki fetvada *gedik etmek* tabiri, ilgili dükkandaki kullanım hakkını sürdürmenin ve bu hakka dayanarak başkasının dükkandaki tasarrufuna engel olmanın gerekçesi olarak ileri sürülmüştür. Dolayısıyla *gedik* kavramının, o dönemde sahibine vakıf veya mülk dükkanda sürekli kullanım hakkı sağladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca ilgili döneme ait fetva mecmualarında *gediğin* sürekli kullanım hakkı anlamına ilave olarak, alet-edevat anlamında da kullanıldığı görülmektedir.

Netîcetü’l-fetâvâ’da *gedik*lerle ilgili verilmiş olan fetvaların, *gediğin* sahibine sağladığı ve uzun süreden beri toplum tarafından tanınan hukuki yetkileri genel olarak kabul etmeyen bir tavra sahip olduğu dikkat çekmektedir. Örneğin *gedik* satımına dair bir fetvada, *gedik* sahibinin *gediğini* başkasına satması durumunda alıcının akitten sonra *gedik* bedeli olarak ödediği parayı geri alabileceği hükme bağlanmaktadır.⁴²⁶ Fetvada hükmün gerekçesi açık şekilde belirtilmemesine rağmen, *gedik* satımının geçerli kabul edilmediği dolaylı olarak anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili mecmuada yer alan bir diğer örnek ise *gediğin* kiralanmasına dairdir. Fetvada, yukarıdaki örneğe benzer şekilde *gediğin* kiralanmasından sonra ücret olarak ödenen bedelin geri alınabileceği ifade edilmektedir.⁴²⁷ Dolayısıyla *gediğin* kira akdine konu olmasının da geçerli kabul edilmediği fetvadan anlaşılmaktadır.

Dürrîzâde’nin *gedik*lerle ilgili geçerli kabul etmediği bir diğer hukuki işlem varislere şer’î yolla intikaldir. *Gedik* dükkanın kiralanması esnasında *gedik* sahibi önceki kiracının varislerinin söz konusu kira akdine engel olup dükkanı zapt etme yetkilerinin bulunup bulunmadığına dair bir soruya cevap olarak, varislerin böyle bir yetkisinin

⁴²⁵ Seyyid Hafız Mehmed el-Gedûsî (der.), *Netîcetü’l-Fetâvâ*, haz. Süleyman Kaya vd. (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 347.

⁴²⁶ Gedûsî (der.), *Netîcetü’l-Fetâvâ*, haz. Süleyman Kaya vd., 347.

⁴²⁷ Gedûsî (der.), *Netîcetü’l-Fetâvâ*, haz. Süleyman Kaya vd., 347.

bulunmadığını belirtmektedir.⁴²⁸ Dolayısıyla Dürrîzâde'ye göre gedığın şer'i intikali geçerli değildir. Fetvadan âdî intikal ile ilgili net bir hüküm çıkarılamamaktadır. Bununla birlikte, Dürrîzâde'nin gediklerle ilgili genel tavrı dikkate alındığında âdî intikali de geçerli görmeyeceği şeklinde bir yorum yapmak mümkündür.

18. yy'a ait fetva mecmualarından, bu dönemde yaşamış ilim adamlarının genel olarak gediklere karşı olumsuz bir yaklaşıma sahip oldukları görülmektedir. Bu durumun gerekçesi, kanaatimce adı geçen şeyhülislamın gedik sisteminin bozulmaya başladığı bir dönemde yaşamış ve gediklerin olumsuz yönlerine tanıklık etmiş birer ilim adamı olarak bu durumun hukuki açıdan önüne geçmeye çalışmalarıdır. Nitekim ilgili dönemde gedikler, başlangıçtaki oluşturulma amaçlarından saparak çok farklı bir yöne doğru evrilmişler ve birer hisse senedi gibi tedavül eder hale gelmişlerdir. Ayrıca devlet erkanının da gediklerin tasfiyesine yönelik birtakım girişimlerde bulunduğu dikkate alınırsa, uygulamaya paralel olarak teorik boyutu yansıtan fetvaların da gedikler hususunda olumsuz bir tavır almasının gerekçesi daha net anlaşılabilir.

2.8. Gediklerin İlgasına Giden Süreçte Yaşanan Gelişmeler

Çalışmanın kapsamı 16, 17 ve 18. yüzyıllar ile sınırlı olmasına rağmen gediklerin tarihi serencamına dair hikayeyi tamamlayabilmek adına 19. yy'da gediklerin kaldırılmasına kadar olan sürecin de genel hatlarıyla ele alınması uygun olacaktır.

Gedikler, 18. yy'ın sonu itibariyle ortaya çıkış gerekçesinin tersine bir yöne evrilerek vakıflara zararlı hale gelmeye başlamışlardır. Esasen vakıflara devamlı olarak gelir getirmesi amacıyla inşa edilmiş dükkân, hamam vb. çatılı gayrimenkullerde cari olan gedikler, vakıf gelirlerinin azlığının başlıca sebebi haline gelmiş ve kaldırılmaları için çözüm yolları aranmaya başlamıştır.⁴²⁹ Gediklerin kaldırılması sürecinde fiili olarak ilk adım III. Selim tarafından atılmıştır. Bu bağlamda imtiyaz anlamına da gelen gedikler, ürünler üzerindeki enflasyonist etkinin hafifletilmesi amacıyla III. Selim tarafından birtakım sınırlamalara tabi tutulmuştur. Padişah tarafından verilen fermanda havâî gediklerin ihdası yasaklanmış, müstakar gediklerin ise ancak sultan ve veziriazamın izninden geçtikten sonra ihdas edilmesi hükme bağlanmıştır. Ayrıca III. Selim

⁴²⁸ Gedûsî (der.), *Netîcetü'l-Fetâvâ*, haz. Süleyman Kaya vd., 348.

⁴²⁹ Sıdkı Bey, *Gedikler*, 35-36.

döneminde, temel gıda maddeleri dışındaki ürünlerde inhisar yönteminin kaldırılması kararı alınmıştır.⁴³⁰

19. yy'da devletin başına geçen II. Mahmut, esnafın imtiyaz haklarının kaldırılması ile ilgili ikinci adımı atmış ve gıda maddeleri alım-satımı ve imalatı da dahil olmak üzere esnaf gruplarının ellerindeki hammadde temini ve satın alımına yönelik imtiyaz haklarını iptal etmiştir. İmtiyaz haklarının kaldırılma sürecinin son aşaması ise satıma yönelik imtiyazların iptal edilmesidir.⁴³¹ Bununla birlikte, esnafın imtiyaz haklarının kaldırılması ile ilgili süreci genelleştirerek okumak, tarihsel birtakım hataların oluşmasına sebep olacaktır. Bu itibarla, devletin esnaf birliklerine yönelik yeni karar ve düzenlemeleri ele alınırken sektörden sektöre ve dönemden döneme farklılaşmaların olduğu göz ardı edilmemelidir. Örneğin devletin, basmacı esnafının imtiyaz haklarını 1852 yılında kaldırmasına rağmen tekstil üretimi ile iştigal eden diğer sektörlerin imtiyaz haklarını korumaya devam ettiği görülmektedir.⁴³² Dolayısıyla ayrıntıdaki farklılıklar göz ardı edilmemek kaydıyla, imtiyaz haklarıyla ilgili genel tablonun bunların geriye döndürülemez şekilde kaldırılması ve serbest piyasaya geçiş görünümü arz ettiği söylenebilir.

İmtiyaz hakları iptal edilen esnaf birlikleri, üzerlerinde devlet himayesi olmaksızın serbest piyasa içerisinde faaliyetlerini yürütmek durumunda kalmışlardır. Devlet himayesinden yoksun kalan esnaf birlikleri, o dönemde Osmanlı'ya göre daha ileri üretim teknikleri kullanan ve ürünlerini Osmanlı pazarları içerisine dahil etmeyi başaran Avrupalı muadilleriyle rekabet etmekte zorlanmışlardır. Zira esnaf birliklerinin benimsediği üretim yöntemleri, atalarından tevarüs ettikleri geleneksel yöntemlerden ibaret olup ürünün ortaya çıkması için daha fazla zaman ve kaynak gerekmekteydi. Rekabet gücünü kaybeden esnaf birlikleri, dönemin iktisadi baskıları karşısında dayanamamışlar ve giderek zayıflayarak dağılma sürecine girmişlerdir. Netice itibarıyla devletin esnaf birlikleri üzerindeki himayesini kaldırması ve sebepler zinciri şeklinde takip eden gelişmelerin, dönemin konjonktürel vaziyetinin kaçınılmaz bir sonucu olduğu söylenebilir.

⁴³⁰ Koyuncu, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Esnafı (İstanbul ve Bursa Örnekleri)*, 283.

⁴³¹ Dinçer, *19. yy Osmanlı Esnaf Birliklerinin ve Mensubu İşyerlerinin Şirketlere ve Cemiyetlere Dönüştürme Denemesi ve Sonuçları*, 57-58.

⁴³² Dinçer, *19. yy Osmanlı Esnaf Birliklerinin ve Mensubu İşyerlerinin Şirketlere ve Cemiyetlere Dönüştürme Denemesi ve Sonuçları*, 58-59.

2.9. Genel Değerlendirme

Son döneme doğru esnaf teşkilatının temel bir karakteristiği haline gelen gediklerin 18. yy boyunca geçirdiği dönüşüm, Osmanlı'nın iktisadi sistemini devam ettirmede örgütlediği üretici/satıcı gruplarla ve bu grupların birbirleriyle ve iktisadi sistemin diğer unsurlarıyla olan ilişkilerini anlamlandırmamıza yardımcı olmaktadır. Gedik mesleki aletlerin dükkanlara yerleştirilmesiyle başlamış olan serüveni, 18. yy'da farklı bir boyuta evrilmiştir. 18. yy başlarına kadar gedik kavramı, bir dükkandaki sürekli kullanım hakkı ve bu hakkın kendisinden kaynaklandığı mesleki aletleri ifade eden ilk anlamını muhafaza etmiştir. 18. yy'ın ikinci çeyreği itibariyle ise dönemin getirdiği birtakım iktisadi zorunluluklar sebebiyle – devlet ve esnaf birliklerinin olumlu sonuçlar bekledikleri bir uygulama olarak – inhisar yöntemi devreye sokulmuştur. İnhisarın başlamasıyla birlikte öteden beri esnafın kullanımında olan ve içerisinde gedik aletlerinin yerleşik bulunduğu dükkanlar, ilgili sektörde faaliyet yapma yetkisine sahip yegane birimler haline gelmiştir. Bu olgu, gedik kavramına belirli bir mesleği icra etmede imtiyaz hakkı anlamını da kazandırmıştır.

18. yy'da iktisadi alanda yaşanan bunalım ve sıkıntılar, esnaf birliklerini üretim süreciyle ilgili olarak elde ettikleri konumlarını koruma ve sürdürmede birtakım yeni yöntemler geliştirmeye itmiştir. Esnafın mülkiyetindeki mesleki aletlerden doğan ve öteden beri sahibine ilgili gayrimenkulde birtakım özel kullanım yetkileri sağlayan gedik hakları, işte bu noktada devreye sokulmuştur. Esnaf birlikleri, sahip oldukları gedik haklarını, icra ettikleri meslekte de kendilerine imtiyazlı bir konum sağlayıcı haklar olarak genişletmişler ve gedik haklarının taalluk ettiği dükkanları, ilgili mesleğin icra edileceği yegane birimler olarak belirleme girişiminde bulunmuşlardır. Devletin bu girişim karşısındaki tutumu, esnafın talebine olumlu cevap vererek ilgili sektörde gedikli dükkanlardan daha fazla dükkan açılmasını yasaklamak olmuştur. Osmanlı Devleti'nin bu tavrı, özellikle kırsal bölgelerden yaşanan göçün etkisiyle toplumsal ve iktisadi problemlerin arttığı İstanbul'da, öteden beri uygulanagelen düzenin korunması ve hammadde, işgücü gibi kaynakların sektörler arasında dengeli dağılımının sağlanması gibi amaçlara matuftur.

Hem devletin hem de esnaf kesiminin inhisar uygulamasının bazı olumlu sonuçlar doğuracağı yönünde beklentileri bulunmaktadır. Bu uygulamayla gedik hakkının taalluk ettiği dükkanlar, ilgili mesleğin icra edileceği yegane merkezler haline gelmiş ve

böylece sürekli kullanım hakkı anlamındaki gedik kavramına, imtiyaz anlamı da eklenmiştir. Bununla birlikte, yüzyıl içerisinde iktisadi açıdan esnafı zora sokan olumsuz şartların gidişatını imtiyaz hakkı sağlayan gedik sistemi de engelleyememiş ve gedikler, zamanla bir yatırım aracı haline gelerek esnaflıkla ilişkisi olmayan kimselerin ellerinde dolaşan menkul kıymetlere dönüşmüşlerdir. Bu gelişme ise gediklerin kaldırılma sürecine giden yolu açmıştır.

Temelde bir intifa hakkı mahiyetinde ele aldığımız gediklerin hangi varlığa veya nesneye taalluk ettiği de üzerinde durulması gereken önemli bir meseledir. 18. yy'da inhisar uygulamasının başlamasından önceki dönemde gediklerin vakıf veya mülk dükkana, diğer bir deyişle bir mekana taalluk ettikleri ifade edilebilir. Dolayısıyla inhisar öncesi dönemde gedik, ilgili mekanda tasarrufta bulunmanın özel bir şeklidir. Gedik sahibi elde ettiği bu hak vasıtasıyla mesleki aletlerin içerisinde bulunduğu dükkanı sürekli - kayd-ı hayat şartıyla - kullanma imkanını elde etmektedir. Bu dönemde gedik aletlerinin alım satımı ise ilgili dükkandaki kullanım hakkının - hisseler halinde - alım satımı anlamına gelmektedir.

İnhisarın başlamasından sonra gedikler, ait oldukları sektöre de taalluk ederek sahiplerinin ellerinde bulundurdıkları ayrıcalıklı hakların genişlemesine vesile olmuşlardır. Bu dönemde gedik sahibi olmak, mekan üzerindeki sürekli kullanım hakkına ilave olarak ilgili sektörde faaliyet yürütme ayrıcalığına sahip olmayı da ifade etmektedir. Dolayısıyla bir hak olarak gediğin ihtiva ettiği kapsam açısından, mekandan sektöre doğru bir genişlemenin olduğu söylenebilir. Gediklerde ikincil piyasanın başlamasıyla ise gediğin mekan ile olan ilişkisinin zayıfladığı ve gediklerin tasfiyesine giden sürecin başladığı ifade edilebilir.

3. BÖLÜM: HUKUKİ AÇIDAN GEDİK

Osmanlı hukukunda gedik sistemi, esasında kiracıya kayd-ı hayat şartıyla tasarruf imkanı başta olmak üzere kiraladığı mülke ilişkin birtakım yetkiler sağlamaktadır. Söz konusu yetkilerin, temelde gedik hakkına dayandığı görülmektedir. Bu itibarla kiracıya gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesi, İslam hukukunda kuralları belirlenip genel çerçevesi çizilen normal kira sözleşmesinden farklı özellikler taşımaktadır. Bu yöntemin, istisnai bir yöntem olması hasebiyle uzun süreli kiralama (icare-i tavîle), mukâtaa ve icâreteyn gibi uygulamalarla aralarında benzerlikler bulunmaktadır. Çalışmanın bu kısmında, gedik sisteminin hukuki veçhesine odaklanılacak ve gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesi tüm yönleriyle ele alınacaktır.

3.1. Gedik Hakkı Sağlayan Kira Sözleşmesi

Gedik kavramı, kaynaklarda bir hak veya özel bir kiralama yöntemi olarak ele alınmıştır. Gediğin bir hak olarak görülmesi, sahibine geniş kullanım yetkileri sağlamasından; bir kiralama yöntemi olarak görülmesi ise söz konusu kullanım yetkilerinin kira sözleşmesine binaen ortaya çıkmasından ileri gelmektedir. Kanaatimce arşiv belgelerindeki gedikle ilgili ifadeler dikkate alındığında, gediğin bir hak olma mahiyeti daha ağır basmaktadır. Nitekim gediği konu alan arşiv kayıtları, büyük oranda gedik hakkının hangi şartlarda tahakkuk edeceğine, bu hakkın kullanımına dair taraflar arasındaki anlaşmazlıkların çözümüne ve bu hakkı konu alan alım-satım, devir ve intikal gibi hukuki işlemlere yer vermektedir. Buna mukabil, sahibine kayd-ı hayat şartıyla tasarruf imkanı sunan icâreteyn ve mukâtaa gibi uygulamalardan bahseden kayıtlarda, “mukâtaa ile kiraya verme”⁴³³ ya da “icâreteyn ile tasarrufunda bulundurma”⁴³⁴ gibi ibarelere rastlanmaktadır. Bu ifadeler, söz konusu kavramların ilgili kiralama yöntemini belirtmek üzere terimleşmiş olduğunu göstermektedir. Gedik kavramı için ise aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Dolayısıyla gediği özel bir kiralama yöntemi olarak değil, daha ziyade bir hak olarak değerlendirmek ve gediğin ortaya çıkış aşamasındaki kira sözleşmesini “gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesi” olarak adlandırmak daha isabetli olacaktır.

⁴³³ *Eyüp Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (993-995/1585-1587)*, haz. Baki Çakır vd., (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 35a-1, 35a-2, 35a-3, 35b1, 35b-2, 35b-3, 35b-4, 38a-1, 38a-2, 38a-3, 38a-4, 38a-5, 38b-2, 39a-2, 39a-3.

⁴³⁴ *İstanbul Mahkemesi 33 Numaralı Sicil*, 17b-1, 24b-3.

Gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesiyle kiracı, ilgili gayrimenkulde tasarruf noktasında birtakım geniş yetkiler elde etmektedir. Bu itibarla gedik hakkının, – vakfa ait olsa bile – ilgili gayrimenkulde başkasının tasarrufunu önleme amacıyla kullanılan önemli bir vasıta haline geldiğini söylemek mümkündür. Çalışmanın bu kısmında, gediklerin bir hak olarak vücut bulma aşamasındaki önemli bir sözleşme olarak gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesinin kuruluşu ele alınacaktır.

3.1.1. Sözleşmenin Şartları

Gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesi, esasında hükümleri ve kaideleri İslam hukukçuları tarafından belirlenmiş olan kira sözleşmesinin özel bir türü olarak kabul edilebilir. Bu itibarla, kiracının söz konusu hakları elde edebilmesi için belirli şartların sözleşmede yerine gelmesi gerekmektedir. Bu şartlar, Elmalılı Hamdi Yazır'ın dilinden şu şekilde sıralanabilir:⁴³⁵

“Mesela uncu, francileci, ekmekçi, tütüncü esnafından her biri tutacakları dükkânın içinde vesâit-i lâzîminin bulunmasını isteyeceğinden mezkûr harab dükkâna tâlib oldukları sırada mucir tarafının ihtiyacından, acz-i mâlîsinden istifade ederek evvelen bir mikdar muayyen meblağ verip dükkânın imarına sarf edilmesini, sâniyen kendi mülkü olmak üzere mezkûr dükkânda peyke, dolab vesaire gibi âlât-ı muttasıla inşasını ve müstakar kalmasını, sâlisen her sene bir mikdâr-ı cüz’î bedel-i icâre dahî vermesini şart ederek bilâ müddet akd-i icâre yapar ve berminvâl-i meşrûh dükkâna girerdi. İşte bu âlât-ı muttasıla-i mezkûrenin nev’i, gedik-i muttasıl olurdu.”

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı üzere, gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesinin temelde üç unsuru bulunmaktadır: Sözleşmenin başlangıcında muaccele bedelini ödemek, dükkâna mesleki aletlerini kalıcı olacak şekilde yerleştirmek ve müeccele adı verilen kira ücretini periyodik olarak ödemek. Bu üç madde arasında gedik hakkına meşruiyet sağlayan en temel unsur, dükkâna mesleki aletler yerleştirmektir. Nitekim arşiv kayıtları incelendiğinde, esnafın dükkân üzerinde elde ettiği tasarruf hakkının meşruiyetini çoğunlukla mesleki aletlere dayandırdığı görülmektedir. Örneğin İbn Kemal'in (ö. 1534) bir fetvasında, dükkândaki tasarruf hakkı “Zeyd'in bihasebi adeti'n-nas bu dükkâna bir nice bin akçesi gitmiştir, bazı esbabı vardır” ifadesiyle

⁴³⁵ Yazır, *Osmanlı Vakıf Hukukuna Giriş: Ahkâm-ı Evkâf*, 286.

gerekçelendirilmektedir.⁴³⁶ Dolayısıyla fetvadan, muaccele adı verilen peşin ödemeyi yapmanın ve dükkana mesleki aletleri yerleştirmenin kiracıya gedik hakkı sağladığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte sadece muaccele ödemesi, gedik hakkının tahakkuku için yeterli değildir. Konuyla ilgili olarak Ebüssuûd Efendi (ö. 1574) fetvasında, vakıf dükkânı kiralayıp bir miktar muaccele ödeyen kiracının vefatından sonra dükkandaki tasarruf hakkının varislere intikal etmeyeceğini belirtmektedir.⁴³⁷ Dolayısıyla vakıf dükkân kiracısının ödediği muaccele bedelinin kendisine gedik hakkından kaynaklanan tüm yetkileri temin etmediği, gedik hakkını tam anlamıyla elde edebilmek için dükkana *âlât-ı lâzime* denilen mesleki aletlerin yerleştirilmesi gerektiği görülmektedir.

Mesleki aletlerin yerleştirilmesi ile ilgili temel şart, bunların dükkana karar şartıyla yerleştirilmiş olmasıdır. Karar şartıyla yerleştirme, İslam hukukunda bir eşyayı bulunduğu yere kalıcı olacak şekilde ve bir daha ayrılmamak üzere yerleştirmek anlamına gelmektedir.⁴³⁸ İlgili eşyada karar hakkının doğmasına yol açan bu işlem, eşyanın içerisinde bulunduğu gayrimenkulün tasarruf hakkını da temelde eşya sahibine devretmektedir. Çalışmanın birinci bölümünde gedik kaynaklık eden üst kavramlardan biri olarak ele aldığımız hakk-ı karar kavramı, ilgili eşyanın yerleştirildiği dükkandan hukuken ayrılamayacağı ve bulunduğu hal üzere bırakılması gerektiği mantığına dayanmaktadır.⁴³⁹

Eşyaları karar şartıyla yerleştirme meselesiyle ilgili altı çizilmesi gereken nokta, hakk-ı karar elde edebilmek için ilgili eşyalarda dükkana bitişiklik ve devamlılık (istikrar) özelliğinin bulunması gerekirken, zamanla fincan, tepsi, tencere ve kebab şişi gibi devamlılık özelliği bulunmayan eşyalarda hakk-ı kararın sabit olmasıdır.⁴⁴⁰ Kanaatimce esasında dükkana bitişikliği bulunmayan bu eşyalarda hakk-ı kararın sabit olması, bunların ilgili dükkandan çıkarılamayacağı ve icra ettikleri işlev itibarıyla dükkanda bırakılmaları gerektiği şeklinde bir düşünceye dayanmaktadır. Dolayısıyla ilgili eşyalarla dükkân arasında – varsayımsal ve yapay – bir bitişiklik tesis edilmektedir.

⁴³⁶ Kemalpaşazâde, *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Mühimmât-ı Müftî, 3280), 368a.

⁴³⁷ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 136b.

⁴³⁸ İbn Âbidîn gediği dükkânlarda karar şartı ile bina edilmiş ve menkul olmayan eklentiler ile dolap, raf gibi kısımlar olarak tarif etmektedir. İbn Âbidîn, *el-‘Ukûdî’ d-dürriyye*, 2/199-200.

⁴³⁹ Yazır, *Osmanlı Vakıf Hukukuna Giriş: Ahkâm-ı Evkâf*, 280.

⁴⁴⁰ İstanbul Kadı Sicilleri incelendiğinde, gedik dükkanda hakk-ı karara sahip mesleki aletlerin çoğunlukla bu kabilden – dükkana bitişikliği bulunmayan türden – olduğu görülmektedir. Örnek belgeler için bkz. *Eyüp Mahkemesi 163 Numaralı Sicil* (1147-1149/1734-1736), haz. Numan Yekeler, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 52b-2; *Davut Paşa Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 65a-1; *Rumeli Sadareti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil* (H. 1067-1069 / M. 1656-1658), haz. Yılmaz Karaca – Mustafa Yılmaz, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 72b-2.

Kiracıya gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesinin unsurlarından biri de ecr-i misle eşit olan müeccele bedelinin ödenmesidir. Esasında muaccele ödemenin ve mesleki aletleri yerleştirmenin gedik hakkını kiracı lehine ispat edici, müeccele ödemenin ise bu hakkın devamlılığını sağlayıcı bir işleve sahip olduğu söylenebilir. Nitekim esnaf birlikleri, resmi makamlara gönderdikleri arzuhallerde muhataplarının kira bedelini artırma yahut dükkandan çıkarma talepleri karşısında müecceleyle ödemedede hiçbir kusurlarının bulunmadığını söyleyerek kendilerini savunmaktadır.⁴⁴¹ Dolayısıyla esnaf nezdinde müeccele ödemelerini aksatmanın, gedik hakkının sonlandırılma gerekçesi olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

3.1.2. Sözleşmenin Konusu

İslam sözleşme hukukunda, sözleşme amacının gerçekleştirilmesini sağlayan somut veya soyut varlığa, sözleşmenin konusu denir. Örneğin satım sözleşmesinin konusu ev, araba gibi hukuki açıdan mal kabul edilen bir varlık iken; kira sözleşmesinin konusu bu malların kullanım hakkı/menfaati olmaktadır.⁴⁴² Gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesi, esasında İslam sözleşme hukuku açısından bakıldığında klasik fıkıhta hükümleri tespit edilip sınırları çizilmiş kira sözleşmesinin özel bir versiyonudur. Dolayısıyla sözleşmenin konusu ve bedeli ile tarafları, arada birtakım farklılıklar bulunmasına rağmen genel itibarıyla kira sözleşmesine benzemektedir.

Gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesinin asıl konusu, mesleki aletlerin içerisinde bulunduğu gayrimenkulün kullanım (tasarruf) hakkıdır. Kira sözleşmesinde kiracı tasarruf hakkına belirli bir süre için sahip olabilmekte iken⁴⁴³ gedik hakkı sağlayan kiralama kayd-ı hayat şartıyla sahip olmakta, bir diğer ifadeyle hayatta olduğu sürece tasarruf hakkını elinde bulundurmaktadır.⁴⁴⁴ Hatta bu yöntemde kiracının elde ettiği tasarruf hakkı kendi hayat süresiyle de sınırlı olmayıp vefatından sonra varislerine intikal etmektedir.

Tasarruf hakkının devri açısından ele alındığında, gedik hakkı sağlayan kiralama bir anlamda tasarruf hakkının kiracıya satımı olarak da değerlendirilebilir. Nitekim tasarruf hakkının süreli olarak devri anlamına gelen kira sözleşmesinde bedel, sözleşme süresi

⁴⁴¹ Kal'a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, 1/330.

⁴⁴² Merginânî, *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti'l-mübtedî*, 3/230.

⁴⁴³ Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, 2/347.

⁴⁴⁴ Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 366a.

boyunca periyodik olarak ödenmektedir. Gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesinde ise periyodik olarak ödenen ücrete ilave olarak, başta muaccele adı altında toplu bir ödeme yapılmaktadır. Söz konusu ödemenin, bir anlamda ilgili gayrimenkulün tasarruf hakkını kiracının mülkiyetine geçirmesine vesile olduğu ifade edilebilir. Burada sözü edilen mülkiyet, hukuki anlamdaki mülkiyetten ziyade tasarruf haklarının genişlemesi neticesinde mülkiyet benzeri bir durumun ortaya çıkmasıdır.

Gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesinde kullanım hakkının kiracıya devredildiği gayrimenkuller, temelde vakıf ve mülk gayrimenkullerdir. Bu binalar, çoğunlukla vakıflara gelir getirmesi amacıyla hazırlanmış (müstegallât türünden) dükkanlar olmakla birlikte, kayıtlarda özel mülk olan yerlere de rastlamak mümkündür.⁴⁴⁵ Arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, gedik hakkının cari olduğu gayrimenkuller genel itibarıyla vakıf dükkanlar olup mülk dükkanların toplam içerisindeki oranı azdır. Esnafın kiracı olarak kullandığı vakıf binalar, fetva mecmualarında en genel ifadesiyle “vakıf dükkan” olarak geçmektedir.⁴⁴⁶ Bu ifade, içerisinde icra edilen meslekten bağımsız olarak vakfa gelir getirmesi amacıyla hazırlanmış olan ve esnafın kullanımında bulunan gayrimenkuller anlamındadır. Özel mülk olan yerler ise yine esnafın içerisinde meslek icra ettiği, bununla birlikte mülkiyeti özel şahıslara ait olan dükkanları ifade etmektedir.

İstanbul Kadı Sicilleri, gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesinin cereyan ettiği binaların hangi amaçlarla kullanıldıklarına dair daha ayrıntılı bir tablo sunmaktadır. Bu itibarla, vakıf veya özel mülk olan fırın, han, hamam ve mahzen gibi gayrimenkuller ile şerbetçi, kasap, abacı, camcı ve boyacı gibi çeşitli iş kollarına mensup esnafın tasarrufunda bulunan dükkanlar gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesinin gerçekleştiği mekanlar olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁴⁷ Ayrıca bostan ve bahçe gibi, çatılı bina (müsakkafât) türünden olmayan mülklerin tasarruf hakkının da zaman içinde gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesine konu edilmeye başlandığı görülmektedir.⁴⁴⁸ Bostan ve bahçe gibi yerlerde gerçekleşen sözleşmelerde, bu arazilerin üzerindeki tarım aletleri gedik hakkı sağlayan mesleki aletler – kaynaklardaki ifadeyle *âlât-ı lâzıme* – olarak kabul

⁴⁴⁵ Örneğin 1656 yılına ait bir kayıta bir adet boyacı dükkanı ve içindeki gedik aletlerinin Ali Bey’in mülkü olduğu ifade edilmektedir. Bkz. *Rumeli Sadareti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil*, 133a-1.

⁴⁴⁶ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 136b.

⁴⁴⁷ *Davut Paşa Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 66b-3; *İstanbul Mahkemesi 44 Numaralı Sicil*, 76b-3; *Rumeli Sadareti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil*, 72b-2.

⁴⁴⁸ *Eyüp Mahkemesi 163 Numaralı Sicil*, 48b-1; *Davud Paşa Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 16b-1, 16b-2, 17a-2, 49b-3, 74b-4.

edilmektedir.⁴⁴⁹ Bununla birlikte, çatılı bina türünden olmayan bu yerlerin gedik meselesine dahil olması hukuki açıdan tartışmalıdır.⁴⁵⁰

3.1.3. Sözleşmede Ücret

Gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesinde, periyodik olarak ödenen müeccele ve başlangıçta toplu olarak ödenen muaccele olmak üzere temelde iki tür ücret bulunmaktadır. Muaccele ödemesi gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesinde genellikle bulunmakla beraber, fetva mecmualarında – nadiren de olsa – başlangıçta muaccele ödemesinin şart koşulmadığı kiralama örneklerine de rastlamak mümkündür.⁴⁵¹ Bu durum, gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesinin şartları arasında zikrettiğim muaccele ödemesinin bulunmadığı istisnai uygulamaların mevcudiyetine işaret etmektedir. Dolayısıyla gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesinde dükkana mesleki aletler yerleştirmenin esas şart olduğu, muaccele ödemesinin ise nispeten ikincil derecede bir gereklilik arz ettiği söylenebilir.

Periyodik olarak ödenen müeccele bedeli, ecr-i misle denk bir meblağdır. Vakıf dükkanlarda ecr-i mislin tayini, doğruyu söyleyen adil Müslümanların “Burada günde şu miktar ücret ile oturulur” şeklindeki şahitliği ile gerçekleşmektedir.⁴⁵² Buna ilave olarak Ebüssuûd Efendi, ecr-i mislin tespiti ile ilgili olarak doğruyu söyleyen adil müslümanların bulunmaması halinde – içinde mesleki aletler bulunmayan, tahliye edilmiş - dükkanı bir yıl süresince muaccelesiz olarak kiralayan kimse, günlük olarak ne miktar ücrete razı olmuş ise o miktarın ecr-i misil sayılacağını ifade etmektedir.⁴⁵³ Burada bir ya da iki kişinin ödeme hususundaki beyanına değil, çoğunluğun rızasına itibar edilir. Buna ilave olarak Ebüssuûd Efendi, ücret-i müeccelede olduğu gibi muaccelede de emsal miktarın bulunduğunu ve bu miktarın ehil ve uzman kimselerin

⁴⁴⁹ Rumeli Sadareti Mahkemesi 80 Numaralı Sicil, 62b-2.

⁴⁵⁰ Kemalpaşazâde, *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Mühimmât-ı Müftî, 3280), 348a; Sun’ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun’ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, 502), 32b; Mehmed Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (Kasidecizâde, 277), 73a; Zekeriyâzâde Yahya Efendi, *Fetâvâ-yı Yahya Efendi*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1087), 80b.

⁴⁵¹ Zekeriyâzâde, *Fetâvâ-yı Yahya Efendi* (Esad Efendi, 1087), 129a.

⁴⁵² Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 372b; Sun’ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun’ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, 502), 360b; Hoca Sadeddin Efendi, *Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 2728), 28a.

⁴⁵³ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 372a.

takdiri ile belirlendiği ifade etmektedir.⁴⁵⁴ Ayrıca muaccele bedelinde gerçekleşmesi muhtemel artış, sadece mütevellinin beyanı ile tayin edilmez.⁴⁵⁵

Fetva mecmualarında, gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesinde ücret ile ilgili çeşitli durumlara dair fetvalar bulunmaktadır. Konuyla ilgili üzerinde durulan temel meselelerden biri, müeccelenin ecr-i misle denk olmasıdır. Buna göre vakıf dükkanların belirli bir süre için ecr-i mislin altında bir ücretle ve muaccele ödemek suretiyle kiralanması halinde mütevellinin kiracıdan ecr-i misil kadar ücreti talep etme yetkisi bulunmaktadır.⁴⁵⁶ Yine süre tayin etmeden, muaccele ödemek suretiyle yapılan kiralamalarda da ücretin ecr-i mislin altında kalması halinde mütevellinin ecr-i misli talep etme hakkı vardır.⁴⁵⁷

Ecr-i misil ile kiraya verilmiş vakıf dükkanın sonradan ecr-i mislinin artması ve artan ecr-i misil ile kiralamaya talip kimsenin bulunması halinde, mevcut kiracı artış miktarını ödemeye razı olmaması halinde dükkandan çıkarılır ve dükkan, artış miktarını kabul eden kişiye kiraya verilir.⁴⁵⁸ Diğer yandan ecr-i mislin zaman içinde artması ile ilgili Ali Akkirmânî (ö. 1621), farklı bir fetva vermektedir. Buna göre vakıf dükkanda ecr-i mislin artış göstermesi halinde mevcut kiracıya doğrudan artan ücret teklif edilmez, kira süresinin dolması beklenir.⁴⁵⁹ Bu fetva, kiracının kiraladığı mekanda süre dolana kadar kullanım (süknâ) hakkının bulunduğu şeklindeki klasik anlayışa dayanmaktadır.

Kiracının vakıf dükkana ödediği miktarın ecr-i misilden yüksek olması ve söz konusu miktarı ödemekte zorlanması halinde, yine adil kimselerin şahitliği ile ecr-i mislin zaman içinde azaldığına hükmedilir ve kiracı yeni ecr-i misil miktarı olarak tespit edilen daha düşük ücretten dükkana kiralar. Bu noktada vakıf tahsildarı değişse bile ecr-i misilden yüksek olan eski ücreti talep edemez. Ali Akkirmânî bu fetvayı Sayrafiyye'den nakille zikretmektedir.⁴⁶⁰

Ecr-i misil ile ilgili fetva mecmualarında hükmü verilen bir diğer konu, başkasının ecr-i misilden yüksek kira bedeli teklif etmesidir. Konuyla ilgili olarak İbn Kemal'in fetvasına göre, kiracı vakıf dükkana ecr-i misil ile kiralamış ve sonradan başkası ecr-i

⁴⁵⁴ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 372a.

⁴⁵⁵ Zekeriyâzâde, *Fetâvâ-yı Yahya Efendi* (Esad Efendi, 1087), 129a.

⁴⁵⁶ Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 365b.

⁴⁵⁷ Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 373b.

⁴⁵⁸ Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, 502), 367b.

⁴⁵⁹ Ali Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmanî* (Hafid Efendi, 98), 147b.

⁴⁶⁰ Ali Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmanî* (Hafid Efendi, 98), 151a.

misilden yüksek kira teklif etmek suretiyle dükkana talip olmuş ise, mevcut kira sözleşmesi feshedilmez. İbn Kemal bu fetvayı Münve'den nakletmektedir.⁴⁶¹ Zekerıyyâzâde Yahya Efendi de üçüncü kişinin art niyetli olarak ecr-i misilden yüksek kira teklif edip dükkana talip olması halinde mevcut kira sözleşmesinin sonlandırılmayacağını ifade etmektedir.⁴⁶² Minkarîzâde Yahya Efendi (ö. 1677) de Bezzâziyye'den nakille üçüncü kişinin kasıtlı olarak kirayı artırması halinde bu teklife itibar edilmeyeceğine hükmetmektedir.⁴⁶³ Hatta mütevellî bu teklife itibar ederek dükkânı mevcut kiracının elinden alıp yüksek ücret teklif edene verse, ilk kiracı o kişiyi çıkararak kira süresi dolana kadar dükkânı kullanabilir.⁴⁶⁴ Konuyla ilgili aynı doğrultuda fetva verenlerden biri de İbn Nüceym'dir.⁴⁶⁵ Geredevî ise *Camîu'l-fusuleyn*'den alıntı yapmakta ve üçüncü kişinin ecr-i mislin üzerinde yaptığı kira artırımlarında art niyet ihtimali bulunduğunu belirtmektedir.⁴⁶⁶ Bu noktada ilk kira sözleşmesinin ecr-i misil ile mi, yoksa ecr-i misilden fahiş oranda düşük bir ücret mukabilinde mi yapıldığına bakılır: Dükkan ecr-i misil ile kiralandıysa ve sözleşmede gabn-ı fahiş yoksa mevcut kiracının dükkandan çıkarılması caiz olmaz.⁴⁶⁷

Başkasının dükkana yüksek kira teklifiyle talip olması durumunda karşımıza çıkan bir diğer ihtimal, teklifin art niyet kastıyla değil, dükkânın ecr-i mislinin artması sebebiyle yapılmasıdır. Bu durumda dükkânın, piyasa bedeli olarak üçüncü kişinin yaptığı artış miktarını hak edip etmediğine (fetvalardaki ifadeyle buna mütehammil olup olmadığına) bakılır. Eğer dükkân bu artışı hak ediyorsa ecr-i mislin zaman içinde arttığı kabul edilir ve buna göre hüküm verilir. Bu durumda mütevellînin, mevcut kiracıyı dükkandan çıkarıp dükkânı talibine kiraya vermesi caizdir.⁴⁶⁸ Bununla birlikte Hoca Sadeddin Efendi (ö. 1599) art niyet bulunmadan, ecr-i mislin zaman içinde yükselmesi neticesinde üçüncü kişinin yüksek kira teklifiyle vakıf dükkana talip olması halinde dahi mütevellînin mevcut kiracıyı çıkarma yetkisinin bulunmadığına hükmetmektedir.⁴⁶⁹

⁴⁶¹ Kemalpaşazâde, *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Mühimmât-ı Müftî, 3280), 146b.

⁴⁶² Zekerıyyâzâde, *Fetâvâ-yı Yahya Efendi* (Esad Efendi, 1087), 271a, 26b, 87a.

⁴⁶³ Minkarîzâde, *Fetâvâ-yı Minkarîzâde* (Esad Efendi, 1095), 219b; 226b.

⁴⁶⁴ Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahim* 504, 505.

⁴⁶⁵ İbn Nüceym, *Fetâvâ-yı İbn Nüceym*, 286.

⁴⁶⁶ Abdülganî Efendi el-Geredevî, *Fetâvâ-yı Geredevî*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, 645), 144b.

⁴⁶⁷ Mehmed Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (Kasidecizâde, 277), 370b.

⁴⁶⁸ Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 361b.

⁴⁶⁹ Hoca Sadeddin Efendi, *Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 2728), 94a.

Konuyla ilgili olarak değinilmesi gereken bir diğer husus, gedik sahibi esnafın ücreti ödeme noktasında kiminle muhatap olduğudur. Gedik dükkanda icareteynli mutasarrıf yoksa esnaf, kira bedelini ödeme konusunda doğrudan vakıf mütevellisine karşı sorumlu olmaktadır.⁴⁷⁰ Ancak dükkanda icareteynli mutasarrıf şeklinde ara bir kiracı kategorisinin bulunması halinde esnaf, kira bedellerini icareteynli mutasarrıflara ödemektedir.

Gedik sahibi esnafın kiracılık sürecinde icâreteynli mutasarrıf ile muhatap olması halinde, kira ücretinin tahsili hususunda vakıf ve icâreteynli mutasarrıf olmak üzere iki hak sahibi ortaya çıkmaktadır. Bu noktada ücreti hangi tarafın tahsil ettiği sorusu akla gelmektedir. Arşiv kaynakları, bu şekilde alt kiralama sözleşmelerde ücretin tahsili konusunda sağlıklı bir değerlendirme yapmaya imkan verecek yeterlilikte bilgi içermemektedir. Bununla beraber mahkeme kayıtlarında, ücretin tahsili ile ilgili çıkarsama yapılabilecek birtakım veriler bulunmaktadır. Mahkeme kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, alt kiralama sözleşmelerde ücret vakıf mütevellisi ile icâreteynli mutasarrıf arasında paylaşılmaktadır. Örnek olarak 1770 tarihli bir kayıta gedik aletlerinin de sahibi olan ilk kiracı vakıf dükkânı esnafa kiraya vermekte, dükkânın tasarruf hakkı ve gedik aletlerinin kullanımı için ayrı ayrı belirlenen müeccele bedeli vakıf ve ilk kiracı arasında paylaşılmaktadır. Burada vakfa ödenen meblağın, ilk kiracıya ödenenin yarısı kadar olduğu dikkat çekmektedir.⁴⁷¹

İstanbul Kadı Sicilleri'nde gedik dükkânın muaccelle ve periyodik olarak ödenen müeccele bedeli karşılığında kiralandığını ifade eden en erken tarihli belge, tespit edebildiğim kadarıyla 1624 yılına aittir. Bu kayıta şerbetçi esnafından bir kişi, İbrahim Paşa Vakfı'na ait olan şerbetçi dükkânının muaccelle ve günlük iki akçe müeccele ile kendi tasarrufunda olduğunu belirtmektedir.⁴⁷² Buna ilave olarak 1663 yılında tesis

⁴⁷⁰ *Eyüp Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, 43a-3.

⁴⁷¹ Uygulama, ilgili kayıta şu şekilde anlatılmaktadır: "...beyne'l-hiref [gedik] ta'bîr olunur ber-müceb-i defter-i müfredât bi'l-cümle esvâb ve eşyâ-i ma'lûme yedinde mâlî olmağla mezbûr el-Hâc Hasan Ağa bundan akdem hamam-ı mezkûru beher şehr kırk beşer guruşa ve gedik ta'bîr olunur esvâb ve eşyâ-i ma'lûmesini beher şehr on birer guruşa bana icâr ve teslîm ben dahi istîcâr ve kabûl etmişidim el-hâletü hâzihî mezbûr el-Hâc Hasan Ağa icâre-i mezkûrenin şehriye on altışar gurusunu bi't-terâzî hat ve tenzîl eyledikten sonra mezbûr el-Hâc Hasan Ağa zikrolunan hamam ve gedik ta'bîr olunur derûnunda mevcûde esvâb ve eşyâ-i ma'lûmeyi şehr-i âtî Cumâdelâhiresi guresinden beher şehr kırkar guruşa bana icâr ve teslîm eyledikte ben dahi ber-vech-i muharrer istîcâr ve tesellüm ve kabûl edip icâre-i mezkûre kırkar guruşu beher şehr tamamında bilâ-nizâ' mezbûr el-Hâc Hasan Ağa'ya ve taraf-ı vakfa verilen icâre-i müeccele [39b] şehriye yirmişer guruş dahi kemâ-fi'l-evvel cânib-i vakfa teslîm ve edâya ta'ahhüd eyledim...". *İstanbul Mahkemesi 33 Numaralı Sicil*, 39a-1.

⁴⁷² *Rumeli Sadareti Mahkemesi 40 Numaralı Sicil*, 39b-2.

edilen bir vakfın vakfiyesinde, dükkan ve fırın gibi gedik hukukuna elverişli yerlerin muaccele ve müecceleli kiralama yoluyla kiraya verilmesi gerektiği ifade edilmektedir.⁴⁷³ Dolayısıyla 17. yy'ın ikinci yarısında muaccele ve müecceleli kiralamanın vakıf gayrimenkullerde aşına olunan bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır. Müeccele ödemesi günlük olarak yapılabildiği gibi aylık olarak da ödenebilmektedir. Örneğin 1770 yılında bir vakıf hamamı vefaen tasarrufunda bulunduran Hasan Ağa, burayı alt kiralama yoluyla bir başkasına kiraya vermektedir. Bu örnekte hamamdaki gedik aletlerinin ilk mutasarrıfa ait olduğu ve hamam ile gedik aletlerinin iki ayrı ücret mukabilinde kiraya verildiği ifade edilmektedir. Burada Hasan Ağa vakıf hamam ile gedik aletlerini toplam 40 guruşa kiraya vermektedir. Ayrıca alt kiracının vakfa müeccele olarak aylık 20 guruş ek ödeme yaptığı anlaşılmaktadır.⁴⁷⁴

Periyodik olarak ödenen müeccele bedellerinin ortalama günlük iki akçe civarında seyrettiği görülmektedir.⁴⁷⁵ Bu rakamı aylık olarak hesapladığımızda altmış akçe rakamına ulaşılır, ki bu rakamın gedik bedelleriyle mukayese edildiğinde gerçekten düşük olduğu anlaşılmaktadır. Diğer yandan muaccele bedelinin miktarıyla ilgili olarak arşiv kayıtlarında somut çıkarım yapabilecek net bir bilgi bulunmamaktadır. Muaccele bedelinin yangın gibi doğal afetlerde tahrip olan vakıf dükkanların tamirine harcanmak üzere tespit edildiği anlaşılmaktadır. Buna ilave olarak muaccele ödemesi, esasında gedik sahibi kiracının ilgili dükkandaki tasarruf haklarını pekiştirmede önemli bir rol oynamaktadır. Nitekim 17. yy'ın başı gibi erken bir dönemde dahi kiracılar, vakıf mütevellisinin kendilerini dükkandan çıkarma girişimi karşısında muaccele bedelini ödediklerine dair temessük belgesini hakime ibraz etmek suretiyle müteveli karşısında davalarını kazanabilmekteydiler.⁴⁷⁶

Muaccele miktarı bir anlamda ilgili gediğin değerini de belirlemektedir. Nitekim zamanla gedik muacceleleri artmış olmasına rağmen vakıf dükkanların müeccele

⁴⁷³ Örneğin 1663 tarihli bir kayda göre Divan Katibi Mehmed Efendi, bir bab ekmekçi fırını ve on altı adet dükkan vakfetmiş ve bunların muaccele ve müecceleli kiralama yoluyla kiraya verilmesini vakfiyede emretmiştir. *Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, 9a-1.

⁴⁷⁴ *İstanbul Mahkemesi 33 Numaralı Sicil*, 39a-1.

⁴⁷⁵ Söz konusu miktar ortalama göstermekte olup arşiv kayıtlarında günlük iki akçenin altında veya üzerinde tespit edilen müeccele miktarları da bulunmaktadır. Örnekler için bkz. *Eyüp Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, 43a-3; *Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, 9a-1.

⁴⁷⁶ Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. yy İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 1/288-290.

ödemelerinde bir artış olmamıştır. Ebüssuûd Efendi'nin fetva mecmuasında bu durum şu şekilde ifade edilmektedir:⁴⁷⁷

“... vakf dükkânda olan süknâlar âlî bahaya çıkıp ashab-ı süknâ külli müntefî’ olurlar amma dükkân-ı vakfin icaresi yine evvelki hal üzere kalır icarenin râğbetine ve ziyadesine itibar eylemez bu cihetten vakfa zarar olur dersin ne’am gerçektir amma icare hususunu yoklamak mütevellilere lazımdır süknâ râğbet buldukça vakıf dükkân dahi râğbet bulmak meşrudur bu hususu yoklamayan mütevellileri azl etmek lazımdır bir hükm-i meşru’u ‘adem-i ikametden hükm-i meşru’-i aheri iptal eylemek lazım gelmez...”

Yukarıdaki ifadeler, sükna adı verilen gedik aletlerinin yerleştirilmesiyle gedik sahibi kiracıya geniş haklar sağlayan, buna mukabil zaman içinde vakıf gelirlerinin azalmasına yol açan bu uygulamanın vakıflar açısından olumsuz yönüne işaret etmektedir.

Müeccelenin ecr-i mislin çok altında kalması konusunda Ebüssuûd Efendi'nin (ö. 1574) 16. yy'da yaptığı serzenişin ardından aynı durumun 18. yy'da da devam ettiği görülmektedir. Nitekim 18. yy'da gedik dükkanlarda icâreteyn ile mutasarrıf olanlar, müeccele miktarının çok düşük olduğu gerekçesiyle esnaftan kira ücretlerini artırmalarını istemişlerdir. Esnafın da bu durumu arzuhal yoluyla resmi makamlara iletmeleri neticesinde konuyla ilgili sâdır olan hükümde, dükkan mutasarrıflarının kira artışı talebiyle esnafı rencide etmemeleri, buna mukabil esnafın da dükkan kirasını ödemede ihmalkar davranmaması gerektiği ifade edilmektedir. Ayrıca aynı kayıta kira bedelinin uzun süredir aynı miktarda kaldığını beyan eden *kadimî kira* tabiri kullanılmakta ve dükkan kiralarının artırılmamasına yönelik emir sâdır olduğu belirtilmektedir.⁴⁷⁸ Buna ilave olarak İbn Âbidîn (ö. 1836) de Ebüssuûd Efendi'nin ifadelerine benzer şekilde kendi zamanında gedik sahiplerinin ecr-i mislin çok altında kira ücreti ödediklerini ifade etmektedir.⁴⁷⁹

Öteden beri ödenmekte olan kira bedeline *kadimî* vasfı kazandıracak sürenin ne kadar olduğuna dair açık ifade, 1766 tarihli bir mahkeme kaydına şu şekilde yansımıştır:⁴⁸⁰

“...zıkr olunan odalarda her birimiz gedik i‘tibârıyla yirmişer ve otuzar seneden beri

⁴⁷⁷ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 138b.

⁴⁷⁸ Kal’a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, 1/329. Benzer bir diğer kayıta ise mutasarrıfların kira zammı talebinin gediğin itibarını düşürdüğü ve bu durumun vakıf için zararlı olduğundan bahsedilmektedir. Bkz. BOA, C.EV., 297 – 15144.

⁴⁷⁹ İbn Âbidîn, *el-‘Ukûdû’d-dürriyye*, 2/200.

⁴⁸⁰ *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 164-1.

müsteciren sâkinler olup ve icâre-i kadîmeleri ikişer guruşdan ziyâde değildir...” Dolayısıyla gedik sahibi kiracıların, yirmi veya otuz sene gibi uzun bir süre boyunca dükkanları sabit kira bedeliyle kullandıkları anlaşılmaktadır.

Bazı durumlarda dükkan kirasının artırılması talebinin, dükkanın bağlı bulunduğu vakfın mütevellisinden geldiği görülmektedir. Bu talep karşısında devletin tavrı, aynı şekilde dükkan kirasını artırmak isteyen mütevellinin müdahalesinin engellenmesi yönünde olmuştur.⁴⁸¹ Esnafın vakıf mütevellisine veya dükkan mutasarrıflarına ödediği müeccele bedelinin artırılmaması yönündeki devlet politikasının, bir anlamda devletin esnafı mâlî açıdan koruma amacına matuf olduğu söylenebilir. Diğer taraftan devletin, bu amacı gerçekleştirirken esasında vakıf hukukunda temel bir ilke olan vakfın maslahatının gözetilmesi kaidesini göz ardı ettiği anlaşılmaktadır. Bu durumun temel gerekçesi kanaatimce ilgili dönemde devletin – vakıflar ve esnaf birlikleri gibi – iktisadi sahanın tüm birimlerinin menfaatini aynı anda gözetmesinin mümkün olmamasıdır. Nitekim klasik dönemde Osmanlı Devleti’nin vakıflara belirli ölçüde özerklik tanıyarak özellikle şehirlerdeki belediyeçilik faaliyetlerini vakıflar eliyle yürütmesine rağmen, iktisadi ve idari açıdan çözümlerin görülmeye başlandığı 18. yy itibariyle devletin vakıflar üzerindeki korumacı tutumunu sürdürmekte zorlandığı görülmektedir. Bu noktada devlet yetkililerinin, vakıflar ile esnaf birlikleri arasındaki çıkar çatışmasında vakıflar aleyhine bir tercih yaptıkları söylenebilir.

3.1.4. Sözleşmenin Tarafları

Kiracıya gedik hakkı sağlayan kiralamada taraflar, temelde kiracı ve ilgili dükkanı kiraya veren kişiden oluşmaktadır. Burada kiracı taraf, gedige hukuki açıdan temel teşkil eden mesleki aletlerin de çoğunlukla sahibi olan esnaftır. Kiraya veren taraf ise esasında dükkanın hukuki statüsüne göre değişmektedir. Dükkan vakfa ait ise kiraya veren taraf vakıf mütevellisi veya dükkanı icareteyn yoluyla tasarruf eden ilk kiracı; özel mülke ait ise kiraya veren taraf dükkan sahibi bireylerdir.

Gedik sahibi esnafın, vakıf dükkanlarda meslek icra edebilmek üzere kira sözleşmesi imzaladığı taraf, temelde vakıf mütevellisidir. Dolayısıyla esnafın kiracılıkla ilgili, kira ücreti ve benzeri hususlara dair muhatap olduğu kişinin müteveli olduğu

⁴⁸¹ BOA, A.MKT.DV., 186 – 14.

görülmektedir.⁴⁸² Temelde vakfın menfaatini korumakla yükümlü olan mütevellinin, vakıf dükkanının kullanımı noktasında geniş yetkileri elinde bulunduran gedik sahibi kiracı karşısında – vakfın aleyhine gerçekleşen birtakım durumlarda – ne şekilde davrandığı meselesi, üzerinde durulması gereken konulardan biridir. Arşiv kaynakları incelendiğinde, müteveli ile gedik sahibi kiracı arasında çıkan anlaşmazlığın genellikle müeccele miktarı konusundaki ihtilaflardan kaynaklandığı görülmektedir.

Kaide olarak gedik sahibi kiracının vakfa ödemesi gereken müeccele bedelinin ecr-i mislin altına düşmemesi gerekirken, zamanla bu kaidenin ihlal edildiği söylenebilir. Vakıflar açısından olumsuz sonuçları bulunan bu durumu 16. yy’a dek geri götürmek mümkündür. Nitekim Ebüssuûd Efendi’nin (ö. 1574) fetva mecmuasında yer alan fetvada Receb Efendi, kendi döneminde vakıf dükkanlardaki gediklerin değerinin artmasına mukabil bu artışın dükkan kirasına yansımadığını belirterek gediğin değer artışının dükkan kirasını da artırmasını meşru kabul etmektedir. Ayrıca bu meseleyi mütevellilerin takip etmesi gerektiğini, konuyla ilgilenmeyen mütevellinin azledilmesi gerektiğini de eklemektedir.⁴⁸³

16. yy’da vakıf mütevellilerinin muhatap oldukları bu uyarıyı dikkate alıp almadıklarına dair arşiv kayıtlarında net bir bilgi mevcut değildir. Bununla beraber, mütevellilerin sonraki dönemlerde bu uyarıyı dikkate aldıkları görülmektedir. Ne var ki mütevellilerin vakıf gelirlerinin düşmemesine yönelik bu hassasiyeti, devlet tarafında bir karşılık bulamamıştır. Mütevellilerin kira bedelini artırma talepleri karşısında Osmanlı Devleti’nin esnafı himaye etme politikasını sürdürdüğü arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Nitekim esnafın kiracı olarak faaliyet gösterdiği vakıf dükkanların gözetimi ve idaresinden sorumlu olan mütevellinin, esnafa gereğinden fazla müdahale edip birtakım ilave taleplerde bulunması halinde devlet, koruyucu bir tavırla hareket etmekte olup mütevellilerin esnafın itibarını düşürmesine izin vermemektedir.⁴⁸⁴

Gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesinde dükkanı kiraya veren taraf, mütevellinin yanı sıra halihazırda söz konusu vakıf dükkanda icâreteyn yöntemiyle mutasarrıf olarak bulunan ilk kiracı da olabilir. Bir kiracının icâreteynli mutasarrıf olması halinde vakıf dükkanı alt kiralama yöntemiyle esnafa kiralaması mümkündür. İlgili dönemlerde gerçekleşen İstanbul yangınları, genellikle binaların geride sadece arsa kalacak şekilde

⁴⁸² BOA, A.}MKT.DV., 186 – 14, H-19-09-1277.

⁴⁸³ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 138b.

⁴⁸⁴ BOA, C..BLD. /22 – 1064 – 0.

tamamen yanmasıyla sonuçlanmıştır. Vakıf binanın tamamen yanarak geride sırf arsanın kalması halinde de bu binanın yeniden inşası, esnaf kesiminin çoğunlukla maddi olarak güç yetiremeyeceği bir külfet anlamına gelmektedir.⁴⁸⁵ İşte bu gibi durumlarda yanan binanın yeniden inşa sürecinin, genelde esnaf kesimine nispeten maddi ve sosyal açıdan daha iyi durumda olan kimseler tarafından üstlenildiği arşiv kaynaklarından anlaşılmaktadır.⁴⁸⁶ Dolayısıyla ilgili kayıtlarda yer alan örnekler dikkatle incelendiğinde, gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesinin başlangıcında esnafın, vakıf dükkanının ilk kiracısı ile de muhatap olabileceği anlaşılmaktadır.⁴⁸⁷

Devletin genel anlamda esnaf birlikleri konusundaki himayeci tutumunun, vakıf dükkanlardaki icareteynli mutasarrıflar karşısında da geçerli olduğu görülmektedir. İcareteynli mutasarrıflar, zaman zaman gedik dükkanların kirasının artırılması ile ilgili esnaftan talepte bulunmakta, kiracı esnaf ise bu talepler karşısında resmi makamlara arzuhal ileterek bir anlamda ilgili dükkanlardaki ayrıcalıklı konumlarının devamını temin etmektedir. Devletin mütevellî veya icareteynli mutasarrıfların kira artış taleplerine karşı esnafı koruması, İstanbul'un iâşesi için hayati öneme sahip üretici ve tüccar kesiminin iktisadi anlamda sıkıntıya düşmesinin doğuracağı olumsuz sonuçları önleme amacına matuftur.

Esnafın kiracı olarak faaliyet gösterdiği dükkanların özel mülk olduğu durumlarda, gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesinin taraflarından birini mülk sahibi teşkil etmektedir. Dükkanında gedik adı verilen mesleki aletler bulunan dükkan sahibinin, kendi özel mülkü olmasına rağmen gedikli dükkanı ile ilgili tasarruflarında ilgili gediğin bağlı bulunduğu nizama riayet etmesi gerekmektedir. Örneğin 1791 tarihli bir belgede, fırıncı esnafından bir şahsın devlete ve tüccara borçlu olarak firar etmesinin ardından fırın sahibinin dükkanını bozarak pirinççi dükkanı haline getirdiği anlatılmaktadır. Borçlar ödenmedikçe fırının şeklinin değiştirilmesi nizama aykırı olduğundan devlet

⁴⁸⁵ Osmanlı'da devletin fiyat tespiti (narh) uygulamasında fiyatlar, esnafa ancak %5 ila %15 arasında değişen bir kâr oranı sağlayabilecek şekilde ayarlanmaktaydı. Dolayısıyla narh politikası, esnafın elinde sermaye birikimi oluşmasını engellemektedir. Konuyla ilgili olarak bkz. Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 62.

⁴⁸⁶ Vakıf dükkanların icâreteynli mutasarrıflar tarafından tamir edilmesine dair belge örnekleri için bkz. *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 164-1; 189-4.

⁴⁸⁷ Gedik sahibi esnafın kiracılık süreçlerinde icâreteynli mutasarrıflarla muhatap oluşuna dair belge örnekleri için bkz. *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 164-1; 189-4.

müdahale etmekte ve dükkanın önceden olduğu gibi fırın haline getirilmesine karar verilmektedir.⁴⁸⁸

Gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesinde tarafların tarihi süreç içerisinde ortaya çıkış serüveninin ortaya konularak bu sürece etki eden faktörlerin netleştirilmesi için, gedik dükkanlarda gerçekleşen mülkiyet ve mutasarrıflık ilişkilerinin analiz edilmesi gerekmektedir.

3.1.5. Gedik Dükkanlardaki Mülkiyet ve Mutasarrıflık İlişkileri

Çalışmanın bu kısmında gedik dükkanlardaki mülkiyet ilişkileri ve akabinde – bu dükkanları kimin kullandığına dair – mutasarrıflık ilişkileri ele alınacaktır. İstanbul’un fethini takip eden dönemde, Fatih’in şehri imar girişimleri neticesinde birçok dükkan başta Ayasofya Vakfı olmak üzere çeşitli vakıflara bağlı olacak şekilde faaliyete geçirilmiştir. Dolayısıyla erken dönemde gedik dükkanların mülkiyetinin büyük oranda vakıflara ait olduğu görülmektedir. Bununla birlikte yaygın olmamakla beraber, özel şahıslara ait dükkanların da ilk dönemlerden itibaren mevcut olduğu ve gedikleri ortaya çıkışıyla gerek vakıflara, gerekse özel mülke ait bu dükkanlara mesleki aletlerin yerleştirilerek gedik hukukunun doğduğu söylenebilir.

Arşiv kayıtlarında, içerisinde mesleki aletler bulunan dükkanlarda gerçekleşen mülkiyet ilişkilerini anlamlandırmada yardımcı olacak bazı karineler bulunmaktadır. Bu karinelerden biri, gedik dükkanın kime ait olduğu ile ilgilidir. Gedik dükkanın vakıf ya da özel mülke ait oluşuyla ilgili tespit edebildiğim önemli bir karine, belgelerde ilgili dükkan zikredilirken sahibinin lakabıyla anılmasıdır.⁴⁸⁹ Bu durum, kanaatimce dükkanın özel mülk olduğu ve sahibinin halk arasında bilindiği anlamına gelmektedir. Buna ilave olarak arşiv kayıtlarında gedik dükkanın özel mülke ait olduğunu gösteren daha açık ifadeler de bulunmaktadır. Örneğin 1663 yılına ait bir mahkeme kaydında, Galata’daki bir boyacı dükkanının özel mülke ait olduğu şu şekilde ifade edilmektedir:⁴⁹⁰ “...Çavuş Mehmed Kapudân’ın lede’l-ahâlî ve’l-cîrân ma’lûmü’l-hudûd mülkü olan boyacı dükkânı dâhilinde mevcûd boyacı âlâtından...”. Ayrıca 18.

⁴⁸⁸ BOA, C..BLD./ 24 – 1177 – 0.

⁴⁸⁹ Örneğin 1670 yılına ait meyhane gediği hissesi satışı ile ilgili bir kayıta, ilgili yer “Bahçeli Meyhane” olarak zikredilmektedir. *Hasköy Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*, 120-2. 1656 tarihli bir diğer kayıta ise gedik dükkanın aidiyetine dair “...mahmiye-i İstanbul’da Aksaray çarşısında vâki’ merhûm Muslihiddin Ağa bozahânesinde olup...” ifadeleriyle bilgi verilmektedir. *Rumeli Sadareti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil*, 72b-2.

⁴⁹⁰ *Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, 31b-3.

yy'da da mülkiyeti özel şahıslara ait gedik dükkanların mevcut olduğu arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır.⁴⁹¹

Çalışmanın kapsadığı dönem olan 16, 17 ve 18. yüzyıllarda vakıf dükkanların yanı sıra özel mülk olan gedik dükkanların da esnafın tasarrufunda bulunduğu söylenebilir. Arşiv kayıtlarında bazı belgelerin, gedik dükkanların özel mülke ya da vakfa aidiyeti noktasında net bir bilgi içermemesi, konuyla ilgili oransal bir değerlendirme yapmayı güçleştirmektedir.⁴⁹² Buna ilave olarak vakıf dükkanlardaki icâreteynli mutasarrıfların arşiv kayıtlarında kimi zaman “dükkan sahibi” ya da “dükkan ashâbı” şeklinde zikredilmesi, konuyla ilgili muğlaklığı daha da artırmaktadır.⁴⁹³ Bununla beraber arşiv belgelerine genel bir bakış, vakıf dükkanların mülk dükkanlara nazaran daha yaygın şekilde gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesine konu olduğunu göstermektedir. Nitekim Ayasofya Vakfı gibi büyük selatin vakıflarının belirli bir çarşı veya bölgedeki tüm dükkanları kendi bünyesine katarak işletme noktasında daha büyük potansiyele sahip oldukları anlaşılmaktadır.⁴⁹⁴ Dolayısıyla özel şahıslara ait gedik dükkanların, tüm dönemlerde sayıca vakıf dükkanların gerisinde kaldığı tahmin edilmektedir.

Özel şahısların kira sözleşmesi ile ilgili takip edilecek usul hakkında, dükkanlarını kiraya verdikleri esnaf birliğinin nizamına tabi olmaları gerekmektedir. Bununla birlikte, özel mülkiyete ait gayrimenkullerde yapılan kira sözleşmelerinde zaman zaman usulsüz uygulamalara rastlanmaktadır. Örneğin 1765 tarihli bir mahkeme kaydına göre hamamcı esnafından Hüseyin işletmekte olduğu hamamı bırakıp başka şehre gitmekte, kira sözleşmesinin bitmesine henüz iki sene bulunmasına rağmen hamam sahibi Hüseyin'in gedik eşyalarını çıkartıp hamamı başkasına kiraya vermektedir. Söz konusu dava ile ilgili kadılık makamının kararı, gedik sahibi kiracının süre dolmadan dükkandan çıkarılmasının nizama aykırı olduğu ve Hüseyin'in dükkânı kiracı olarak kullanmaya devam edeceği yönündedir.⁴⁹⁵

Konuyla ilgili değinilmesi gereken bir diğer husus, gedik dükkanlardaki mutasarrıflık ilişkileridir. Nitekim gedik dükkândaki mutasarrıfın tasarruf şekli ve bir alt kiracının bulunup bulunmadığı gibi hususlar, tamir ihtiyacı ve mesleki aletler yerleştirme vb.

⁴⁹¹ *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 174-1.

⁴⁹² Gedik dükkanın aidiyetinin net olmadığı bir belge örneğinde geçen ifade şu şekildedir: “...mahmiye-i Galata'da Azebkapısı hâricinde vâki' bozahâned...”. *Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, 62a-4.

⁴⁹³ Kal'a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, 1/134.

⁴⁹⁴ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ulviye Baş, *Ayasofya Vakıfları Tahrir Defteri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002).

⁴⁹⁵ *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 174-1.

açılardan meseleyi aydınlatmada ve gedik meselesinin toplumsal/hukuki dayanağını tespit noktasında önem arz etmektedir. Konuya dair daha net bilgi veren 18. yy arşiv kayıtlarında dikkat çeken bir husus, vakıf dükkanlarda kiracı olarak bulunan esnafın her durumda doğrudan vakıf mütevellisi ile ilişki içerisinde olmadığıdır. 18. yy'da esnaf, kiracılık süreçlerinde bazen dükkanın ilk kiracısıyla da muhatap olmakta ve kira bedelini bu kişilere ödemektedir. Bununla beraber gedik dükkan mutasarrıflarının dükkanlarda hangi vasıfla tasarrufta bulunduklarının tespiti, gediklerin içerisinde bulunduğu ilişkiler ağını gün yüzüne çıkarmada önemli bir rol oynamaktadır. O halde bu noktada, esnafın kiracılık süreçlerinde hangi taraflarla muhatap olduğu, sözleşmedeki ilk kiracıların önceki dönemlerde de bulunup bulunmadığı soruları akla gelmektedir.

Fetva mecmuaları, kiracıya gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesinin ne şekilde teşekkül ettiğine dair birtakım ipuçları barındırmaktadır. Fetva mecmualarında, vakıf dükkanda icare-i muaccele ve müeccele ile mutasarrıf olanların tasarruflarında bulunan dükkanı alt kiralama yöntemiyle başkasına kiraya verebileceklerini belirten fetvalar yer almaktadır.⁴⁹⁶ Bu fetvalar, vakıf dükkana mesleki aletlerini yerleştirmek suretiyle gedik hakkı elde eden kiracı esnafın sözleşmede muhatap olduğu tarafın her zaman vakıf mütevellisi olmayabileceğine yönelik savı desteklemektedir. Örneğin İbn Kemal'in (ö. 1534) bir fetvasında, vakıf dükkana mesleki aletlerini yerleştiren kiracının kira sözleşmesini "sabıkda dükkana mutasarrıf olan Amr" ile yaptığı ve muaccele bedelini asıl mutasarrıfa ödediği belirtilmektedir.⁴⁹⁷ İstanbul Kadı Sicilleri'nde yer alan bazı kayıtlar da bu hususu destekleyici mahiyettedir.

Vakıf dükkanı esnafa kiralayan asıl mutasarrıfın, dükkanda hangi vasıfla tasarrufta bulunduğu arşiv kayıtlarında açık değildir. Belgelerde bazen tasarrufun hangi vasıfla yapıldığına dair hiçbir karine bulunmazken,⁴⁹⁸ bazı durumlarda ilk kiracının tasarruf

⁴⁹⁶ "Hind icare-i muaccele ve müeccele ile mutasarrıf olduğu bir vakıf dükkanı üç senede bir akd cedid olmak üzere dokuz sene tamamına değin ücret-i malume ile Amr'a icar, Amr dahi ba'de'l-isti'car dört sene miktarı ol dükkanı zabt ettikde hala Amr Hind'in rızasızca icare-i merkûmeyi feshe kadir olur mu? El-cevap: Olmaz. Ketebehû Ebû Saîd el-Fakîr. Nukile min hattihî." Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 88a. Bu fetvanın doğrudan gedikle alakalı olduğuna dair bir karine bulunmamaktadır. Bununla birlikte fetvanın vakıf dükkana dair olması vakıf esnafın zikredilen şekilde bir kira sözleşmesi yaparak ilgili dükkanda gedik hakkı elde etmesinin imkan dahilinde olduğunu gösteren bir delildir.

⁴⁹⁷ Kemalpaşazâde, *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Mühimmât-ı Müftî, 3280), 368a.

⁴⁹⁸ Örneğin bir belgedeki konuyla ilgili ifade şu şekildedir: "... Kostantiniyyetü'l-mahmiye esvâkıdan Ali Paşa sükunda vâki' Şa'bân Beşe nâm kimesne tasarrufunda olan boyacı dükkânı...". *Bab Mahkemesi 11 Numaralı Sicil*, 108b-1.

şekli ile ilgili olarak “ücret-i muaccele ve müeccele ile tasarrufunda”⁴⁹⁹ veya “bi’l-icâreteyn tasarrufunda”⁵⁰⁰ ifadeleri yer almaktadır. Buradaki icâreteyn kavramının terim anlamındaki icâreteyne mi, yoksa çift kiralama yöntemi anlamındaki icâreteyne mi işaret ettiği de kayıtlardan net şekilde anlaşılmamaktadır. Bununla birlikte yangınlarda tahrip olan vakıf dükkanların tamir edilmesi ihtiyacının icâreteyn uygulamasına kapı aralamış olduğu dikkate alındığında, bu binalardaki ilk mutasarrıfın tasarruf şeklinin – terim anlamıyla – icâreteyn olabileceği gündeme gelmektedir.

Arşiv kaynaklarında mutasarrıfların dükkanları terim anlamdaki icâreteyn yöntemiyle ellerinde bulundurduğuna dair açık bir delil bulunmamakla birlikte, bu sonucu çıkarmamı sağlayan birtakım ipuçları yer almaktadır. Nitekim boyacı aletlerinin satımına dair 1666 tarihli bir mahkeme kaydına göre mülkiyeti vakfa ait olan boyacı dükkanının mutasarrıfları, silahdar ağası Mustafa Ağa’nın veresesi; dükkan içerisindeki aletlerin sahibi ise boyacı esnafına mensup bir zimmidir.⁵⁰¹ Dolayısıyla dükkanın önceki mutasarrıfının Mustafa Ağa olduğu, onun vefatıyla dükkanın vereseye intikal ettiği anlaşılmaktadır. Vereseye intikal hakkı doğuran kiralama yönteminin de icâreteyn olduğu dikkate alındığında, Mustafa Ağa’nın ilgili dükkanın tasarruf hakkını icâreteyn ile elinde bulundurduğu anlaşılmaktadır.

Kiracı esnafın muhatap olduğu tarafların tespiti ile ilgili araştırmanın geriye götürülerek fethi takip eden dönemin incelenmesi gerekmektedir. İstanbul’un fethinden sonra şehir, harap bir halde Osmanlı’nın eline geçmiş ve Fatih Sultan Mehmet şehrin imar faaliyetine yoğunlaşarak sistematik şekilde Müslüman ve diğer grupları İstanbul’da iskan etme politikası izlemiştir.⁵⁰² Bu çerçevede özellikle kendi kurduğu vakıflar vasıtasıyla Fatih, şehri canlandırmaya yönelik girişimlerde bulunmuştur. Bu vakıflardan, Fatih Camii İmareti ve Ayasofya Camii Vakıfları zikredilmeye değerdir. Özellikle, gelirlerinin tamamını İstanbul’da bulunan han, dükkan, hamam, mahzen ve ev gibi gayrimenkullerin kira bedellerinden elde eden Ayasofya Vakfı, bu yönüyle istisnai bir yere sahiptir.⁵⁰³ Nitekim kaynakların verdiği bilgiye göre Ayasofya Vakfı’nın gelirinin tamamı İstanbul, Galata ve Üsküdar’da bulunan toplam 2360 dükkan, 1300 ev,

⁴⁹⁹ Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. yy İstanbul’unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 5/68-69.

⁵⁰⁰ *İstanbul Mahkemesi 33 Numaralı Sicil*, 17b-1.

⁵⁰¹ *Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077/M. 1666-1667)*, haz. Rıfat Günelan, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 98a-5.

⁵⁰² Tahsin Özcan, “Vakıf ve Şehir: İstanbul Vakıfları Tarihi”, *Büyük İstanbul Tarihi* (Erişim 10 Aralık 2023).

⁵⁰³ Baş, *Ayasofya Vakıfları Tahrir Defteri*, 6.

30 bozahane, 23 başhane, 2 kervansaray ve 2 hamamın kiralarından oluşmaktaydı. Dolayısıyla şehrin imarında çok büyük bir paya sahip olan Ayasofya Vakfı, şehirdeki müstegallat kabilinden gayrimenkullerin neredeyse tamamını bünyesinde bulundurmakta olup vakıf mütevellisinin bu binalara ilişkin denetim hakkı söz konusuydu.⁵⁰⁴

Ayasofya Vakfı'nın kiracıları ve gelirleriyle ilgili önemli arşiv kaynaklarından biri, 1519 tarihli Ayasofya Vakıfları Tahrir Defteri'dir. 16. yy'ın ilk çeyreğinde kaleme alınmış bu defter, vakıfta tahsildarlık (cibâyet) hizmeti gören 10 kişinin kayıtlarını ihtiva etmektedir. Buna göre vakfa bağlı olan her bir dükkanın nerede bulunduğu ve kim tarafından tasarruf edildiği ile ödenen aylık ve yıllık kira bedellerinin ayrıntılı olarak deftere işlendiği görülmektedir. Ayasofya Vakıfları Tahrir Defteri ışığında edindiğimiz bilgiler, 16. yy'ın başlarında İstanbul'da esnafın tasarrufunda bulunan dükkanların çoğunlukla vakıf dükkan olduğunu ve esnafın kiracılık süreçlerinde doğrudan vakıf yetkilileriyle muhatap olduğunu göstermektedir. Diğer bir ifadeyle ilgili kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, o dönemde kiracı olarak vakıf dükkanlara yerleştirilenler doğrudan esnaf kesimi idi.⁵⁰⁵ Dolayısıyla "icâreteynli mutasarrıf" şeklinde ifade edilebilecek ara kiracı kategorisinin ilk dönemlerde mevcut olmadığı sonucuna ulaşılabilir.

Bu noktada sorulması gereken temel soru, icâreteynli mutasarrıfların vakıf dükkanlarda hangi tarihten itibaren tasarrufta bulunmaya başladıkları ve söz konusu ara kategorinin ortaya çıkışında hangi saiklerin etkili olduğudur. 16. ve 17. yy'da vakıf dükkanların yangın sonrası yeniden inşa süreçlerinin dikkatlice takip edilmesi, – gedik dükkan şeklinde anılan veya daha sonra bu vasıfla anılacak olan – bu binalarda gerçekleşen mutasarrıflık ilişkilerini anlamlandırmamıza yardımcı olacaktır. Nitekim ilgili döneme ait arşiv kayıtları incelendiğinde, – vakıf dükkanın gedik olma özelliği göz önünde bulundurulmadan – yapılan bir tarama, bu dönemde vakıf dükkanların kiracıların icâreteyn ile tasarrufunda bulunabileceğini göstermektedir. İlgili kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde vakıf dükkanların icâreteyn ile kiraya verilmesinin önemli bir gerekçesi, buraların yangınlar neticesinde hasara uğraması ve tamire muhtaç hale gelmesidir. Tamire ihtiyaç duyan vakıf dükkan icâreteyn ile kiraya verilerek kiracının

⁵⁰⁴ Özcan, "Vakıf ve Şehir: İstanbul Vakıfları Tarihi".

⁵⁰⁵ Kiracıların işgal ettikleri mesleğe de işaret eden lakapları, onların esnaftan olduğunu göstermektedir. Bkz. Baş, *Ayasofya Vakıfları Tahrir Defteri*, 74-75.

muaccele bedeline mahsuben binayı tamir etmesi sağlanmaktadır.⁵⁰⁶ Nitekim icâreteynli kiralamaya dair müstakil bir çalışması bulunan Süleyman Kaya da vakıf binanın tamire ihtiyaç duymasını, icâreteyn usulünün ortaya çıkışının temel gerekçelerinden biri olarak zikretmektedir.⁵⁰⁷

İcâreteynli mutasarrıfların tamir ihtiyacına binaen vakıf dükkanları kiraladıklarına dair yukarıdaki anlatım, bizi ilgili dönemde vakıf dükkanların tamir işini üstlenen kimselerin tamamen icâreteynli mutasarrıflar olduğu sonucuna ulaştırmamalıdır. Nitekim dükkanı bizzat kullanacak olan esnaf kesiminin de muacceleyle mahsuben tamir işini üstlenmek şartıyla vakıf dükkanları kiraladıkları görülmektedir. Örneğin 1605 tarihli bir belgeye göre Rüstem Paşa Vakfı'na ait dükkanlarda kiracı olup şekercilik yapan Ayoloni adlı bir zimmi, dükkanların yıpranmış ve tamire muhtaç kısımlarını müteveli izniyle tamir etmek istemekte ve tamir masrafı olan 10.000 akçeyi karşılayacağını taahhüt etmektedir.⁵⁰⁸ Konuyla ilgili bir diğer örneğe göre, Hamza Ağa Vakfı'na ait olup tamire ihtiyaç duyan bir dükkanın ortak kiracılar olan üç zimmi tarafından tamir edilmesi ve tamir masrafının muaccele bedelinden düşülmesi müteveli izni ve kadı onayıyla karara bağlanmıştır.⁵⁰⁹ Bu örnekteki kiracıların esnaftan olduğunu gösteren karine, bu kişilerin dükkanı fiili olarak bizzat kullanmalarındır. İcâreteynli mutasarrıflar şeklinde isimlendirdiğim ara kiracı kategorisi ise dükkanı bizzat kullanmayıp alt kiralama yoluyla esnafa kiraya vermektedir.⁵¹⁰

16. yy İstanbul'unda vakıf dükkanlarda esnafın doğrudan kiracı olarak bulunduğunu ve bu tablonun zaman içinde değiştiğini net olarak tespit ettiğimize göre, konuyla ilgili şu şekilde bir değerlendirme yapmak mümkündür: Fetih'ten sonra İstanbul'un imarına yönelik çalışmalar esnasında esnaf grupları, çoğunluğu Ayasofya Vakfı'na ait olan

⁵⁰⁶ İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil Defteri'nde yer alan bir kayıta, bir vakıf dükkanının icareteynin temeli olan çift kira ödemesi ile kiraya verilmesinin gerekçesi şu şekilde ifade edilmektedir: "...dükkân-ı mezbûr bin yetmiş senesi Zilka'desinde vâki' harîkde muhterik olup arsa-i sırfa kaldıkda vakıfda binâyâ müsâ'ade olmayıp icâre-i mu'accele ve müeccele-i misli ile icâr olunmak cânib-i vakfa nâfi' olduğu zâhir olmağın..." Yine ilgili kayıta icareteynli mutasarrıfın vakıf dükkanındaki tasarruf şekli, *emsâli mutasarrıf olduğu gibi tasarruf eylesin* ifadesiyle belirlenmektedir. *İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil* (H. 1073-1074/M. 1663-1664), haz. Rasim Erol vd. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 3b-4. Benzer örnekler için bkz. *İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil* (H. 1072-1073 / M. 1661-1663), haz. Yılmaz Karaca vd. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 87b-3; *İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil*, 53b-5; Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. yy İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 5/323-324.

⁵⁰⁷ Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcareteyn*, 93-95.

⁵⁰⁸ Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. yy İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 5/223-224.

⁵⁰⁹ Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. yy İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 5/504-505.

⁵¹⁰ Örneğin Kara Emin Vakfı'na ait bir helvacı dükkanının muaccele ve müeccele ile kiracısı olan ve asıl görevi saray doktorluğu olan Şeyh Ahmet, bu dükkanı Selman'a bir yıllığına kiraya vermektedir. Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. yy İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 5/68-69.

dükkanlara devlet tarafından yerleştirilmiştir. Vakıf dükkanlara kendilerine ait mesleki aletleri yerleştirerek faaliyete başlayan esnaf grupları zaman içinde uzun süreli kiralamanın uygulanmaya başlamasıyla, muhtemelen uzun yıllar yerlerini değiştirmeden aynı dükkanda kiracı olarak meslek icra etmişlerdir. Nitekim Ebüssuûd Efendi'nin bir fetvasına göre, uzun süreli kiralamanın caiz kabul edilme gerekçelerinden biri de dükkana yerleştirilmiş olan mesleki aletlerin kaldırılmasındaki zorluktur.⁵¹¹

Ebüssuûd Efendi'nin fetvasından yola çıkarak, esnaf gruplarının uzun süreli kiracılıklarına meşruiyet gerekçesi olarak vakıf dükkanlarda sahip oldukları mesleki aletleri – bir diğer deyişle sabit sermayeyi – göstermiş oldukları düşünülebilir. Nitekim ecr-i misli ödemeye devam etmesi halinde mevcut kiracının vakıf dükkandaki tasarrufuna izin verilmesi, mevcut kiracının çıkarılıp dükkanın başkasına kiraya verilmesinden daha uygun görülmüştür. Mesleki aletlerin kaldırılmasındaki zorluğa ilave olarak vakıf dükkanlarda uzun süreli kiralamaya kapı aralayan bir diğer – belki de esas – mesele, buraların tamire ihtiyaç duymasıdır.

Vakıf dükkanların yangın gibi doğal afetler neticesinde harap olmasından sonra, bu binalar tamir edilmek üzere çoğunlukla icâreteyn yöntemiyle kiraya verilmiştir. İşte bu noktada *icâreteynli mutasarrıflar* olarak ifade ettiğim ara kiracı kategorisi de gedik dükkanlardaki mutasarrıflık ilişkileri bağlamında ayrı bir sınıf olarak ortaya çıkmıştır. İcâreteynli mutasarrıflar, vakıf dükkanların öteden beri uygulanagelen kullanılış şekline riayet ederek buraları esnafa kiraya vermiş olmalıdır. Diğer yandan tahrip olan dükkandaki mesleki aletlerin akıbetinin ne olduğu ve tamirden sonra dükkanın eski kiracıya mı, yoksa esnaftan başka birine mi kiraya verildiği gibi konular hakkında arşiv kayıtları net değildir.

Netice itibariyle vakıf gayrimenkullerin çift kiralama yöntemiyle ve akabinde icâreteynli kiralama ile kiraya verilmesi uygulamasının, yangınlar başta olmak üzere çeşitli sebeplerle tahrip olan vakıf binaların tamir edilme ihtiyacına binaen doğduğu söylenebilir. Vakıfta tamiri gerçekleştirecek yeterli gelirin bulunmaması halinde vakıf bina, icâreteyn ile ya da çift kira ödemesi yöntemiyle kiralanarak kiracının tamir işini üstlenmesi sağlanmıştır. Söz konusu uygulamalara, İstanbul'da özellikle 16. yy'ın ikinci

⁵¹¹ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 221a-221b.

yarısında sıklıkla gerçekleşen ve vakıf binalar açısından ciddi tahribata neden olan yangınlar nedeniyle başvurulduğu anlaşılmaktadır.⁵¹²

Yukarıda genel olarak vakıf binalar için zikrettiğim çıkarımların odağını daha da daraltarak vakıf dükkanlar üzerinde duracak olursam, şunları ifade edebilirim: 16. yy'ın başlarında henüz gedik olma özelliği kazanmamış ve tek kira ödemesi (icâre-i vâhide) ile tasarruf edilen vakıf dükkanların ileriki yıllarda gerek doğrudan kiracı esnaf tarafından çift kira ödemesiyle, gerekse *icareteynli mutasarrıflar* tarafından esnafa kiralanmak suretiyle tasarruf edildiği görülmektedir. Dolayısıyla arada geçen zaman diliminde vakıf dükkanların tasarruf şeklinde değişikliğe yol açan birtakım faktörlerin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Kanaatimce bu etkenlerin başında, yangın ve deprem gibi belirli sebepler neticesinde zarar gören vakıf gayrimenkullerin tamir ve inşaa ihtiyaçları gelmektedir.

Arşiv kaynaklarında, doğrudan vakıf dükkanının tamir edilmesi amacıyla uygulamaya konulan özel kiralama yöntemlerinin yanında cami gibi sair mülklerin tamiri amacıyla da vakıf dükkanların söz konusu gelirlerinin vasıta olarak kullanıldığı görülmektedir. Öyle ki, söz konusu tamir işini gerçekleştirmek için sıfırdan dükkan inşa edilerek gelirlerinin tamir masraflarına harcanması da vakidir. Buna dair örneklerden birine göre, Galata'da bir caminin tamamen yanması neticesinde cami avlusundan bir kısmın ifraz edilerek buraya beş mahzen ve bir dükkan inşa edilmesine karar verilmiştir. Galata kadısı Seyyid Mehmed Efendi'den alınan borçla inşa edilen dükkanlar, müzayedeye çıkarılarak icâreteyn yöntemiyle yine Galata kadısına kiraya verilmiştir. Bu yöntemde Galata kadısının ödemesi gereken muaccele miktarı, vakıftaki alacağıyla aynı miktarda olup takas edilmiştir.⁵¹³ Aynı hadiseyle ilgili bir başka belgede ise cami avlusunun icâreteyn ile kiraya verilip elde edilecek muaccele bedeliyle cami ve dükkanların inşa edileceği belirtilmektedir.⁵¹⁴

Yukarıdaki örnek, vakıf hukukunda özellikle cami ve avlusunun dokunulmazlığı dikkate alındığında bir vakıf malın mülk mal ile değiştirilmesini ifade eden istibdâl

⁵¹² Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcareteyn*, 94.

⁵¹³ İŞS, 23, 62b/2 (10 Ş 1108/4 Mart 1697), aktaran: Yıldız, *1660 İstanbul Yangınının Sosyo-Ekonomik Tahlili*, 142. Kenan Yıldız, bu vakiada vakıf mütevellisi ile Galata kadısının tamir ve inşaa süreçleriyle ilgili ayrıntılar hususunda önceden anlaşılmış olduğunu ve borçlanma (istidâne) yöntemi sayesinde vakfın devamlılığının sağlandığını belirtmektedir.

⁵¹⁴ İŞS, 23, 63a/1 (10 Ş 1108/4 Mart 1697), aktaran: Yıldız, *1660 İstanbul Yangınının Sosyo-Ekonomik Tahlili*, 142-143.

mesalesini hatırlatmaktadır.⁵¹⁵ Nitekim vakfa ait olan cami avlusundan bir kısmının ifraz edilmesi suretiyle inşa edilecek dükkan ve mahzenler, hukuki açıdan vakfa ait olsa bile kullanım itibariyle icâreteyn yöntemiyle tasarruf olunacaktır. Dolayısıyla caminin inşa masraflarının karşılanması, vakfa ait olan cami avlusunun – veya konuyla ilgili farklı kayıtlar dikkate alındığında avlunun bir kısmına inşa edilecek dükkan ve mahzenlerin – sahibine özel mülk benzeri bir kullanım yetkisi sağlayan icâreteyn yöntemiyle kiraya verilmesi gibi bir fedakarlık neticesinde mümkün olabilmektedir.

Netice itibariyle vakıf dükkanlarda *icareteynli mutasarrıflar* şeklinde ifade edilebilecek ara kategorinin doğuşu, - sadece vakıf dükkanların değil – genel anlamda tamire muhtaç olan sair vakıf mülklerin de tamir ve inşa edilme sürecinin bir neticesidir denebilir. Nitekim vakıf dükkanların gelir getirme amacıyla hazırlanmış (müstegallât kabilinden) olmaları, buraları mütevelliler için – kira bedellerinden istifade etmek suretiyle – tamir süreçlerini yönetmede elverişli mekanlar haline getirmiştir.

3.2. Gedik Hakkı Sağlayan Kira Sözleşmesinin Hukuki Sonuçları

Çalışmanın bu kısmında 16, 17 ve 18. yüzyıllar boyunca gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesinin hukuki sonuçları, bir diğer ifadeyle sözleşmede tarafların hak ve yükümlülükleri ele alınacaktır. Bu kısımda üzerinde durulan konunun gediğin hukuki ve teorik boyutuna dair olması hasebiyle, bu bölümde yararlanılan birincil kaynaklar çoğunlukla fetva mecmualarıdır. Burada değinilmesi gereken önemi bir husus, fetvalarda hakkında hüküm verilen vakıf dükkanların gedik vasfına sahip olduğunun açıkça belirtilmemesidir. Bununla birlikte açıkça belirtilmese ve bir kavram olarak kullanılsa bile, ilgili dönemde gedik uygulamasının başlamış olduğu ve genel anlamda vakıf dükkanlarda geçerli olduğu göz önünde bulundurularak vakıf dükkanların kullanımına dair verilen fetvalar da dikkate alınmış ve çalışmaya dahil edilmiştir.

3.2.1. Kiracının Hak ve Yükümlülükleri

Gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesinin kiracıya sağladığı birtakım özel haklar ve getirdiği yükümlülükler bulunmaktadır. Haklar açısından bakıldığında, gedik sahibi

⁵¹⁵ Osmanlı’da vakıf cami avlularının suiistimale açık vaziyetleri ve meselenin istibdâl ile ilişkisi için bkz. Hatice Kübra Kahya, *İstibdal Uygulamaları Işığında Osmanlı Vakıf Hukukunun Dönüşümü* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021).

kiracının hakları şu şekilde özetlenebilir: Dükkanda ömür boyu (kayd-ı hayat şartıyla) tasarrufta bulunma hakkı ve gediğini satım, intikal, ferağ ve rehin gibi hukuki muamelelere konu etme hakkı. Bu başlık altında söz konusu hak ve yükümlülükler değerlendirilecektir.

Gedik sahibi kiracının vakıf dükkân üzerindeki en temel hakkı, ilgili dükkanda kayd-ı hayat şartıyla tasarrufta bulunmak ve vefatından sonra bu tasarruf hakkını varislerine devretmektir. Bu iki temel unsur, gedik sahibi kiracıyı ilgili dükkânın kullanımı konusunda bir anlamda ayrıcalıklı bir konuma getirmektedir. Nitekim herhangi bir sebeple gedik sahibi kiracının dükkândaki tasarrufunun engellenmesi halinde kiracı, adli yollarla hakkını savunabilmekte ve dükkânın tekrar kendi tasarrufuna bırakılmasını temin edebilmektedir. Aynı durum, kendilerine gedik dükkânın tasarruf hakkı intikal eden varisler için de geçerli olup mütevellî intikali engelleyememektedir.⁵¹⁶

Gedik sahibinin dükkân üzerindeki kayd-ı hayat şartıyla tasarruf yetkisi, gedik dükkân özel mülke ait olsa dahi geçerlidir. Esasında hüküm ve kaideleri İslam hukuku alimlerince belirlenen normal kira sözleşmesinde mülk sahibinin kiracısını seçme yetkisi bulunmaktadır. Bununla birlikte, gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesinde gedik sahibi kiracının geniş kullanım haklarının bir yansıması olarak mülk sahibinin, kiracısını istediği şekilde belirleme hakkının dolaylı olarak kısıtlandığı görülmektedir.⁵¹⁷ Arşiv kaynaklarında bu meseleye dair çeşitli davalar karşımıza çıkmaktadır.

Arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla mülk sahipleri zaman zaman gedikli kiracıyı dükkânlarından çıkarma teşebbüsünde bulunmakta, ancak bu girişim esnafın şikayetleri neticesinde devlet makamları tarafından engellenmektedir. Dolayısıyla gedik dükkanda kiracı olarak bulunan esnafın elde ettiği en önemli haklardan biri, tasarrufunda bulunan dükkânın başkasına verilmeyip hayatta olduğu sürece kendi tasarrufu altında bırakılmasıdır. Buna göre gedik sahibi esnaf dükkân kirasını ödemeye devam ettiği sürece dükkândan çıkarılamaz, hatta çıkarılma teklifiyle rencide bile edilemez. Konuyla ilgili İstanbul Ahkam Defterleri'nde geçen ifade şu şekildedir:

“... ustalardan gedik ashâbı olanlar sâkin olduğu dükkânun icâreteyn ile mutasarrıfları olanlara kadimî kirâsını edâ eyledükde mutasarrıfları olanlar esnâf-ı mezkûreden gedik

⁵¹⁶ Mütevellinin intikali engelleyemeyeceğine dair 1612 tarihli bir mahkeme kaydı için bkz. Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. yy İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 5/359-360.

⁵¹⁷ Koyuncu, “Osmanlı Devleti'nde Esnaf Gediklerinin Hukuki Esasları, Gelişimi ve İlgaı”, 65.

ashâbı olan ustaları dükkân odalarından ihrâc teklifiyle rencide ve remîde itdürilmemek ve gediklü ustaların kadimî sâkin oldukları dükkânlara âhar esnâf iskân olunmamak...”⁵¹⁸

Gedik dükkanın özel mülk olması halinde mülk sahibinin gedikli kiracıyı dükkandan çıkaramayacağına dair hüküm, vakıf dükkanlar için evleviyetle geçerlidir. Gedik hakkı sahibi kiracıya bu hakkı sağlayan temel unsur, arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla kiracının dükkana mesleki aletlerini yerleştirmesi ve ecr-i misle denk olan müeccele bedelini ödeme noktasında bir gevşeklik göstermemesidir. Buna ilave olarak fetva mecmualarında, mütevellinin vakıf dükkana mesleki aletlerini yerleştirip gedik hakkı elde eden kiracıyı dükkandan çıkarmasının caiz olmadığına dair birçok fetva bulunmaktadır.⁵¹⁹

Gedik sahibi kiracının bir diğer hakkı, faaliyet yürüttüğü dükkanda yerleştirilmiş mesleki aletlerini satım vb. hukuki muamelelere konu edebilme hakkıdır. Arşiv kaynaklarından, gedik aletlerine sahip olan kimsenin onları istediği şekilde satım, ferağ, rehin ve ortaklık gibi hukuki muamelelere konu edebildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca gedik aletlerinin “sehim” adı verilen hisselerle bölündüğü ve gerek ortaklara, gerekse üçüncü kişilere hisse satışları yapıldığı görülmektedir.⁵²⁰ Söz konusu muameleler, aşağıda ayrı bir başlık altında ele alınacağından burada sadece meseleye kiracının sahip olduğu bir hak açısından temas edilmekle yetinilmiştir.

Kiracının gedik hakkını kullanabilmesi açısından değinilmesi gereken bir diğer husus, mesleki aletlerin kime ait olduğu meselesidir. Arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, mesleki aletler çoğunlukla gedik dükkanda kiracı olarak bulunan esnafa aittir. Bu durum, ilgili kayıtlardaki ifadelerden ve esnafın kendi arasındaki gedik hissesi alışverişlerinden anlaşılmaktadır.⁵²¹

Mesleki aletlerin mülkiyeti ile ilgili istisnai bir uygulama olarak, mesleki aletlerin mülkiyetinin zaman zaman dükkan sahiplerine ait olduğu görülmektedir. Bu durum, özellikle gedik dükkanın özel mülke ait olduğu örneklerde geçerlidir. Söz konusu kayıtlarda dükkan sahibinin, dükkanını esnafa kiraya verirken dükkan içerisindeki mülk

⁵¹⁸ Kal’a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, 1/329-30.

⁵¹⁹ Bu fetvalara örnek olarak bkz. Kemalpaşazâde, *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Mühimmât-ı Müftî, 3280), 368a.

⁵²⁰ *Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, 31b-3.

⁵²¹ *Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, 62a-4.

aletlerini de kiracıya sattığı görülmektedir.⁵²² Dolayısıyla mesleki aletlerin dükkan sahibine ait olması halinde gedik dükkanın kiracıya intikalinin, genel itibariyle dükkan müştemilatıyla beraber yapıldığı dikkat çekmektedir. Bu durum mesleki aletlerin, gedik hakkının tahakkuk etmesi için en temel şart olarak kabul edildiği tezini desteklemektedir. Gedik aletlerine sahip olanın onları istediği gibi kullanabileceğine dair İstanbul Kadı Sicilleri'nde şu ifade bulunmaktadır: “...mülk-i müşterâsıdır, keyfe mâ yeşâ’ ve yahtâr mutasarrıf olsun...”⁵²³ Dolayısıyla gedik hissesinin, sahibinin elinde istediği gibi kullanabileceği bir mülk olarak bulunduğu anlaşılmaktadır. Buna ilave olarak Müslümanların yanında gayrimüslimlerin de gedik hisselerine sahip olduğu ve zimmi ile Müslüman arasında da gedik hissesi satışlarının yapıldığı görülmektedir.⁵²⁴

İnhisar uygulamasının yaygınlaşmasından sonra gedik sahibi esnafın elinde bulundurduğu haklar bir yenisinin eklendiği görülmektedir. İlgili dönemde ortaya çıkan bu yeni hak, gedik sahibi esnafın mensup olduğu sektörde – sayısı sınırlı diğer esnaf birliği üyeleriyle birlikte – müstakil şekilde faaliyet yürütme imtiyazıdır. Gedik sahibi esnaf, bu hakkı sayesinde birliğe dahil olmayan kimseleri ilgili mesleği icra etme noktasında dışlama/engelleme yetkisini elinde bulundurmaktadır.

Kiracının yükümlülükleri açısından bakıldığında ise vakıf dükkan kiracısının temelde üç önemli yükümlülüğünün bulunduğu görülmektedir: Mesleki aletlerini karar şartıyla ve müteveli izniyle yerleştirmek ve müeccele ödemelerini aksatmamak. Bu yükümlülüklerden ilk ikisi gedik hakkının kazanılmasını, üçüncüsü ise kazanılmış bu hakkın devamlılığını sağlamaktadır.

Mesleki aletlerin karar şartıyla yerleştirilmesi, bu aletlerin dükkanda kalıcı olmak üzere ve başka bir yere nakletme niyeti bulunmaksızın yerleştirilmesini ifade etmektedir. Bu husus, gediği mesleki aletlerle ilişkilendirerek tanımlayan alimlerin ifadelerine de yansımıştır. Örneğin Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1942) gediği “esnafdan veya ashâb-ı san’attan birine mahsus olup daimi surette durmak üzere bir akar derununa vaz’ olunmuş olan âlât ve edevât-ı lâzımedir” şeklinde tanımlamaktadır. Bu tanımdaki *daimi surette durmak üzere* ifadesi, karar şartıyla yerleştirmeye işaret etmektedir.⁵²⁵ Ömer Hilmi Efendi de benzer şekilde gediğe dair tanımında mesleki aletlerin *daimi surette*

⁵²² Örnek olarak 1770 tarihli bir mahkeme kaydına göre özel mülk olan fırın sahibi tarafından kiraya verilmekte, içindeki eşyalar da kiracılara satılmaktadır. *İstanbul Mahkemesi 33 Numaralı Sicil*, 70b-2.

⁵²³ *Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, 62a-4.

⁵²⁴ *Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, 31b-3, 62a-4.

⁵²⁵ Yazır, *Osmanlı Vakıf Hukukuna Giriş: Ahkâm-ı Evkâf*, 287.

müstakar olmak üzere yerleştirilmiş olduğunu belirtmektedir.⁵²⁶ Dolayısıyla mesleki aletlerin kiracıya gedik hakkı sağlayabilmesi için dükkanda kalıcı olacak şekilde yerleştirilmesi gerekli olup bu husus gedik aletlerinin temel özelliğidir. Buna göre mesela dükkana belirli bir süre sonra teslim alınmak üzere emaneten bırakılan eşyalar, gedik hakkı doğurmaz. Vakıf dükkana kiracı tarafından mesleki aletler yerleştirme ile ilgili şer’i hükümleri birinci bölümde ele aldığımndan, burada tekrarına gerek görmedim. Kiracının müteveli karşısındaki bir diğer yükümlülüğü, mesleki aletleri yerleştirme başta olmak üzere vakıf dükkân ile ilgili çeşitli tasarruflarında kendisini haberdar etmesi ve izin almasıdır. Ebüssuûd Efendi (ö.1574), gedik sahibi kiracının hangi hususlarda mütevelliden izin alması gerektiğini şu şekilde açıklamaktadır:⁵²⁷

“...bir kimesne vakıf dükkânda olan süknasını Amr’a bey’ ettikde izn-i müteveli lazımdır deyu halk içinde şâyi’dir amma hata-i mahzdır asla mesail-i süknadan fehm olunmaz belki izn-i müteveli süknanın ibtidai vaz’ında ve binasında muteberdir bazı mesailden fehm olunan budur yoksa bey’ u şirada asla muteber değildir...”

Ebüssuûd Efendi’nin yukarıdaki fetvası, mesleki aletlerin dükkana ilk yerleştirilmesi esnasında vakıf mütevellisinden izin almanın gerekliliğine işaret etmektedir. Bununla birlikte mesleki aletler bir defa müteveli izniyle meşru şekilde dükkana yerleştirildikten sonra, kiracının söz konusu aletleriyle ilgili alım satım gibi işlemlerde mütevellinin iznine müracaat etmesi gerekli değildir. Diğer bir anlatımla vakıf dükkanda özel birtakım haklar elde edecek olan kiracının, bu hakları elde etmesini sağlayan tasarruflarında müteveli izni gerekli; haklarını meşru şekilde elde ettikten sonra yapacağı tasarruflarda ise gerekli değildir. Nitekim gedik hakkı elde edildikten sonra yapılacak alım-satım gibi tasarruflar, esasında bu hakkın kapsamına dahildir.

Gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesinde kiracının üstlendiği yükümlülüklerden bir diğeri de ecr-i misle denk olan müeccele bedelinin düzenli şekilde ödenmesidir. Yukarıda da ifade edildiği üzere bu yükümlülüğün yerine getirilmesi, gedik hakkının kiracı esnaf lehine devamlılığı noktasında temel meşruiyet kaynağıdır. Bununla birlikte bu hususta vakıflar açısından olumsuz durum, müeccele miktarının zaman içinde ecr-i mislin altına düşmesidir.

Hoca Sadeddin Efendi (ö. 1599), kiracının müeccele bedelini ödememesi durumunda vakıf mütevellisinin sözleşmeyi feshedip vakıf dükkânı başkasına kiraya verebileceğini

⁵²⁶ Kaya, *Ömer Hilmi Efendi ve İthâfu’l-Ahlâf fi Ahkâmi’l-Evkâf İsimli Eseri*, 50.

⁵²⁷ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 138a.

ifade etmektedir. Bu durumda kiracı, hakim kararıyla dükkanı kullandığı sürenin ecr-i misline tekabül eden miktardan fazlasını muaccele bedelinden geri alarak dükkandan çıkar.⁵²⁸ Konuyla ilgili Esad Efendi (ö. 1625)'nin de aynı doğrultuda bir fetvası bulunmaktadır.⁵²⁹ Kiracının doğrudan kira ödemeyi reddetmeyip bir bahane ile ödemeleri ağırdan alması ve geciktirmesi halinde, hakim kiracıyı uyarır. Buna rağmen kiracının aynı davranışı devam ederse, mütevellinin dükkânı alıp başkasına kiraya verme hakkı doğar.⁵³⁰ Bununla birlikte Abdürrahim Efendi'ye (ö. 1716) göre mütevellinin dükkanı başkasına kiraya vermesinden sonra, önceki kiracının ödemediği sürede biriken kira bedelini toplu olarak mütevelliyeye ödemek suretiyle dükkandaki tasarrufuna devam etme hakkı vardır.⁵³¹

Konuyla ilgili verilen fetvalar daha ziyade müeccele bedeli hakkında olmakla beraber, mecmualarda muaccele bedeli ile ilgili hükümler de yer almaktadır. Zekeriyâzâde Yahya Efendi (ö. 1643), kiracının vakıf dükkanı muaccele ve müecceleli olarak kiraladıktan sonra başka şehre gidip üç yıl boyunca muacceleliyi ödememesi halinde vakıf mütevellisinin sözleşmeyi feshederek dükkanı başkasına kiraya vermesinin caiz olduğuna hükmetmektedir.⁵³² Dolayısıyla ücretin ödenmesinin gerekliliği konusunda muaccele ile müeccele arasında bir farklılığın bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Fetva mecmualarından anlaşıldığı kadarıyla, kiracının ücrette indirim talep etmek suretiyle kiranın tamamını ödemekten imtina etmesi de – meşru bir gerekçe bulunmadığı sürece – caiz değildir. Minkarîzâde Yahya Efendi (ö. 1677) kiracının vakıf dükkanı ücret ödemediği bir süre tasarruf ettikten sonra, mütevelliden müeccele bedelinde indirim yapmasını talep etmek suretiyle kirayı ödemediği kaçınmasının caiz olmadığını belirtmektedir.⁵³³ Feyzullah Efendi'ye (ö. 1703) göre kiracının vakıf dükkanda yürüttüğü faaliyetten zarar etmesi, ücrette indirim talep etmesi için meşru bir gerekçe değildir. İşletme zarar etmiş olsa bile kiracı başta belirlenen ücreti ödemekle yükümlüdür.⁵³⁴ Kadızade Ahmed'in (ö. 1580) de aynı hükmü ifade eden bir fetvası bulunmaktadır.⁵³⁵ Dolayısıyla ücrette indirim yapılmasının caiz olduğu tek konu,

⁵²⁸ Hoca Sadeddin Efendi, *Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 2728), 28a.

⁵²⁹ Mehmed Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (Kasidicizâde, 277), 364b.

⁵³⁰ Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 517.

⁵³¹ Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 518.

⁵³² Zekeriyâzâde, *Fetâvâ-yı Yahya Efendi* (Esad Efendi, 1087), 130a.

⁵³³ Minkarîzâde, *Fetâvâ-yı Minkarîzâde* (Esad Efendi, 1095), 219a.

⁵³⁴ Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, haz. Süleyman Kaya, 450.

⁵³⁵ Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 361a.

kiracının – vakıftan kaynaklanan bir kusur sebebiyle – dükkandan istifade edememesi olup bu mesele aşağıda ayrıntılı şekilde incelenmiştir.

Fetva mecmualarında, gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesinde kiracının sahip olduğu haklar ve üstlendiği yükümlülüklerle ilişkili birtakım istisnai durumlar hakkında da hüküm verilmiştir. Söz konusu olağandışı haller şu şekilde sıralanabilir: Kiracının muacceleyle teslim alacak süre kadar dükkanı kullanamaması, dükkandan istifade edememesi, ecr-i misilden düşük ücret ödemesi, süre dolmadan sözleşmeyi feshetmesi ve vakıf dükkanı tamir etmesi. Çalışmanın bu kısmında söz konusu durumlar hakkındaki şer’i hükümlere yer verilecektir.

3.2.1.1. Muacceleyle Teslim Alacak Süre Kadar Dükkanı Kullanamaması

Vakıf hukukunda kiracının kira sözleşmesinin başlangıcında muaccele ödemesi halinde, muaccele miktarına tekabül edecek bir süre kadar dükkanı kullanma (istîfâ) hakkının olduğu kabul edilmektedir. Dolayısıyla vakıf dükkanlara yapılan muaccele ödemesinin, kiracının dükkanı süresiz kullanmasına ve varislerine intikal ettirebilmesine kapı araladığı söylenebilir. Nitekim Ebüssuûd Efendi (ö. 1574) fetvasında, muaccele ve müecceleli olarak vakıf dükkanı kullanmakta olan bir kişinin vefat etmesi halinde dükkanı varislerinin kullanabileceğini, kullanım hakkının varislere intikal etmemesi durumunda ise varislerin muaccelenen, kullanılan süreye tekabül eden miktar dışındaki kısmı vakıftan alabileceklerini belirtmektedir.⁵³⁶

Kiracının dükkanı kullanımı esnasında, yangın gibi bir afet sebebiyle dükkanın kullanılamaz hale gelmesi durumunda kiracı, muaccelenin kullanamadığı süreye tekabül eden miktarını vakıftan geri alabilir.⁵³⁷ Zekeriyâyâde Yahya Efendi’nin (ö. 1643) ve Menteşzâde Abdürrahim Efendi’nin de aynı yönde fetvaları bulunmaktadır.⁵³⁸ Kiracının vakıf dükkandaki tasarrufuna engel olan bir diğer durum, süre dolmadan kiracının vefat etmesidir. Bu durumda mütevellî, kiracının alacağı olarak kalan muaccele miktarını varislere iade etmek suretiyle dükkanı vakıf için alıkoyabilir.⁵³⁹

Yukarıdaki fetvalardan, kiracının vakıf dükkanı muaccele adı altında ödediği miktarı teslim alabilecek süre kadar kullanma hakkının bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu noktada

⁵³⁶ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 371b.

⁵³⁷ Minkarîzâde, *Fetâvâ-yı Minkarîzâde* (Esad Efendi, 1095), 222b.

⁵³⁸ Zekeriyâyâde, *Fetâvâ-yı Yahya Efendi* (Esad Efendi, 1087), 86a; Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 527.

⁵³⁹ Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 528.

Abdürrahim Efendi, meseleyi vakıf dükkanının tamiri ile ilişkilendirmektedir. Kiracının kira süresi içerisinde vakıf dükkanı muacceleyle mahsup olmak üzere tamir etmesi halinde, söz konusu tamir masrafları başlangıçta ödediği muaccele bedeline eklenir. Dolayısıyla vakıf dükkanının tamiri için harcama yapmış olan kiracının, herhangi bir sebeple dükkanı kullanamaması halinde hem başlangıçta ödediği muaccelede teslim alamadığı miktarı hem de tamir masrafları için ödediği miktarı vakıftan talep etme hakkı bulunur. Bu durumda mütevellinin, ya kiracının hakkı olan miktarı kendisine ödemesi ya da kiracının vakıf dükkanı – hakkı olan miktarı tahsil edinceye kadar – kullanmaya devam etmesi gerekmektedir. Mütevellinin herhangi bir ödeme yapmaksızın sözleşmeyi sonlandırıp dükkanı başkasına kiraya vermesi caiz değildir.⁵⁴⁰

Yukarıdaki fetvalar, muaccele ödemesinin kiracıyı vakıf karşısında otomatik olarak alacaklı konumuna getirdiğini göstermektedir. Kiracı söz konusu alacağını, vakıf dükkanı uzun süre kullanmak suretiyle ya da – herhangi bir sebeple dükkanı kullanması mümkün değilse – vakıf mütevellisinden nakit olarak almak suretiyle tahsil etme yetkisine sahiptir. Dolayısıyla muaccele ödemesinin, vakıf dükkanlarda uzun süreli kiralamaya kapı araladığı ifade edilebilir.

3.2.1.2. Dükkândan İstifade Edememesi

Vakıf dükkanda kiracı olarak tasarrufta bulunan kişinin en temel haklarından biri, dükkanı kira süresi boyunca veya muaccele ödemesi halinde, muaccele miktarını karşılayacak bir süre kadar kullanmasıdır. Bu noktada gündeme gelen meselelerden biri, kiracının vakıf dükkandan istifade edememesi halinde hukuki sürecin nasıl işleyeceğidir. Kiracının dükkandan istifade edememesi durumu, hastalık gibi kendi elinde olmayan bir sebeple gerçekleşmişse, kiracının sözleşmeyi feshetme yetkisi vardır.⁵⁴¹

Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi (ö. 1547) de dükkanın yanması veya bulunduğu çarşının kesada uğraması gibi sebeplerle dükkandan yararlanmanın imkansız hale gelmesi durumunda sözleşmenin fesh olacağını ifade etmektedir.⁵⁴² Bayramzâde Zekeriyâ Efendi'nin (ö. 1593) ve Hocaizâde Mehmed Efendi'nin (ö. 1615) de benzer

⁵⁴⁰ Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 532.

⁵⁴¹ Sadi Sadullah Çelebi, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1073), 365b.

⁵⁴² Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Çivizâde* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 496), 286b.

fetvaları bulunmaktadır.⁵⁴³ Buna ilave olarak vakıf dükkanının gasp edilmesi sebebiyle dükkandan istifade edilememesi halinde kiracının sözleşmeyi feshetme yetkisi bulunmakta olup ücreti tamamen ödeme sorumluluğu da yoktur.⁵⁴⁴

Kiracının dükkandan istifade edememe sebeplerinden biri de, dükkanın belirli kısımlarının tamire muhtaç olup kullanılamayacak halde bulunmasıdır. Vakıf dükkanlarda, mütevellinin sözleşme başlangıcında dükkanın tamire muhtaç belirli kısımlarını tamir etme sözü verip sonradan tamir etmemesi halinde – kiracı dükkandan tam olarak istifade etmemiş sayılacağından – süre sonunda kiracının kullanamadığı kısımların kirası ücretten düşülür.⁵⁴⁵ Aynı hüküm, özel mülke ait dükkanlar için de geçerlidir.⁵⁴⁶ Ayrıca kiracının dükkanı amacına uygun şekilde kullanamadığı durumlarda dükkan sahibi veya mütevellinin, kiracının dükkana eşyalarını yerleştirmiş olması gibi sebeplerle ücretin tamamını almayı şart koşması geçerli olmayıp söz konusu şarta itibar edilmez.⁵⁴⁷ Bununla birlikte, vakıf değirmenin etrafındaki köylerin dağılıp müşterisi kalmaması sebebiyle değirmenden istifade edilememesi gibi vakfın kusur ve hatasının bulunmadığı durumlarda, kiracı süre sonunda ücretin tamamını ödemekle yükümlü olur.⁵⁴⁸

Ebüssuûd Efendi (ö. 1574), kiracının dükkândan istifade edememesinin dükkanda meydana gelen bir hasar ya da kusurdan kaynaklanması halinde kiracıdan başlangıçta belirlenen ücret yerine – dükkanın yine de kiracının eşyalarının korunması vb. amaçlarla kullanılabilir olması sebebiyle – ecr-i misil alınacağını, buna mukabil farklı bir sebepten kaynaklanması durumunda başta belirlenen ücretin tamamen alınacağını ifade etmektedir.⁵⁴⁹ Benzer şekilde Esad Efendi (ö. 1625) de vakıf dükkanının kiracının kusuru sebebiyle belirli bir süre kullanılamaz halde kalması durumunda kullanılamayan sürenin

⁵⁴³ Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 348b, 360a.

⁵⁴⁴ İbn Nüceym, *Fetâvâ-yı İbn Nüceym*, 270, 284; Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, haz. Süleyman Kaya, 303.

⁵⁴⁵ Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 366a.

⁵⁴⁶ Özel mülke ait dükkanlar ile ilgili fetvanın sahibi Hâmid Efendi (ö. 1577)'dir. Bkz. Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 348a.

⁵⁴⁷ Üskübî, *Muînü'l-müftî* (Aşir Efendi, 133), 257b.

⁵⁴⁸ Zekeriyâyâde, *Fetâvâ-yı Yahya Efendi* (Esad Efendi, 1087), 127b.

⁵⁴⁹ Ebüsuûd Efendi'nin konuyla ilgili fetvası şu şekildedir: “Ramazanlarda şerbetçiler ve lokmacılar ve başçılar dükkânları işlememek ile mütevelliler kadimü'l-eyyamdan icare alıgelmişler iken halen olan mütevelliler akd-i icareden Ramazanlarda icareleri alınmaması kavl olunmadı ve halen icare fesh olunmadı diye icare almaya kâdir olurlar mı? el-Cevab: Eğer işlememek dükkânlarda bir hâlel vaki olmaktan ötürü ise tamam ücretleri alınmaz hemen dükkânları ellerinde olup esbabların hıfz ile istimalleri mukabelesinde ecr-i misilleri alınır nitekim değirmen bozulsa müstecirden tamam ücreti alınmaz heman değirmenin evinin ecr-i misli alınır eğer işlememek dükkânların haleli olduğu için değilse ise tamam ücretleri alınır.” Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüsuûd* (İsmihan Sultan, 223), 229a.

ücretinin de vakfa ödenmesi gerektiğini, ücrette herhangi bir indirim yapılmayacağını belirtmektedir.⁵⁵⁰

Konuyla ilgili verilen fetvalardan, kiracının vakıf dükkandan faydalanmasını engelleyen faktörün ortaya çıkış gerekçesine göre hükmün de değiştiği anlaşılmaktadır. Kiracı vakıf dükkânı vakfın bir kusur veya ihmali sebebiyle kullanamaz ise başlangıçta belirlenen ücreti değil, sadece ecr-i misil miktarı ücreti ödemekle yükümlü olur. Buna mukabil dükkân, kiracının kendi fiilinden veya harici bir sebepten kaynaklı olarak kullanılamaz ise vakfın herhangi bir kusuru bulunmadığı için başta belirlenen ücretin tamamen ödenmesi gerekir.

3.2.1.3. Ecr-i Misilden Düşük Ücret Ödemesi

Kiracının yetki ve sorumlulukları bağlamında ele alınması gereken bir diğer mesele, kiracının vakıf dükkân için ecr-i misilden daha düşük ücret ödemesidir. Ebüssuûd Efendi (ö. 1574), kiracının vakıf dükkâna ödeyeceği ücretin alt sınırı olarak ecr-i misil miktarını göstermekte ve bu miktardan daha düşük ücretle yapılan sözleşmeleri geçersiz kabul etmektedir.⁵⁵¹ Ebüssuûd Efendi, selatin vakıflarında vakfedenin “Birer akçeden ziyade ücret alınmasın” gibi bir şart koşmasının hükmü ve bu şartın, ecr-i müsemma ile ecr-i misil arasındaki farkın kiracıya sadaka olarak verilmesi anlamına gelip gelmeyeceğine dair bir soruya şu şekilde cevap vermektedir:

“Mesele: “...Bu surette Ayasofya zevaidinden Hazreti Sultanî'l-İslam halledellahü teala saltanatehü ulemadan ve sulehadan ve gayrilerden nice kimesnelere vazifeler sadaka iderler. “Dükkânlarda olan kimesnelere birer akçeden ziyade alınmasın” deyü ferman olunmak ile ziyadeyi anlara sadaka etmek hükmünde olmak ile emr-i sultanî meşru olub ziyade-i mezbure müstecirlere helal olmaz mı?

el-Cevab: Olmaz. Zevayid-i mezbureden vezayif-i sadaka buyurulan kimesneler haddizatında vezayife ve sadakata müstahak ve layık tavayif-i ulema ve suleha ve fukaradır. Tayin olunan vezayif hakk-ı şer'îleridir. Kimi Müslim kimi Yahudi kimi Nasarani erazil-i ehl-i suk ve şirar-ı nas bunlara mı kıyas olunur ki zimmetlerinde olan vakfın hukuk-ı şer'îye hakkında mesaha oluna.”⁵⁵²

⁵⁵⁰ Mehmed Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (Kasidecizâde, 277), 130b.

⁵⁵¹ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 362b.

⁵⁵² Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 222b.

Ebüssuûd Efendi yukarıdaki fetvasında, vakıf dükkan kiracılarından ecr-i mislin altında kira bedeli alınması meselesini ulema ve sâlih kimselerden ihtiyaç sahibi olup vazife alanlara vakıf gelirlerinden sadaka verilmesi meselesi ile mukayese etmekte ve çarşı-pazar halkının bu şekilde sadaka almayı hak etmediğini belirtmektedir. Dolayısıyla vakıf dükkanlarda kiracıların ödemesi gereken en düşük ücret miktarı, ecr-i misil miktarıdır. Ayrıca bu fetva, Osmanlı toplumunun genel anlamda ticaret ve zanaatla işgal edenlere olumsuz bakışına bir örnek teşkil etmesi hasebiyle de önemlidir.

Konuyla ilgili olarak Bayramzâde Zekerîyyâ Efendi (ö. 1593), vakıf dükkanların bir süreden beri muaccele ödenmek suretiyle ve ecr-i misilden düşük ücretle kiracılarının tasarrufunda bulunması halinde mütevellinin kira süresinin bitmesini beklemeksizin kiracıları çıkarma ve dükkanları ecr-i misil ile başkasına kiraya verme yetkisinin bulunduğunu ifade etmektedir.⁵⁵³ Mütevellinin vakıf dükkanları ecr-i misil ile kiraya vermesinin gerekliliğine dair Sun'ullah Efendi'nin (ö. 1612) de bir fetvası bulunmaktadır.⁵⁵⁴ Mütevellinin değişmesi durumunda ise yeni müteveli, kendisinden önce ecr-i mislin altında bir ücretle yapılmış olan kira sözleşmesini feshedip dükkanı başkasına kiraya verebilir. Bu noktada muaccele bedelinden, kira süresi boyunca ödenmesi gereken emsal ücret düşülerek artan miktar kiracıya teslim edilir.⁵⁵⁵

Konuyla ilgili verilen fetvaların satır aralarından, vakıf dükkanların ecr-i misilden düşük ücretle kiralanmasının temel gerekçelerinin, muaccele ödemesi ve dükkanın kiracı tarafından tamir edilmesi olduğu görülmektedir. Konuyla ilgili olarak Hoca Sadeddin Efendi (ö. 1599), vakıf dükkanın kiracı tarafından tamir edilmiş olması durumunda dahi ecr-i misilden düşük ücretle kiraya verilmesinin caiz olmadığını ifade etmektedir.⁵⁵⁶ Vakıf dükkanların ecr-i misille kiraya verilmesini temin etme hususunda yetkili kişi, vakıf mütevellisi olup – mürtezika gibi – vakıfla ilişkili olan diğer kimselerin bu konuda herhangi bir tasarruf yetkisi bulunmamaktadır. Vakıf mütevellisi ise – mevcut ücretin ecr-i mislin altında olduğu tespit edildiğinde – hakim kararı ve emriyle ücreti artırır.⁵⁵⁷

⁵⁵³ Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 369a.

⁵⁵⁴ Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, 502), 367a.

⁵⁵⁵ Zekerîyyâzâde, *Fetâvâ-yı Yahya Efendi* (Esad Efendi, 1087), 130a, 271b.

⁵⁵⁶ Hoca Sadeddin Efendi, *Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 2728), 29a, 95a.

⁵⁵⁷ Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, 502), 59a, 59b.

3.2.1.4. Süre Dolmadan Sözleşmeyi Feshetmesi

Vakıf dükkanların kiraya verilmesi meselesinde vakıf açısından risk taşıyan ihtimallerden biri, kiracının sözleşme süresi dolmadan sözleşmeyi feshetmesidir. Nitekim bu durum, vakfa gelir getirmesi amacıyla hazırlanmış (müstegallât kabilinden) yapılar için istenmeyen bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu türden vakıf gayrimenkullerde amaç, vakfın düzenli ve sürekli gelire sahip olmasının teminidir. Dolayısıyla vakfa gelir getirmesi amacıyla hazırlanmış dükkanların boş bırakılmayıp ecr-i misil ile kiraya verilmesi, mütevellinin öncelikli vazifeleri arasında sayılmıştır. Bu itibarla, vakıf dükkanlarda kiracı olarak bulunan kimselerin sözleşme süresi dolmadan sebepsiz şekilde dükkandan ayrılmasını engellemek amacıyla birtakım hukuki önlemler alınmış olmalıdır. Bununla birlikte belirli durumlarda kiracının süre dolmadan sözleşmeyi feshetmesi mazur görülebilmektedir.

Süre dolmadan dükkânı kullanmaya ara verme konusunda kiracının mazur görüldüğü durumlardan biri, zarar etmesi ve bu zararı dükkânı bir süre kapalı tutarak telafi etmesinin mümkün olmasıdır. Böyle bir durumda kiracı dükkânı bir süre kapalı tutar, zararını telafi ettikten sonra tekrar mesleğini icraya devam eder. Bu durumda dahi kiracının, faaliyete devam etmeyip kira sözleşmesini tamamen feshetme yetkisi yoktur.⁵⁵⁸ Söz konusu hükmün, - hamam gibi⁵⁵⁹ - kâr ve zararı yılın belli dönemlerinde değişiklik gösteren yapılar için geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Buna ilave olarak kira sözleşmesi kurulduktan sonra vakıf dükkânının bulunduğu konum, müşterilerin azlığı vb. sebeplerle bir müddet sonra zarar etme potansiyeline sahip olduğunun anlaşılması, kiracının süre dolmadan sözleşmeyi feshetmesi için meşru bir gerekçe sayılmamaktadır.⁵⁶⁰

Mülk dükkanlarda kiracının süre dolmadan sözleşmeyi feshetmesini meşru kılan sebeplerden biri ise, kiracının başka şehre gitmesini gerektirecek bir durumun meydana gelmesidir. Böyle bir durumda kiracı, süre dolmadan sözleşmeyi feshedebilir.⁵⁶¹ Kiracı başka şehre gidecek olması sebebiyle sözleşmeyi feshedecek olursa, dükkânı kullandığı

⁵⁵⁸ Hoca Sadeddin Efendi, *Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 2728), 96a; Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, 502), 367a.

⁵⁵⁹ Fetva mecmualarından, Osmanlı'da umuma açık hamamların kullanılma sıklığının yaz aylarında azaldığı anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili örnek bir fetva için bkz. Çivizâde, *Fetâvâ-yı Çivizâde* (Kılıç Ali Paşa, 496), 278a.

⁵⁶⁰ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 362b.

⁵⁶¹ İbn Nüceym, *Fetâvâ-yı İbn Nüceym*, 270; Zekeriyâzâde, *Fetâvâ-yı Yahya Efendi* (Esad Efendi, 1087), 272a.

sürenin ücretini mülk sahibine ödeyerek dükkandan ayrılır. Bu durumda dükkân sahibinin ücretin tamamını talep etme yetkisi yoktur.⁵⁶²

Fetva mecmualarında muaccele ödemesi, kiracının süre dolmadan sözleşmeyi feshetmesini engelleyici bir faktör olarak da zikredilmektedir. Konuyla ilgili olarak Ebüssuûd Efendi'nin (ö. 1574) fetvası şu şekildedir:

“...Eimme-i dîn “Vakfın yahut eytamın icareye verilen evlerine yahut dükkânlarına hâlet-i revaçta ziyade ücretle talipler bulunup amma sonra kesad vaktinde müste’cir olanlar müddet-i icare henüz tamam olmadan bir özür beyan edip icareyi fesh edip şimdiki bahaya talip bulunmamaktan havf olunur ise mesela bir yıl müddet ile on iki bin akçe icareye verilince vakfın yahut yetimin dükkânını icareye verdikde evvelki ayını on bir bin altıyüz yetmiş akçeye, baki ayların her birini otuzar akçeye akd-i vahid ile icareye vereler, ta ki feragat etmeye kadir olmaya. Feragat eder ise vakfa ve yetime zarar olmaya” deyu kütüb-ü fetavada tayin etmişlerdir...”⁵⁶³

Yukarıdaki fetvadan anlaşıldığı kadarıyla muaccele ödemesinin, kiracının süre dolmadan sözleşmeyi feshetmesini engelleme gibi bir işlevi de bulunmaktadır. Nitekim kira sözleşmesinin başlangıcında yüklü bir miktar ödeme yapmak suretiyle külfet altına giren kiracı, bu külfetin karşılığını dükkandan istifade etmek suretiyle almak isteyecektir. Dolayısıyla muaccele ödemesi sayesinde bir anlamda, vakıf dükkânların kiracısız ve atıl kalma riskinin ortadan kaldırılmasının da amaçlandığı söylenebilir.

3.2.1.5. Vakıf Dükkânı Tamir Etmesi

Vakıf dükkân üzerinde kiracının yaptığı tasarruflardan biri de, dükkânın kiracı tarafından tamir edilmesidir. Konuyla ilgili fetvalardan anlaşıldığı kadarıyla kiracının tamir işini üstlenmesi; kiracı için muaccele ödeme gibi bir yükümlülük getirmekle beraber dükkanda uzun süreli tasarruf imkanı gibi birtakım hakları elde etmesine de vesile olmaktadır. Vakıf dükkânın yangın veya yıpranma gibi sebeplerle tamire muhtaç hale gelmesi durumunda dükkân kiracısı, müteveli izniyle ve masrafı ilerideki kira ödemelerine mahsup edilmek üzere tamir işini üstlenebilir.⁵⁶⁴ Kiracının müteveli izni veya hakim kararı bulunmaksızın yaptığı *meremmet-i müstehleke* kabilinden tamir işleri, kendi lehine herhangi bir hukuki sonuç doğurmaz. Dolayısıyla kiracının bu türden

⁵⁶² Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, haz. Süleyman Kaya, 452.

⁵⁶³ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 371b. Ebüssuûd Efendi'nin konuyla ilgili diğer fetvaları için bkz. Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 372a, 372b.

⁵⁶⁴ Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 465, 510.

bir tamir işlemi için yaptığı masrafları ücrete mahsup etme hakkı yoktur.⁵⁶⁵ Ayrıca kiracının yine mütevelliden izin almadan vakıf dükkan için gerekli olmayan birtakım harcamalar yapması halinde, mütevellinin bu harcamaları karşılama zorunluluğu yoktur, isterse kabul etmeyebilir.⁵⁶⁶

Vakıf dükkanı muaccele ücretine mahsup olmak üzere tamir etmesi durumunda kiracı, dükkanı kullanma noktasında bir öncelik hakkı elde eder. Müeccele ödemelerinin ecr-i misle denk olması ve aksatılmaması koşuluyla kiracı, dükkanı kullanmada hususunda diğer talipler karşısında bir önceliğe sahip olur. Bu durumda mütevellinin, tamir işini üstlenen kiracıyı çıkarıp dükkanı başka birine kiraya verme yetkisi yoktur.⁵⁶⁷ Mütevellî değişse bile mevcut kiracının dükkandan çıkarılmaması hususunda söz konusu hüküm geçerliliğini sürdürür.⁵⁶⁸ Bu noktada fetva veren alimlerin ısrarla üzerinde durdukları husus, tamirden sonra kiracı tarafından periyodik olarak ödenecek müeccele miktarının ecr-i mislin altına düşmemesidir. Tamir işini üstlenmesi halinde bile kiracının, dükkanı ecr-i misilden düşük bir müeccele ile tasarruf etmesi caiz görülmemiştir.⁵⁶⁹ Buna ilave olarak vakıf dükkanı tamir eden kiracının ecr-i misle denk olan müeccele ödemelerini aksatmamasına rağmen mütevellinin, muaccele miktarını artırarak kiracıdan daha fazla muaccele talep etmesi caiz değildir.⁵⁷⁰

Vakıf dükkanı tamir etme işini üstlenen kiracının yaptığı tamir masraflarının, genellikle muaccele ödemesi olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla vakıf dükkanı tamir eden kiracının, toplam muaccele miktarına denk gelecek bir süre kadar dükkanı kullanma hakkı vardır. Kiracı bu süreyi doldurmadan vakıf dükkandan çıkarılacak olsa, muaccelenin dükkanı kullanmadığı süreye denk gelen miktarını vakıftan alma hakkı bulunur.⁵⁷¹ Benzer şekilde bu süreyi doldurmadan önce geride evlat bırakmadan vefat etmesi halinde, diğer varislerinin kiracının vakıf üzerinde kalmış olan oturma/kullanma (süknâ) hakkının karşılığı kadar meblağı vakıftan geri alma hakları vardır.⁵⁷²

⁵⁶⁵ Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, haz. Süleyman Kaya, 450.

⁵⁶⁶ Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 364a.

⁵⁶⁷ Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 364a.

⁵⁶⁸ Minkarîzâde, *Fetâvâ-yı Minkarîzâde* (Esad Efendi, 1095), 227b; Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 545.

⁵⁶⁹ Hoca Sadeddin Efendi, *Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 2728), 30a.

⁵⁷⁰ Zekerîyyâzâde, *Fetâvâ-yı Yahya Efendi* (Esad Efendi, 1087), 123b.

⁵⁷¹ Zekerîyyâzâde, *Fetâvâ-yı Yahya Efendi* (Esad Efendi, 1087), 102a.

⁵⁷² Zekerîyyâzâde, *Fetâvâ-yı Yahya Efendi* (Esad Efendi, 1087), 99a; Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, haz. Süleyman Kaya, 230.

Kiracının vakıf dükkanı tamir etmesiyle ilgili dikkat çeken fetvalardan biri, Zekerîyyâzâde Yahya Efendi'ye (ö. 1643) aittir. Konuyla ilgili olarak Zekerîyyâzâde Yahya Efendi, kiracının tamire muhtaç vakıf dükkanı tamir etmek üzere iken vefat etmesi ve sonrasında veresesinden kızının tamir işini üstlenmesi halinde mütevellinin, bunu kabul etmeyip tamiri vakıf malından yaparak dükkanı başkasına kiraya vermesinin caiz olmadığını belirtmektedir.⁵⁷³ Buradaki temel mantık, vakıf dükkanı kullanma noktasında mevcut kiracının bir öncelik hakkının bulunmasına benzer şekilde, kiracının tamir işini üstlenip dükkanı kullanmaya devam etmek istemesi halinde tamir hususunda da bir önceliğinin bulunmasıdır. Burada riayet edilen temel kaide, vakfın maslahatının gözetilmesidir.

3.2.2. Vakıf Mütevellisi veya Vakıf Mutasarrıfının Hak ve Yükümlülükleri

Kiracının sözleşme vasıtasıyla elde ettiği haklara ve üstlendiği yükümlülüklerle karşılık, vakıf mütevellisi veya vakıf mutasarrıfının da gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesi kapsamında birtakım hak ve yükümlülükleri bulunmaktadır. Gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesinde kiracının muhatap olduğu taraf, dükkanın hukuki statüsüne göre değişmektedir. Dükkan vakfa ait ise kiracı, müteveli yahut icareteynli mutasarrıf ile; özel mülk ise dükkan sahibi ile muhatap olmaktadır. Bu başlık altında söz konusu kişilerin gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesindeki hak ve sorumlulukları ele alınmıştır.

3.2.2.1. Kiracının Dükkandaki Tasarrufuna Engel Olmama

Gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesinde, sözleşmeye konu olan gayrimenkulün hukuki statüsüne göre vakıf mütevellisinin veya mülk sahibinin hak ve yükümlülükleri değişmektedir. Gedik dükkan vakfa ait ise mütevellinin, müecceleyi ödediği sürece gedik sahibi kiracıyı dükkandan çıkarma yetkisi bulunmamaktadır. Dolayısıyla vakıf mütevellisinin gedik sahibi kiracıya karşı en temel yükümlülüğü, onun dükkandaki kiracılık vasfının devamını temin etmektir. Kiracının vakıf dükkanda yer alan mesleki aletlerinin vakfa bir zararı bulunmadığı ve ecr-i misle denk olan kira bedeli ödenmeye devam ettiği sürece mütevellinin, ilgili aletleri yerinden söktürerek kiracıyı dükkandan çıkarma yetkisi yoktur.⁵⁷⁴

⁵⁷³ Zekerîyyâzâde, *Fetâvâ-yı Yahya Efendi* (Esad Efendi, 1087), 124b.

⁵⁷⁴ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 137b. Ebüssuûd'un çağdaşlarından olan Hâmid Efendi (ö. 1577)'nin konuyla ilgili fetvası ise şu şekildedir: “Zeyd-i tacir vakıf bezistanda

Kiracının vakıf dükkandan çıkarılamayacağına dair söz konusu hükmün Osmanlı Devleti tarafından titizlikle uygulanmaya çalışıldığı arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Örnek olarak 1743 yılında Piyalepaşa Vakfı'na bağlı bir handa mesleğini icra eden kazancı esnafı, vakıf mütevellisinin kendilerini haksız şekilde dükkanlarından çıkarıp dükkanları kapattığını, mesleki aletlerinin zayi olduğunu bildirerek şikayette bulunmuşlar ve resmi makamlara konuyla ilgili arzual iletmışlerdir. Bunun üzerine devlet, kapatılan dükkanların yeniden açılması ve esnafın zararı varsa bu zararın müteveli tarafından karşılanmasına yönelik işlemlerin başlatılmasını emretmiştir.⁵⁷⁵

Esnafın uzun süreden beri kullanmakta olduğu vakıf dükkanlardan çıkarılmadan aynı yerde işlerine devam etmelerinin sağlanması, esasında iktisadi birtakım amaçlara matuf olup devletin iktisadi hayatı düzenleme ve asayiş sağlama politikasının bir gereğidir. Bu uygulamanın gerekçesi, arşiv belgelerinin dilinden şu şekildedir:⁵⁷⁶

“... ustalardan biri sâkin olduğu dükkândan ihrâc olındukda bâzergândan aldıkları eşyâ vesâir nasa nesîeten bey’ eyledükleri emvâl semenleri zâyî’ olup ol veçhile esnâf-ı mezkûreye vesâir ibâdullâha zarar olacağı mukarrer olmağın...”

Yukarıdaki ifadeler, iletişim ve haberleşme sistemlerinin henüz iptidai düzeyde olduğu Osmanlı toplumunda esnafın, veresiye satışlardaki alacaklarını tahsil etme, müşteriler ve diğer esnaf gruplarıyla olan muamelelerini sağlıklı bir şekilde devam ettirebilme açısından faaliyetlerini aynı yerde sürdürmesinin önemini açık şekilde ortaya koymaktadır.

Gedik sahibi kiracının ecr-i misli ödediği sürece dükkandan çıkarılamayacağına dair kaide, dükkanın vakfa ait olup icâreteynli mutasarrıfların tasarrufunda bulunması ve özel mülke ait olması durumlarında da geçerlidir. Dolayısıyla dükkan sahibi ve icâreteynli mutasarrıfın da ecr-i misli ödediği sürece gedik hakkı sahibi kiracıyla yaptıkları kira sözleşmesini devam ettirme yükümlülükleri bulunmaktadır. Arşiv kayıtlarında mülk sahiplerinin ve icâreteynli mutasarrıfların kira artış taleplerine yahut

olan rafını ve mezbur raf durduğu vakıf yerin nice bin akçe ile aldığı hakk-ı tasarrufunu hal-i sıhhatinde mezbur vakfın mütevellisi Bekir marifetiyle mu’teri? Halid’e verip kadimu’l-eyyamdan mamul bih olup mezbur yer ve emsali ânda kimin üzerinde mukayyed bulunursa ol kimesneden rızası yok iken alınmamak mutad olmağın defterde mezbur Halid’in üzerine mukayyed ettikten sonra merkum müteveli vefat edip Amr müteveli olup onun zaman-ı tevliyyetinde dahi mezbur raf durduğu vakıf yerin kirası dört ay mezbur Halid’den alınıp Zeyd dahi vefat eylese mesfur Amr-ı müteveli zikr olunan vakıf mevzi’de Halid’i tasarrufa komayıp âhar kimesneye vermeye kadir olur mu? el-Cevap: Olmaz. Lehû afâ anhü. Hâmid.” Boyabâdî (der.), *Mecmûatü’l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 366a.

⁵⁷⁵ Kal’a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, 1/17.

⁵⁷⁶ Kal’a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, 1/329-30.

kiracıyı dükkandan çıkarma girişimlerine dair örnekler yer almaktadır. Bu örneklerde esnaf, karşı tarafın söz konusu girişimlerinden şikayet etmekte ve kira sözleşmesindeki mevcut durumunu devam ettirmek istemektedir. Neticede mahkemenin bu davalardaki kararı, esnaf lehine olmuştur.⁵⁷⁷

3.2.2.2. Ücreti Teslim Alma

Vakıf mütevellisinin gedik sahibi kiracı karşısında sahip olduğu en temel haklardan biri, periyodik olarak ödenen ve ecr-i misle denk olan müeccele bedelini düzenli olarak tahsil edebilmektir. Kiracının vakıf dükkandaki tasarrufunun devamlılığını sağlayan unsur, mesleki aletlerden kaynaklanan gedik hakkına ilave olarak ecr-i mislin de ödenmesidir. Nitekim temelde vakfa gelir getirmek amacıyla hazırlanmış olan bu binaların kira bedeli, vakıf hukuku hükümleri gereği ecr-i mislin altına düşmemelidir. Bu binaları kiraya vermeyip boş bırakmak vakfa zulüm sayıldığı gibi, ecr-i mislin altındaki bir bedelle kiraya vermek de vakıf için adaletli görülmez ve vakfa hıyanet kabul edilir. Bu hususları gözetip kontrol etmek, mütevellinin en temel görevleri arasındadır.⁵⁷⁸

Mütevellinin ecr-i misle denk olan kira ödemelerini düzenli tahsil etme hakkının devamı niteliğinde olan bir diğer hüküm, kiracıdan ecr-i mislin üzerinde bir ücret talep edememesidir. Bu kural, gelir getirmesi amacıyla hazırlanmış vakıf binanın âtil kalması endişesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim ecr-i mislin üzerindeki ücret talebi, kiracının kira sözleşmesini feshederek dükkandan çıkmasına yol açabilir. Ecr-i misil ile kira sözleşmesinin devam ettirilmesi vakıf dükkanının bu şekilde boş bırakılmasından daha evlâ olduğundan, vakıf binalarda kira bedeli olarak ecr-i misil ile iktifa edilmesi hüküm altına alınmıştır. Bununla birlikte vakıf dükkanlara ödenen kira bedeli genellikle ecr-i misle denk olmasına rağmen, – ecr-i mislin altına düşmemesi kaydıyla – taraflar arasında farklı bir miktarın belirlenmesi de mümkündür.⁵⁷⁹

Fetva mecmualarında, mütevellinin ücreti teslim alma hakkı ile ilgili çeşitli fetvalar bulunmaktadır. Ebüssuûd Efendi (ö. 1574) bir fetvasında müteveli veya mülk sahibinin, ücret bir defa belirlenip sözleşme tamamlandıktan sonra ücrette artırım talep etme hakkının bulunmadığını ifade etmektedir.⁵⁸⁰ Bu noktada müteveli veya tahsildar gibi

⁵⁷⁷ Kal'a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, 1/330; C..EV.. / 297 - 15144 - 0, H-29-08-1208; C..BLD./ 24 - 1177 - 0; BOA, C.BLD. 34/1674.

⁵⁷⁸ Kaya, *Ömer Hilmi Efendi ve İthâfu'l-Ahlâf fi Ahkâmi'l-Evkâf İsimli Eseri*, 126.

⁵⁷⁹ Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 361a.

⁵⁸⁰ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 346b.

bir vakıf yetkilisinin kiracı ile anlaşarak belirledikleri ücret – ecr-i mislin altında olmamak şartıyla – dikkate alınır.⁵⁸¹ Dolayısıyla ecr-i mislin altında olmamak şartıyla taraflar arasında farklı bir miktarın belirlenmesi de mümkündür ve bu miktar, *ecr-i müsemma* kabul edilerek dikkate alınır. Mütevellinin vakıf dükkânı muaccesiz şekilde ve ecr-i misil ile kiraya vermesi halinde, kiracı henüz mütevelliiye hiçbir ödeme yapmadan mütevellii azledilse söz konusu kira bedelini yeni mütevellii değil, sözleşmeyi yapan önceki mütevellii tahsil eder.⁵⁸²

Konuyla ilgili verilen fetvalardan, muaccele bedelinde de ecr-i misil benzeri bir piyasa fiyatının bulunduğu ve kiralama işlemlerinde bu fiyatın dikkate alındığı anlaşılmaktadır. Bayramzâde Zekerîyyâ Efendi (ö. 1593), vakıf dükkânın ecr-i mislinden daha düşük bir muaccele karşılığında kiralanması halinde mütevellinin ücreti ecr-i misil miktarına tamamlatma yetkisinin bulunduğu hükmetmektedir.⁵⁸³

Konuyla ilgili olarak gündeme gelen bir diğer mesele, kiracının tasarrufunda olan vakıf dükkânı başkasına kiraya vermesidir. Bayramzâde Zekerîyyâ Efendi vakıf dükkânda ecr-i misilden düşük ücretle mutasarrıf olan kiracının, dükkânı ecr-i mislin üzerinde bir ücret mukabilinde başkasına kiraya vermesi halinde mütevellinin alt kiracıya ücreti ecr-i misil miktarına tamamlatma yetkisinin bulunduğunu ifade etmektedir.⁵⁸⁴ Buna ilave olarak vakıf dükkânların, vakıftan vazife alan imam ve müezzin gibi yetkisiz kimseler tarafından izinsiz şekilde kiraya verilmesi durumunda mütevellinin söz konusu işlemi gerçekleştiren kimselerden odaların ecr-i mislini talep edip alma hakkı bulunmaktadır.⁵⁸⁵

Gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesinde mütevellinin ücrete müdahale etmesinin caiz olmadığı belirli istisnai durumlar da mevcuttur. Fetva mecmualarında konuya dair tespit edebildiğim ilginç bir fetva, Bostanzade Mehmed Efendi'ye (ö. 1598) aittir. Bostanzade Mehmed Efendi, kışın çetin geçmesi ve hamamcıların odun bulamayıp dükkânlarını kapamak istemelerini bir zaruret durumu olarak değerlendirmekte ve bu durumda hakim kararı ile – kiracılara bir kolaylık olarak – ücretin aşağı çekilebileceğini ifade

⁵⁸¹ Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 361a.

⁵⁸² İbn Nüceym, *Fetâvâ-yı İbn Nüceym*, 135.

⁵⁸³ Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 365b, 373b.

⁵⁸⁴ Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 373b.

⁵⁸⁵ Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 169a.

etmektedir. Bu durumda konuyla ilgili hakim kararından sonra mütevellinin ücrete müdahale etme yetkisi bulunmamaktadır.⁵⁸⁶

Osmanlı uygulamasında ecr-i misille ilgili yukarıda zikredilen hükümler gereği gibi tatbik edilememiş ve gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesinde müeccele bedeli, zamanla ecr-i mislin çok altında kalmıştır. Bu durumun sebebi, vakıf dükkanda bulunan mesleki aletlerden kaynaklı süknâ hakkının zamanla değerinin artması, buna mukabil bu artışın kira bedeline yansımamasıdır. Dolayısıyla vakıf dükkanlardaki gedik sahibi kiracılar, gediklerinin değer kazanmasından istifade etmiş olmalarına rağmen bu artışı müecceleye yansıtmamışlardır. Bu husus, zamanla vakfın zararına olacak bir duruma dönüşmüş olup kaynaklarda, mütevellilerin müeccele bedelinin ecr-i misle denk olup olmadığını yoklayıp takip etmeleri gerektiği ifade edilmiştir.⁵⁸⁷

3.2.2.3. İzinsiz İhdas Edilen Mülkleri Kaldırma ve Faaliyetten Men

Mütevellinin gedik sahibi kiracı karşısında sahip olduğu haklardan biri de vakıf dükkanda yapılan eklemeler ile yerleştirilen mesleki aletlerden haberdar olmasıdır. Bu itibarla gedik sahibi kiracının, mesleki aletlerini dükkana yerleştirirken mütevelliden izin alması ve bu hususta mütevelliyeye bilgi vermeden hareket etmemesi gerekmektedir.⁵⁸⁸ Gedik sahibi kiracının mesleki aletlerini dükkana mütevelliden izinsiz yerleştirmesi halinde söz konusu aletlerin vakıf mülke zarar verip vermediğine bakılır: Mesleki aletler açık şekilde vakıf mülke zarar veriyorsa kiracı, aletlerini kaldırmaya zorlanır. Aletlerin vakfa herhangi bir zararı olmadığı takdirde ise ecr-i mislin ödenmesi şartıyla dükkanda bırakılmaları caiz olur.⁵⁸⁹

Konuyla ilgili Bayramzâde Zekeriyyâ Efendi'nin (ö. 1593) fetvasına göre, kiracının vakıf dükkan ve odalarda müteveli izni olmadan kendi mülkü olmak üzere inşa ettiği eklemelerin kaldırılması vakfa zarar veriyorsa mütevellinin, bu eklemeleri vakıf için zabt etme yetkisi bulunmaktadır.⁵⁹⁰ Yine vakıf dükkan binasının kiracı tarafından yıkılıp yerine farklı amaçla kullanılacak bir binanın inşa edilmesi halinde mütevellinin, vakfın uğradığı zararı kiracıya tazmin ettirme yetkisi bulunmaktadır.⁵⁹¹ Dolayısıyla kiracının,

⁵⁸⁶ Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 359b.

⁵⁸⁷ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 138b.

⁵⁸⁸ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 138a.

⁵⁸⁹ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 137b-138a.

⁵⁹⁰ Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 173a.

⁵⁹¹ Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, 502), 36a.

vakıf dükkanda muaccele ve müeccele ödemesiyle mutasarrıf olması halinde dahi dükkân binasının belirli kısımlarını yıkıp yeniden yapma, yenileme gibi her türlü tasarrufunda mütevelliden izin alması gerekmektedir. Söz konusu meselelerde mütevelliden izinsiz hareket etmek, caiz kabul edilmemiştir.⁵⁹² Bununla birlikte kiracının mütevelliden izinsiz yaptığı değişiklik ve eklemelerin vakıf için daha faydalı olması ve kiracı tarafından vakfa ilhak edilmesi halinde, mütevellinin bunları kaldırma yetkisi bulunmaz.⁵⁹³

Mütevellinin yetkileri bağlamında ele alınması gereken bir diğer konu, mütevellinin meşru kiracıyı faaliyetten menedip edemeyeceği meselesine dairdir. Konuyla ilgili olarak Hoca Sadeddin Efendi (ö. 1599), kendisine meşru şekilde devredilmiş vakıf dükkânı kullanmakta olan kiracının tasarruf hakkının – dükkânı geçerli şekilde kiraladığı ve ecr-i misli ödediği sürece – müteveli tarafından engellenemeyeceğini ifade etmektedir.⁵⁹⁴

3.2.2.4. Süre Dolmadan Sözleşmeyi Feshetme

Mütevellinin kira süresi dolmadan sözleşmeyi feshetme yetkisinin bulunup bulunmadığı, konuyla ilgili olarak değinilmesi gereken bir diğer husustur. İbn Nüceym, mütevellinin vakıf dükkânı ecr-i misil ile kiraya verip ücretini teslim aldıktan sonra sırf pişmanlık sebebiyle kira süresi dolmadan sözleşmeyi feshedemeyeceğini belirtmektedir.⁵⁹⁵ Mütevellinin süre dolmadan sözleşmeyi feshetmesi konusunda göz önünde bulundurulacak temel faktör, feshin vakıf için daha faydalı olana yönelmek amacıyla yapılmış olmasıdır. Örneğin vakıf tahsildarı tarafından kendisinden izinsiz şekilde yapılan bir kiraya verme işlemini müteveli, vakıf için daha faydalı olan başka bir kiracıyı tercih etmesi sebebiyle feshedebilir.⁵⁹⁶ Bununla birlikte sırf mütevellinin değişmesi, sözleşmenin feshedilmesi için geçerli bir sebep değildir. Hoca Sadeddin Efendi (ö. 1599), vakıf mütevellisinin değişmesi halinde yeni mütevellinin makul bir gerekçe bulunmaksızın daha önceden yapılmış geçerli bir kira sözleşmesini feshedemeyeceğini belirtmektedir.⁵⁹⁷ Feyzullah Efendi'nin (ö. 1703) ve Menteşzâde

⁵⁹² Mehmed Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (Kasidecizâde, 277), 63a.

⁵⁹³ Mehmed Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (Kasidecizâde, 277), 63b.

⁵⁹⁴ Hoca Sadeddin Efendi, *Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 2728), 93a.

⁵⁹⁵ İbn Nüceym, *Fetâvâ-yı İbn Nüceym*, 118.

⁵⁹⁶ Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 365b.

⁵⁹⁷ Hoca Sadeddin Efendi, *Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 2728).

Abdürrahim Efendi'nin de aynı yönde fetvaları bulunmaktadır.⁵⁹⁸ Diğer taraftan kiracı ecr-i misli ödemeye devam ettiği sürece dükkânı daha yüksek bir bedelle kiralayacak talibin bulunması, mevcut kira sözleşmesinin feshedilmesi için geçerli bir sebep sayılmamıştır.⁵⁹⁹

Ebüs-suûd Efendi'nin (ö. 1574) fetvasına göre dükkân mülk olsa dahi mülk sahibinin süre dolmadan sözleşmeyi feshetme yetkisi yoktur.⁶⁰⁰ Zekerîyyâzâde Yahya Efendi (ö. 1643) ve Feyzullah Efendi (ö. 1703) de aynı yönde fetva vermektedir.⁶⁰¹ Ücretin peşin ödendiği kira sözleşmelerinde mülk sahibinin süre dolmadan sözleşmeyi feshetmesi halinde, kiracının ücretten dükkânı kullanamadığı süreye tekabül eden miktarı geri alma hakkı vardır.⁶⁰²

3.2.2.5. Vakıf Dükkânı Ecr-i Misilden Düşük Ücretle Kiraya Verme

Mütevellinin vakıf dükkânın kiraya verilmesine ilişkin tasarrufları ile ilgili olarak gündeme gelen bir diğer mesele, dükkânı ecr-i misilden düşük ücretle kiraya vermesidir. Vakıf hukukuna göre vakıf binanın kiraya verilebileceği en düşük ücret miktarı, piyasa şartlarına göre belirlenen ecr-i misildir. Mütevellinin vakıf binayı bu miktarın altında bir ücretle kiraya vermesi caiz değildir.⁶⁰³ Ebüsuûd Efendi, mütevellinin vakıf dükkânı ecr-i misilden daha düşük ücretle kiraya vermesi halinde vakfın uğradığı zararın tazmin edilmesi gerektiğine hükmetmektedir.⁶⁰⁴ Bu zararın tazmini konusunda Ebüsuûd Efendi, vakfın zarara uğramasında mütevellinin de kusurunun bulunduğu düşüncesinden hareketle tazmin edilecek miktarın yarısının müteveli tarafından, yarısının kiracı tarafından tazmin edilmesi gerektiğini belirtmektedir.⁶⁰⁵ Feyzullah Efendi'nin (ö. 1703) ve Menteşzâde Abdürrahim Efendi'nin (ö. 1716) konuyla ilgili fetvalarından ise bu miktarın kiracıya tazmin ettirileceği anlaşılmaktadır.⁶⁰⁶ Dolayısıyla ilgili fetvalardan,

⁵⁹⁸ Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, haz. Süleyman Kaya, 450; Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 496.

⁵⁹⁹ Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, 502), 360b; Zekerîyyâzâde, *Fetâvâ-yı Yahya Efendi* (Esad Efendi, 1087), 87a.

⁶⁰⁰ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüsuûd* (İsmihan Sultan, 223), 226a.

⁶⁰¹ Zekerîyyâzâde, *Fetâvâ-yı Yahya Efendi* (Esad Efendi, 1087), 86b; Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, haz. Süleyman Kaya, 452.

⁶⁰² Zekerîyyâzâde, *Fetâvâ-yı Yahya Efendi* (Esad Efendi, 1087), 83a.

⁶⁰³ Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 365b.

⁶⁰⁴ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüsuûd* (İsmihan Sultan, 223), 222a.

⁶⁰⁵ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüsuûd* (İsmihan Sultan, 223), 221b.

⁶⁰⁶ Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, haz. Süleyman Kaya, 451; Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 503.

vakıf dükkana kiracı tarafından ödenecek ücretin alt sınırının ecr-i misil miktarı olduğu anlaşılmaktadır. Vakıf dükkanın bu miktarın altında kiraya verilmesi halinde vakfın uğrayacağı zararı üstlenecek taraf hakkında görüş ayrılıkları bulunmakla beraber, bu zararın telafi edilmesinin gerekliliği hususunda alimler görüş birliği içindedir.

Vakıf dükkanın ecr-i misilden düşük ücretle kiraya verilmesi halinde bu işlemi yapan müteveli azl olup yerine başka müteveli gelse, sonraki mütevellinin bu işleme itibar etmeyip dükkanı ecr-i misli ile başka birine kiraya vermesi caizdir.⁶⁰⁷ Ayrıca Minkarîzâde Yahya Efendi (ö. 1677), müteveli vekilinin ecr-i misilden düşük ücret mukabili yaptığı kira sözleşmesinin müteveli tarafından feshedilmesinin caiz olduğunu ifade etmektedir.⁶⁰⁸ Diğer yandan Mehmed Esad Efendi (ö. 1625), mütevellinin önceki işlemi feshetmesinin meşruiyeti için dükkanın ecr-i mislinden gabn-ı fahiş miktarı düşük ücretle kiraya verilmiş olmasını ve vakfın uğradığı bu zararın tazmin ettirilmemiş olmasını şart koşmaktadır. Bu iki şart gerçekleştiği takdirde, müteveli kendinden önce yapılmış kira sözleşmesini feshedebilir.⁶⁰⁹ Buradaki gabn-ı fahişin sınırı ile ilgili olarak Esad Efendi, gayrimenkuller için ona on iki oranını vermektedir.⁶¹⁰

Meseleye dair verilmiş fetvalarda dikkat çeken bir diğer husus, vakıf kurucusunun vakfettiği dükkanın ecr-i misilden düşük ücretle kiraya verilmesini şart koşmasıdır. Bu durumda vakıf kurucusunun söz konusu şartına itibar edilmez ve vakıf dükkan ecr-i misil ile kiraya verilir.⁶¹¹ Nitekim vakıf hukukuna göre, vakıf kurucusunun vakfın maslahatına aykırı olan şartları dikkate alınmaz. Buna ilave olarak konuyla ilgili verilmiş fetvalardan, vakıf dükkanın ecr-i misilden düşük ücretle kiraya verilmesinin gerekçesinin, başlangıçta yapılan muaccele ödemesi olduğu anlaşılmaktadır. Bizzat bu meseleyle ilgili doğrudan bir fetva bulunmamakla birlikte, bu sonuç fetvalarda arka planda yer alan varsayımsal olay örgüsünden çıkarılmıştır.

⁶⁰⁷ Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, 502), 374a; Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 364b.

⁶⁰⁸ Minkarîzâde, *Fetâvâ-yı Minkarîzâde* (Esad Efendi, 1095), 228a.

⁶⁰⁹ Mehmed Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (Kasidecizâde, 277), 133b. Konuyla ilgili olarak – vefat tarihi tespit edilemeyen – Şeyh Mehmed Koca Çivi adında bir müftünün fetvası ise şöyledir: “Zeyd-i müteveli vakfın dükkanlarından birkaç dükkanları bazı kimesnelere ecr-i mislinden eksige icareye verse müddet-i icare munkazı olmadan Zeyd mazul olup yerine Amr müteveli olsa ol dükkanları ol kimesnelere ecr-i misline vermeye kadir olur mu? el-Cevap: Olur, Zeyd'in icarı gabn-ı fahiş ile olunca. Lehû afâ anhü. Şeyh Mehmed Koca Çivi.” Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 368a.

⁶¹⁰ Mehmed Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (Kasidecizâde, 277), 133b.

⁶¹¹ Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 501.

3.3. Gediklerin Konu Olduğu Hukuki Muameleler

Osmanlı esnafı açısından daha ziyade bir hak olma özelliği öne çıkan gedikler, esnafın elinde belirli bir mekandaki sürekli tasarruf hakkı olarak teşekkül ettikten sonra pek çok hukuki muameleye konu olmuştur. Esnaf, gedikler vasıtasıyla sahip olduğu tasarruf hakkını ferağ yoluyla devretmiş, miras olarak bırakmış ve gerektiğinde rehin vermiştir. Söz konusu muameleler, gediğin doğuşundan itibaren tamamen mevcut olmayıp tarihsel süreç içerisinde birbirine eklenerek peyderpey ortaya çıkmıştır. Çalışmanın bu kısmında bu muameleler detaylı şekilde ele alınacaktır.

3.3.1. Satım

Arşiv kayıtlarına göre satım, esnaf gediklerinin en sık konu olduğu hukuki muameledir. Arşiv kayıtlarında gedik satışlarının, daha ziyade gediğe kaynaklık eden mesleki aletlerin satımı yoluyla gerçekleştiği görülmektedir. Hisseli yahut bütün olarak satılan gedik aletleri, beraberinde ilgili dükkânın tasarruf hakkının da alıcıya geçmesini sağlamaktadır. Diğer yandan gedik hissesi satışının, dükkânın tasarruf hakkının intikaliyle doğrudan ilişkili olmayacak şekilde sırf yatırım ve finansal kâr elde etme amacıyla yapıldığı ikincil piyasa meselesi, ayrı bir başlık altında incelenmiştir. Dolayısıyla burada reel piyasada oluşan gedik alım satımlarına odaklanılacaktır.

Fetva mecmualarında gedik aletlerinin satışıyla ilgili tespit edebildiğim fetvalardan biri, Hâmid Efendi'ye (ö. 1577) aittir. Ebüssuûd'un fetva mecmuası içinde yer alan fetvada Hâmid Efendi, vakıf dükkanda kiracı olarak bulunan kişinin vefat etmesi halinde dükkandaki – dolap ve raf kabilinden – eşyalarının satılarak bedeli ile müteveffanın borçlarının ödenmesinin yahut bu paranın varislere – şer'î intikal yoluyla – intikal etmesinin caiz olduğunu belirtmektedir.⁶¹² Konuyla ilgili 16. yy'da verilmiş bir diğer fetva ise Vankulu'na (ö. 1592) aittir. Vankulu fetvasında, sükna olarak ifade ettiği gedik aletlerinin kiracının vefatından sonra satılabileceğini ve bedeli ile müteveffanın borçlarının ödenebileceğini belirtmektedir.⁶¹³

Netice itibarıyla 16. yy'da verilmiş her iki fetvada da gedik aletlerinin – fetvalarda geçen ifadeyle süknanın – sahibinin vefatından sonra satılarak bedeliyle borçlarının

⁶¹² Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 119a.

⁶¹³ İlgili fetvanın aslı şöyledir: “Suret-i mezburede sükna-yı mezkûre bey' olunup semeni müteveffanın düyûnuna sarf olunmak şer'an sahih olur mu? Beyan buyrula. el-Cevab: Olur. Vankulu.” Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 119a.

ödenebileceği hususuna odaklanılmaktadır. Dolayısıyla bu fetvalar, gedik aletlerinin 16. yy gibi erken bir dönemde bile borç ödeme kabiliyetinin olduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Esasında borçlu olarak vefat eden kimsenin terekesindeki diğer mallar gibi mesleki aletlerin de borçlarının ödenmesi amacıyla satılması fıkhi açıdan olağan bir durumdur. Bununla birlikte – aşağıda da inceleneceği üzere – mesleki aletlerin borç ödemek amacıyla satılması işlemi, ileriki dönemlerde müzayede gibi farklı yöntemlerle birlikte uygulanmış olup bu durum zamanla ikincil piyasanın doğuşuna zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla erken dönemde mesleki aletlerin satımı şeklinde başlayan uygulamanın, zaman içerisinde daha soyut olarak bir hak/hisse satımına dönüştüğü anlaşılmaktadır.

Gediğin imtiyaz anlamını kazandığı dönemden sonrasına ait fetva mecmuaları, ilgili dönemde gedik satışının cevazına dair birtakım tereddütlerin bulunduğunu göstermektedir. Dürrîzâde Mehmed Arif Efendi (ö.1215/1800), konuyla ilgili fetvasında bir dükkanda kadimden beri kiracı olarak tasarrufta bulunan kişinin dükkan gediğini başkasına satması işleminde, alıcının bedel namına verdiği meblağı satıcıdan geri alabileceği yönünde hüküm vermektedir.⁶¹⁴ Söz konusu hükmün gerekçesi fetvada açık şekilde belirtilmemiştir. Dolayısıyla fetvada Dürrîzâde Mehmed Arif Efendi'nin gedik satışını caiz kabul etmediğine dair net bir karine bulunmamaktadır. Fetvadan gedik satışına dair çıkarılabilecek en ihtiyatlı sonuç, – fesih işleminin hangi gerekçeye dayandığı net olmamakla birlikte – gediğin konu olduğu satım sözleşmesinin geri dönülebilir (feshedilebilir) bir sözleşme olduğudur. Ayrıca bu fetva, ilgili dönemde toplumda gedik satışının cevazıyla ilgili birtakım tereddütlerin olduğu⁶¹⁵ veya gediklerin uygulamadaki zararlı sonuçlarından dolayı daha fazla yaygınlaşmalarının hukuki yollarla da engellenmeye çalışıldığı ihtimallerini gündeme getirmektedir.

Konunun uygulamadaki boyutunu daha net şekilde yansıtan İstanbul Kadı Sicilleri'nde gedik satışına dair yer alan belgeler, gediklerin alıcı ve satıcılarının kimliğinden gedik fiyatlarına kadar piyasa ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. İstanbul Kadı Sicilleri'nde gediklerin satım sözleşmesine konu olmasıyla ilgili tespit edebildiğim en erken tarihli

⁶¹⁴ Gedûsî (der.), *Netîcetü'l-Fetâvâ*, haz. Süleyman Kaya vd., 347.

⁶¹⁵ Esasında gedik satışının cevazına dair anlaşmazlıklar, 17. yy mahkeme kayıtlarına da yansımıştır. Dolayısıyla 18. yy'da da aynı durumun devam etmesi kuvvetle muhtemeldir. Örneğin 1670 tarihli bir davada hurdacı gediğinin satış işlemine konu olduğu, akabinde taraflar arasında gedik satışının cevazına dair anlaşmazlık cereyan ettiği görülmektedir. Davada söz konusu anlaşmazlık, sulh yoluyla giderilmiştir. *Bab Mahkemesi 11 Numaralı Sicil*, 3a-2.

belge, 1590 yılına aittir. Bu belge, gedik kavramı henüz tam anlamıyla yerleşmediğinden “âlât-ı lâzıme” denen mesleki aletlerin satımından bahsetmektedir. Bu işlemde el-Hâc İsa, Üsküdar’daki bir fırında yer alan altı değirmen taşının (bargîrin) üçünü ve diğer fırın aletlerini Seyyid Ali’ye 2000 akçeye satmaktadır.⁶¹⁶

Gedik satışıyla ilgili bir başka örnekte ise Bayram b. Mustafa, özel mülkü olan ekmek fırınına Mehmed Çelebi’ye “cemî‘ âlât ve esbâbı ile” satmaktadır.⁶¹⁷ Bu kayıttan, dükkanın satım sözleşmesiyle başkasına devri esnasında tahliye edilmeyip içerisindeki mesleki aletlerle birlikte devredildiği açık şekilde anlaşılmaktadır. Mesleki aletlerin doğrudan satışına ve dükkana tabi olarak devredilmesine dair bu örnekler, alıcının gedik aletlerini meslek icra etmek amacıyla satın aldığını açık şekilde göstermektedir. Nitekim gedik alım satımının ilgili dükkanı işletmek amacıyla yapılması, reel gedik piyasasının temel karakteristik özelliğidir.

Mesleki aletlerin reel piyasada satımının bazen hisse satışı şeklinde gerçekleştiği görülmektedir. İstanbul Kadı Sicilleri’nde hisseli gedik satışına dair tespit edebildiğim en erken tarihli belge, 1656 yılına aittir. Bu belgeye göre babasından kendisine bozahane aletlerinin yarım hissesi intikal eden Fatma bt. Mehmed, bu hisseyi satmaktadır.⁶¹⁸ Dolayısıyla gediklerin hisseli şekilde satışa sunulma sürecinin yaklaşık olarak 17. yy’ın ortalarında başladığı söylenebilir. Bununla birlikte 1770 tarihine kadar gedik hissesi satışına dair kayıtlara çok sık rastlanmamaktadır. Bu tarihten sonra ise İstanbul Kadı Sicilleri’ndeki gedik hissesi satışları ve bu satışlardaki hisse sayısının dikkate değer şekilde arttığı görülmektedir. Bu durum, esasında ikincil piyasanın ortaya çıkışıyla ilgilidir.

Gediklerin reel piyasada alınıp satılmasına dair arşiv kayıtlarında, gedik hisselerinin meslek icra etmek amacıyla satıldığını gösteren pek çok belgeye rastlamak mümkündür. Örneğin 1670 yılında mumhane aletlerinin dörtte iki hissesi, yine aynı esnaf birliğinden başka bir kişiye satılmaktadır. Bu örnekte gedik hissesi satışı yoluyla dükkanın kullanımıyla ilgili sair hakların da alıcıya devredildiği, belgedeki “...cümle tevâbi‘ ve levâhıkı ve kâffe-i hukûk ve merâfıkı ile...” ifadesinden anlaşılmaktadır.⁶¹⁹ Konuyla ilgili örneklerin sayısını çoğaltmak mümkündür.

⁶¹⁶ Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil, 32a-1.

⁶¹⁷ Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil, 117a-4.

⁶¹⁸ Rumeli Sadareti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil, 72b-2.

⁶¹⁹ Bab Mahkemesi 11 Numaralı Sicil, 100b-2.

Netice itibariyle kabaca 18. yy'ın son çeyreğinde oluşan ikincil piyasada gedik alım satımlarının yatırım amacıyla; bu tarihten önceki alım satımların ise – gedikler hisseli olsa bile – fiili olarak meslek icra etmek amacıyla yapıldığı söylenebilir. Nitekim kendisine babasından gedik hissesi intikal eden Fatma bt. Mehmed'in bu hisseyi başkasına satmasına dair yukarıdaki kayıt da meslek icra etme amacıyla ilgili varsayımı desteklemektedir. Dolayısıyla gediklerin satım sözleşmesine konu edilmesinin dikkate değer gerekçelerinden biri de bazı durumlarda gedik aletlerinin fiili olarak meslek icra edemeyecek kişilere irsen intikal etmesidir. Bu gibi durumlarda varislerin, gedik aletlerini ilgili faaliyeti bizzat yürütebilecek kimselere sattığı görülmektedir. Buna ilave olarak mesleki aletlerin satımının zamanla hisse satımına evrilmesinde, bu aletlerin mirasçılara intikali sürecinin etkili olduğu düşünülmektedir.⁶²⁰

Satım sözleşmesine konu olan gedik aletlerinin satış fiyatının ne olduğu ve bu fiyatın dönemden döneme değişiklik gösterip göstermediği de üzerinde durulması gereken bir diğer meseledir. Aşağıdaki tablo, İstanbul Kadı Sicilleri'nde gedik satışına dair örnek olarak seçilmiş toplam 12 kayıta yer alan hisse oranı ve satış fiyatlarını kronolojik olarak vermektedir.

⁶²⁰ Konuyla ilgili detaylı bilgi için intikal başlığına bakınız.

Belge No	Tarih	Gediğin Türü	Hisse Oranı	Satış Fiyatı
Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil, [32a-1]	1590-1591	Fırın gediği	1/2	2000 nakid akçe
Rumeli Sadareti Mahkemesi 40 Numaralı Sicil, [39b-2]	1623-1624	Şerbetçi gediği	1/1	6000 fiddî akçe
Rumeli Sadareti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil, [72b-2]	1656-1658	Bozahane gediği	1/2	4000 akçe
Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil, [62a-4]	1663	Bozahane gediği	1/4	6400 fiddî akçe
İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil, [8b-4]	1663-1664	Boyacı gediği	2/4	17.000 akçe
Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, [15b-2]	1666-1667	Fırın gediği	1/3	150 aded esedî guruş
Bab Mahkemesi 11 Numaralı Sicil, [108b-1]	1670-1671	Boyacı gediği	1/2	3000 akçe
Bab Mahkemesi 46 Numaralı Sicil, [48a-3]	1685-1686	Mumhane gediği	1/4	125 esedî guruş
Rumeli Sadareti Mahkemesi 161 Numaralı Sicil, [61b-3]	1704	At sakası gediği	1/1	10 guruş
İstanbul Mahkemesi 33 Numaralı Sicil, [66b-3]	1769-1770	Fırın gediği	6/24	900 guruş
İstanbul Mahkemesi 44 Numaralı Sicil, [50b-1]	1779-1780	Bakkal gediği	28/120	600 guruş
Davut Paşa Mahkemesi 1 Numaralı Sicil, [36a-3]	1782-1783	Bakkal gediği	45/120	500 guruş

Tablo 2: Bazı Gedik Satışlarında Hisse Oranları ve Satış Fiyatları

Kaynak: Yazar tarafından *İstanbul Kadı Sicilleri* referans alınarak oluşturulmuştur.

Yukarıdaki tabloda dikkat çeken en önemli hususlardan biri, gedik satışlarındaki toplam hisse sayısının uzun bir süre sınırlı kaldığı ve 18. yy'ın sonlarına doğru bariz şekilde artmaya başladığıdır. Yukarıda da zikredildiği üzere bu durum, söz konusu dönemde gediklerde reel piyasaya ilave olarak finansal piyasanın da doğuşuyla ilgili olup tablo bu hususu sayısal veriler üzerinden daha net görmemizi sağlamaktadır.

Tablonun gedik fiyatlarına dair sunduğu veriyi ise şu şekilde analiz etmek mümkündür: En yüksek fiyatlı gedik aletinin, 17.000 akçeyle boyacı gediğine ait olduğu görülmektedir. Buna mukabil tablodaki örnekler arasında en düşük fiyatlı gedik aleti, 10 kuruşa satılan at sakası gediğidir. At sakası gediğinin herhangi bir gayrimenkule bağlılığı bulunmayan havâî gedik türünden olması sebebiyle fiyatının nispeten düşük tutulduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte boyacı gediği fiyatının diğer gediklere oranla bariz şekilde yükselmesine sebep olan unsura dair belgede herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Belgeler ışığında boyacı gediği fiyatının artış gerekçesi ile ilgili herhangi bir yorum yapmak mümkün görünmemekle birlikte, ilgili dönemde piyasada boyacılık faaliyetine yönelik talep artışı boyacı gediği fiyatlarının yükselme sebebinin nispeten açıklamaktadır.⁶²¹ Ayrıca tedavüldeki yaygın para türünün dönemler arasında farklılaşan özelliği de gedik satışı kayıtlarına yansımıştır.⁶²² Buna ilave olarak, gedik satımında ödenen bedelin “gedik akçesi” diye de isimlendirildiği görülmektedir.⁶²³

Satım sözleşmesi, gediklerin konu olduğu hukuki muamelelerin arşiv kayıtlarına en fazla yansıyan türüdür. Gediklerin reel piyasada satışının ilk dönemlerde mesleki aletlerin bütün olarak satımı yoluyla, sonraki dönemlerde ise çoğunlukla hisse satışı yoluyla gerçekleştiği görülmektedir. Mesleki aletlerin bütün olarak satımının zamanla hisse satımına dönüşmesinde, aletlerin varislere intikali sürecinin etkili olduğu düşünülmektedir. Satım işlemiyle mesleki aletlerin içerisinde bulunduğu dükkanın tasarruf hakkı da – işlem hisseliyse hissesi oranında, bütün ise tamamen – alıcıya geçmektedir. Netice itibarıyla gediklerin, ilgili dükkandaki tasarruf yetkilerini de içeren kapsayıcı bir hak olduğu ve bu hakkın mesleki aletlerin satımına tabi olarak başkasına devredildiği söylenebilir.

⁶²¹ Söz konusu talep artışının temel gerekçesi, boyacılığın Sanayi Devrimi’nin sürükleyici sektörü olan tekstil sektörüyle doğrudan ilişkisi bulunan bir iş kolu olmasıdır. Tahir Öğüt, “Sanayi Devrimi Başlangıcında İstanbul’da Boyacı Esnafı Örneğinde Tekstil Sanayisinin Durumu”, *Fiscaoeconomia* 3/3 (30 Eylül 2019), 181-197.

⁶²² Gedik bedelleri 1660’lı yıllara kadar akçe cinsinden belirlenmiş, bu tarihten sonra ise – Osmanlı para sistemindeki değişikliğe paralel olarak – gedik satışlarında akçenin yerini zamanla kuruş almaya başlamıştır. 1660’lı yıllardan 1690’a kadarki dönemi kapsayan kayıtlarda kuruşların, Hollanda esedî kuruşu gibi yabancı kaynaklı paralar olduğu görülmektedir. 1690 yılında ise Osmanlı darphanelerinde basılan gümüş sikkelerin tedavüle girmesiyle bu tarihten sonra akçe tedavülden çekilmiş, sadece bir muhasebe parası olarak varlığını sürdürmüştür. Dolayısıyla bu tarihten sonraki gedik satışı kayıtlarında paranın cinsinin tamamen kuruş şeklinde ifade edildiği görülmektedir. Osmanlı parasının tarihi süreç içinde geçirdiği değişim ile ilgili olarak bkz. Ruhi Özcan, “Osmanlı Devleti’nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikkeler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 17 (01 Aralık 2005), 237-266.

⁶²³ *Eyüp Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, 22a-1.

3.3.2. İntikal

İntikal kelimesi, sözlükte “bir yerden başka bir yere geçmek” anlamını ifade etmektedir. Bir İslam hukuk terimi olarak ise intikal, vefat eden kişinin terekesinin varislere devredilmesi anlamındadır. Osmanlı hukukunda genellikle belirli bir akar üzerindeki tasarruf hakkının mirasçılara geçmesini ifade eden intikal, Osmanlı uygulamasına şer’î intikal ve âdî intikal şeklinde ikili bir ayrıma tabi tutulmuştur. Bu ayrımın gerekçesi, rakabesi (çıplak mülkiyeti) devlete veya vakıflara ait olan gayrimenkullerin tasarruf hakkının da devrini sağlamaktır. Buna göre hem ayn mülkiyetinin, hem de menfaat mülkiyetinin varislere geçmesi şer’î intikal; sadece menfaat mülkiyetinin (tasarruf hakkının) varislere geçmesi ise âdî intikal olarak adlandırılmaktadır. Şer’î intikalde hak sahiplerini Kur’an ve sünnet hükümleri belirlerken, âdî intikalde devlet belirlemektedir. Devletin de bu hususta örf ve adet hükümlerini esas aldığı görülmektedir.⁶²⁴

Gediklerin intikali ile ilgili incelemeyi detaylandırmadan önce, gedik sahibi kiracının mesleki aletlerinin intikali ile kiracı olarak bulunduğu vakıf dükkanın tasarruf hakkının intikalinin farklı hükümlere tabi olduğunu belirtmekte yarar vardır. Nitekim mesleki aletler gedik sahibinin özel mülkü olduğundan şer’î intikal yoluyla; vakıf dükkan ise - gedik sahibinin üzerinde sadece tasarruf hakkı bulunması hasebiyle - âdî intikal yoluyla intikal etmektedir.

Gediğin varislere intikali, arşiv kayıtlarında gedik hakkının kaynağı olan mesleki aletlerin intikali ile ilişkili olarak ele alınmıştır. Gedik sahibi kiracının vefatından sonra mesleki aletlerin varislere intikal etmesiyle aletlerle birlikte ilgili dükkanın tasarruf hakkı da intikal etmekteydi. Bu husus, arşiv belgelerinde şu şekilde ifade edilmiştir:⁶²⁵

“...bezzazistan-ı merkumda vaki dolablarda sakın olanlardan biri fevt oldukça derunında olan malı bi’l-irsi’ş-şer’i her kime intikal ider ise dolab-ı merkumun gediği dahi veresesine intikal ve ez kadim gerek rical ve gerek nisvan veresesine zabt ve bey’ idüp...” Arşiv belgelerinin dilinden aktarılan bu ibareler, temelde mesleki aletlere bağlı olan gedik hakkının varislere intikalinin prensip olarak kabul edildiğini göstermektedir. Bununla birlikte bu kaide, uygulamada farklı dönemlerde farklı veçhelere bürünmüş ve birçok sebepten etkilenecek esnaf birlikleri arasında dahi birbirinden farklı görünüm

⁶²⁴ Ahmet Akgündüz, “İntikal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), 22/353.

⁶²⁵ Kal’a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, 1/183.

arz etmiştir. Dolayısıyla gedğin varislere intikali meselesinin kronolojik olarak dönemlendirilmesi ve her dönemin ayrı ayrı incelenmesi gerekmektedir.

16. yy’da gedik hakkının intikaline ışık tutan belgeler, fetva mecmualarından ibarettir. Konuyla ilgili tespit edebildiğim en erken tarihli kayıtlardan biri, Ebüssuûd Efendi’nin (ö. 1574) fetva mecmuasında yer almaktadır. Temelde süknâ kavramı üzerine yoğunlaşan ve gedğin süknâ olarak isimlendirildiği fetvada, süknânın anlamlarından birinin vakıf dükkanda müteveli izniyle ve karar şartıyla bina edilen aletler olduğu belirtildikten sonra süknânın varislere intikal edebileceğine değinilmektedir. Fetvada intikalin şer’î intikal şeklinde olması gerektiği şu ifadelerle anlatılmaktadır: “... cemi’ vereseye tertiblerince intikali sahih ve şer’idir...”. Ancak bu kaideye muhalif olarak ilgili dönemde varislere intikalin âdî intikal yöntemiyle olduğu, bu durumun vefat edenin diğer varislerine ve alacaklılarına zulmetmek anlamına geldiği ifade edilmektedir. Ayrıca aynı fetvada, süknâ sahibinin geride kimseyi bırakmadan vefat etmesi halinde gedğinin beytül mâle ait olacağı, vakıf mütevellilerinin söz konusu gedikleri zapt etme yetkisinin bulunmadığı belirtilmektedir.⁶²⁶

İntikale dair erken dönemde verilmiş bir diğer fetva, Vankulu lakaplı Vâî Mehmed Efendi’ye (ö. 1592) aittir. Vankulu da benzer şekilde intikalin şer’î hükümlere göre gerçekleşmesi gerektiğini beyan etmektedir. Bu itibarla, süknâ ilgili dükkanda müteveli izniyle bina edildiyse vefat eden süknâ sahibinin varislerine miras hukuku hükümlerine göre intikal eder.⁶²⁷

Vakıf dükkanda kiracı olarak bulunan esnafın özel mülkü olan mesleki aletlerin intikalinin İslam hukuku hükümlerine göre gerçekleşmesi gerektiğinde şüphe yoktur. Konumuzla ilgili asıl mesele, mesleki aletlerin yerleşik bulunduğu vakıf dükkanın tasarruf hakkının intikalidir. Öncelikle belirtmek gerekir ki, vakıf dükkân özel mülk konusu olmadığı için içerisinde kiracı olarak bulunan kişinin vefatından sonra onun

⁶²⁶ Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 137b.

⁶²⁷ “Zeyd-i müteveffanın vakıf dükkânda süknâ-yı memlukesin terk ki süknâ müteveli marifetiyle bina olunmuş raf ve dolap ve sair esbabıdır verese-i Zeyd ashab-ı feraizden ve asabâtan ve zevi’l-erhamdan zükûra ve inâsa bi-hasebi’ş-şer’ hisse intikal edip tevzi’ olunur mu? el-Cevab: İntikal edip tevzi’ olunur izn-i müteveli ile olıcak mezburlara süknâsı. Muhammed eş-şehir bi-Vankulu.” Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 119a.

Aynı konuyla ilgili Nurullah Efendi’ye ait olan bir fetva ise şöyledir: “Zeyd fevt olup vakf dükkânda olan süknâ-yı memlukesini terk etse süknâ müteveli izniyle ber vech-i karar bina olunmuş raf ve dolap ve sandık ve bina ve sair alat-ı ehl-i ticaret ve edevat-ı ehl-i hirefdır verese-i Zeyd’den ashab-ı feraize ve asabete ve zevi’l-erhama tertibleri muktezasınca bihasebi’ş-şer’ süknâ-yı mezbura intikal eder mi? el-Cevab: Eder, mülk-i mevrusdur. Nurullah el-müderres bi-medrese-i Rodos.” Veli b. Yusuf (der.), *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (İsmihan Sultan, 223), 119a.

varislerine İslam hukuku açısından intikal etmez.⁶²⁸ Bununla birlikte yukarıda da değinildiği üzere, vakıf dükkanların tasarrufunda istikrarı sağlamak adına adi intikal yöntemi hayata geçirilmiş ve uzun süreden beri kiracı olarak bulunan kişinin vefatından sonra da ilgili yeri vefat edenin evlatlarının kullanması hüküm altına alınmıştır. Bu hükmün kaynağı örfi hukuka, diğer bir ifadeyle emr-i sultaniye dayanmaktadır.⁶²⁹ Yukarıdaki fetvalarda mesleki aletlerle birlikte dükkanın tasarruf hakkının da varislere intikal edip etmeyeceğine dair açık ifade bulunmamakla birlikte, Kemalpaşazâde'nin (ö. 1534) aşağıdaki fetvası dükkanın tasarruf hakkının da gedik sahibinin varislerine intikal edeceğini gösteren bir hüküm barındırmaktadır.

İbn Kemal (ö. 1534) intikale dair fetvasında, vakıf dükkanda kiracı olarak bulunan kişinin vefat etmesinin ardından dükkandaki mesleki aletleriyle birlikte tasarruf hakkının da kassâm tarafından varisler arasında paylaştırılacağına hükmetmektedir. İbn Kemal fetvasında açık şekilde şer'i intikal ve adî intikal ayrımı yapmamakla birlikte, fetvadaki ifadelerden mesleki aletlerin şer'i intikal yoluyla, dükkanın tasarruf hakkının ise adî intikal yoluyla varislere geçtiği söylenebilir. Dolayısıyla İbn Kemal, yabancı birinin haksız olarak gelip dükkanı zapt etmesi halinde, varislerin durumu mahkemeye taşıyarak dükkanın boşaltılmasını sağlamalarının caiz olduğunu ifade etmektedir. Fetvada varislerin dükkan üzerindeki tasarruf hakkını meşru kılan unsur şu şekilde belirtilmiştir: "...Zeyd'in bihasebi adeti'n-nâs bu dükkana bir nice bin akçesi gitmiştir, bazı esbabı vardır...". Ayrıca fetvada, intikal işleminden sonra varislerin adının mütevellî defterine kaydedileceği belirtilmektedir.⁶³⁰

Konuyla ilgili 17. yy'a ait fetvalar, meseleyi daha detaylı şekilde ele almakta ve intikal işlemine dair ortaya çıkabilecek muhtemel durumlar hakkında hüküm vermektedirler.

⁶²⁸ Vakıf dükkanın tasarruf hakkının şer'i açıdan varislere intikal etmeyeceğine dair hüküm, dönemin fetvalarına da yansımıştır. Mehmed Bostanzade'nin (ö. 1598) konuyla ilgili fetvası şu şekildedir: "Zeyd fevt olup evlad-ı zükuru kalmayıp ancak kızı Hind'i terk edip mezbure Hind müteveffâ-yı mezburun muhallefâtın cemian kabz edip müteveffâ-yı mezburun bir dükkanın mütevellî "Evlad-ı zükuru yoktur" deyu dokuz yıl zabt eylese hala Hind-i mezbur dükkanı mütevelliden talep edip almaya kadire olur mu? el-Cevap: Şer'le olmaz. Lehû afâ anhü. Mehmed Bostanzade." Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 374b.

⁶²⁹ Adi intikal yönteminde emr-i sultanînin dikkate alındığına dair fetva örneklerinden biri, şu şekildedir: "Zeyd bir vakıf dükkanı ecr-i mislî icare ile mütevellî-yi vakıftan alıp otuz yıl miktarı tasarruf edip ba'dehu fevt oldukça tasarrufu oğlu Amr'a ve kızı Hind'e intikal edip ba'dehu Amr dahi fevt olup Hind müstakillen tasarruf ederken mütevellî-yi vakıf zikr olan dükkanı gayra vermeye şer'an kadir olur mu? el-Cevap: Emr-i sultani nenin üzerine ise onunla amel olunur. Lehû afâ anhü. Şeyh Abdülkadir." Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 359b. Bu fetva, aynı zamanda adi intikal yönteminin dönemden döneme değişiklik gösterebileceğine de işaret etmektedir.

⁶³⁰ Kemalpaşazâde, *Fetâvâ-yı İbn Kemal* (Mühimmât-ı Müftî, 3280), 368a.

Mehmed Esad Efendi (ö. 1625) intikal meselesinde, kiracının muaccele bedelini teslim alabilecek süre kadar dükkânı kullanmış olup olmadığını dikkate almaktadır. Buna göre kiracı muaccele bedelini teslim alabilecek süre kadar dükkânı kullanmadan vefat ettiyse, kiracının vefatından sonra erkek ve kız evlatları – babalarının dükkândaki hakkı geri alınıncaya kadar – dükkânı kullanma hakkına sahip olurlar. Fetvada erkek ve kız evlatlar arasındaki kullanım yönteminin, şer’i miras hükümlerine göre (fetvadaki ifadeyle “lizzekeri mislü hazzi’l-ünseyeyn”) uygulanması gerektiği belirtilmektedir. Kiracının vefatından önce muacceleyle geri alabilecek süre kadar dükkânı kullanmış olması halinde ise emr-i sultani doğrultusunda hareket edilir.⁶³¹ Bununla birlikte vakıf dükkânı ücrete mahsuben tamir edip tamir masrafını geri alabilecek bir süre kadar dükkânı kullanmadan vefat eden kiracının geride evlat bırakmaması halinde, diğer mirasçılar kiracının kullanılmayan süre mukabilinde vakıfta kalan hakkını maddi olarak geri alma yetkisine sahip olurlar. Böyle bir durumda vakıf dükkânı mahlul kalmış kabul edilir ve mütevellî dükkânı uygun gördüğü kişiye kiraya verebilir.⁶³²

Zekeriyyâzâde Yahya Efendi (ö. 1643) kiracının evlatlarına intikal eden tasarruf hakkını kullanma konusunda kız ve erkek evlatlar arasında bir ayrım olmadığına, kız ve erkek evlatların dükkânı beraber kullanacaklarına hükmetmektedir. Bununla birlikte fetvada kız ve erkek evlatlar arasındaki oransal ayrıma değinilmemiştir.⁶³³ Esadefendizâde Ebu Saîd (ö. 1662) de benzer şekilde kiracının vefatından sonra vakıf dükkânının evlatlara intikal edeceğini belirtmektedir.⁶³⁴

Minkarîzâde Yahya Efendi (ö. 1677), vefat eden kiracının evlatlarının henüz buluşa ermemiş olmaları halinde dükkândaki haklarının vasi tarafından gözetileceğini, böyle bir durumda evlatlardan biri vefat edip hissesi mütevellî tarafından bir başkasına kiraya verilirse söz konusu işleme çocukların vasisi tarafından müdahale edilemeyeceğini ifade etmektedir.⁶³⁵ Bununla birlikte vefat edenin küçük çocuklarına vasi olarak tayin edilen

⁶³¹ Mehmed Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (Kasidicizâde, 277).

⁶³² Feyzullah Efendi’nin konuyla ilgili fetvası şu şekildedir: “Hind’in icâre-i muaccele ve müeccele ile tasarrufunda olan vakıf hamam harab olup tamire muhtaç olmakla Hind mütevellisi Zeyd’in izni ve kendi malıyla masrûfu ücrete mahsub olmak üzere hamamı tamir ettikten sonra Hind masrûfunu istifa etmeden zaman-i kalîde bilâ-veled fevt olup Zeyd hamamı zabt ve âhara icâr eylese Hind’in veresi Hind’in masrûfundan istifa olunmayan mikdarı Zeyd’den almağa kâdir olurlar mı? el-Cevab: Olurlar.” Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, haz. Süleyman Kaya, 153.

⁶³³ Zekeriyyâzâde, *Fetâvâ-yı Yahya Efendi* (Esad Efendi, 1087), 125b.

⁶³⁴ Boyabâdî (der.), *Mecmûatü’l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 374a.

⁶³⁵ Konuyla ilgili fetvanın metni şu şekildedir: “İcâre-i muaccele ve müeccele ile bir vakıf dükkânı mutasarrıf olan Zeyd fevt olup oğulları Amr ve Bekir-i sağîrleri terk ettikten sonra Amr-ı sağîr fevt oldukda hissesini mütevellî âhardan Beşîr’e icâre-i muaccele ve müeccele ile icâr eylese hâlen Bekir’in

kişi, çocuklara intikal eden vakıf dükkanı tamir etme veya yeniden inşa etme gibi işlemleri – çocukların lehine olması şartıyla – gerçekleştirme yetkisine sahiptir.⁶³⁶

Konuya dair fetvalardan, vakıf dükkanın intikalinin adi intikal yöntemiyle gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Feyzullah Efendi (ö. 1703), vefat eden kiracının geride kızı ile anne baba bir kız kardeşini bırakması halinde dükkanın tasarruf hakkının sadece kıza intikal edeceğini, vakıf dükkan üzerinde kız kardeşin herhangi bir hakkının bulunmadığını belirtmektedir.⁶³⁷ Yine Feyzullah Efendi bir diğer fetvasında, kiracının oğluna intikal eden vakıf dükkanı diğer mirasçıların mirasa dahil etme haklarının bulunmadığına hükmetmektedir.⁶³⁸

İntikalin uygulamaya yansıyan boyutuna dair daha fazla veri elde edebildiğimiz 17. yy'da – alım satım işlemlerinin yanında – mesleki aletlerin intikal işlemlerinin de mahkeme kayıtlarına yansıdığı görülmektedir. İstanbul Kadı Sicilleri'nde gediğin intikaline dair tespit edebildiğim en erken tarihli belge, 1656 yılına aittir. İlgili kayıta bozahane aletlerinin yarım hissesinin, vefat edenin müstakil varisi olan kız evlada intikal ettiği görülmektedir. Şer'i yolla gerçekleşen bu intikal işleminden sonra varis Fatıma Hatun, mesleki aletleri bozacı esnafından birine satmaktadır. Ayrıca belgede mesleki aletlerin esnaftan birine devri işlemi için *satım* ifadesi, tasarruf hakkı anlamına gelen gediğin devri için ise *ferağ* ifadesi kullanılmaktadır.⁶³⁹ Dolayısıyla mesleki aletlere hukuki anlamda malik olan varisin bu aletleri başkasına satabildiği, mülkiyeti hukuki olarak vakfa ait olan dükkanın tasarruf hakkını ise ferağ edebildiği anlaşılmaktadır.⁶⁴⁰ İlgili belgeden çıkarılabilecek bir başka sonuç da gedik kavramının tasarruf hakkı anlamında kullanılmasıdır.

17. yy arşiv kaynaklarında konuyla ilgili dikkat çeken hususlardan biri, vefat eden gedik sahibi kiracının geride ilgili dükkanda bizzat meslek icra edebilecek bir varis bırakmaması halinde, taksim işleminden sonra intikal eden gedik hissesinin esnaftan bir kişiye satılmasıdır. Varislerin vefat edenin eşi, kızı veya kız kardeşi olması durumunda

vasisi Beşir'in verdiğini verip Bekir için alıvermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ketebehû Minkarizâde." Zekerîyyâzâde, *Fetâvâ-yı Yahya Efendi* (Esad Efendi, 1087), 124b.

⁶³⁶ Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 513.

⁶³⁷ Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, haz. Süleyman Kaya, 152.

⁶³⁸ Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, haz. Süleyman Kaya, 154.

⁶³⁹ *Rumeli Sadareti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil*, 72b-2.

⁶⁴⁰ Esnaftan vefat eden kişinin terekesine şer'i hükümlere göre dahil olan mesleki aletlerin, İslam hukukunda cari olduğu üzere henüz doğmamış evlatlara da intikal etmesi mümkündür. Bkz. *Eyüp Mahkemesi 163 Numaralı Sicil*, 46b-2.

genellikle gediğin satımı yöntemine başvurulmaktadır.⁶⁴¹ Varisler arasında dükkanda tasarruf etmeye ehil birinin bulunması halinde, dükkanın tasarruf hakkı kendisine devredilir. Gedik dükkanı fiili olarak kullanmaya ehil birden fazla varisin bulunması durumunda ise dükkanın varisler tarafından ortaklaşa tasarruf edildiği görülmektedir.⁶⁴² Bu durum, gedik dükkanların intikal işleminden sonra da atıl vaziyette bırakılmadığı ve bir şekilde bizzat tasarrufa ehil kimselerin eline geçmesinin sağlandığını göstermektedir. Bununla birlikte söz konusu uygulama intikal ile ilgili vakıaların tamamı için geçerli olmayıp istisnaları bulunabilmektedir.⁶⁴³

İntikal işleminden sonra gedik aletlerinin satımını ihtiva eden örneklerde dükkanın tasarruf hakkı ile ilgili herhangi bir hususa çoğunlukla açıkça değinilmemekte, sadece mesleki aletlerin varise intikal ettiği ve akabinde esnaftan falanca kişiye satıldığı kayıt altına alınmaktadır. Bununla birlikte bu aletlerin ilgili esnaf birliğine mensup bir ustaya satılması, alıcının gedik dükkanı fiilen kullanacağını göstermektedir. Dolayısıyla mesleki aletlerle birlikte dükkanın tasarruf hakkı da varise intikal etmiş ve akabinde esnaftan birine devredilmiştir. Burada ilgili gayrimenkule ilişkin gedik hakkının da – ihtiva ettiği tüm tasarruf yetkileriyle beraber – müstakil bir varlık olarak görüldüğü, belgelerdeki ibarelerden anlaşılmaktadır.⁶⁴⁴

Başlangıçta bütün olarak esnafın elinde bulunan gediklerin, zamanla varislere intikal işlemleri esnasında hisselerle bölündüğü anlaşılmaktadır. Bununla birlikte varise intikal eden gediğin bölünmesini engellemek amacıyla mirasçıların kendi aralarında anlaşarak dükkanı bir bütün olarak bizzat tasarrufa ehil olan mirasçıya bırakmaları da mümkündür.⁶⁴⁵ Böyle bir durumda gedik dükkandaki hakkından feragat eden mirasçılara, terekenin geri kalan kısmından uygun olan yerler tahsis edilmektedir. Buna

⁶⁴¹ *Eyüp Mahkemesi 163 Numaralı Sicil*, 52b-2. 1663 tarihli bir başka belgeye göre ise vefat eden gedik sahibinin çiçekçi gediğinde kızı yerine üçüncü bir kişi mutasarrıf olmakta, bunun karşılığında intikal yoluyla gedikte hak sahibi olan kız evlada maddi değeri olan diğer bir yerin hissesini teklif etmektedir. *İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil*, 59b-2. Bu örnekler, intikal işleminden sonra dükkanı bizzat tasarrufa ehil olmayan kimselerin bulunmaması halinde ilgili yerin dışarıdan haksız müdahaleye daha açık hale geldiğini göstermektedir.

⁶⁴² Örneğin 1770 yılında kalabalık bir varisler grubuna intikal eden bakkal dükkanı gediğinde kız kardeşler gedik hissesindeki haklarını terekenin diğer kısmından almakta, anne hak talep etmemektedir. Dolayısıyla bakkal gediği üç erkek evlada eşit hisseli olarak (şayian) intikal etmekte, evlatlar bakkal gediğini aralarında eşit şekilde işleteceklerini belirtmektedirler. *İstanbul Mahkemesi 33 Numaralı Sicil*, 38a-1.

⁶⁴³ Örneğin 1770 yılında vakfa ait bir manav dükkanının kiracısı vefat edince gediği üç kızına intikal etmekte ve gedik dükkan bizzat kızlara kiralanmaktadır. Dolayısıyla dükkanın tasarruf hakkından fiili olarak yararlanacak olanlar, kız evlatlardır. Bkz. *İstanbul Mahkemesi 33 Numaralı Sicil*, 17b-1.

⁶⁴⁴ *Rumeli Sadareti Mahkemesi 80 Numaralı Sicil*, 62b-2.

⁶⁴⁵ *Hasköy Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*, 108-2.

ilave olarak eş, kız ve kız kardeş gibi varislere intikal eden gediğin esnaftan birine satışına ilgili esnaf birliği yetkililerinin nezaret ettiği ve gediğin piyasa değerine uygun şekilde fiyatını belirleme hususunda söz sahibi oldukları anlaşılmaktadır.⁶⁴⁶ Bu durum, gediğin vefat eden esnafın ardından kim tarafından tasarruf edileceği meselesi ve buna ilişkin süreçlerin esnaf yetkilileri tarafından sıkı sıkıya takip edildiğini göstermektedir. Diğer yandan borçlu olarak vefat eden esnafın gediğine, esnaf birliği yetkilileri tarafından el konulmakta ve gedik açık artırmaya çıkarılarak öncelikle borçların ödenmesi sağlanmaktadır. Borçlar ödendikten sonra artan para ise mirasçılar arasında dağıtılmaktadır.⁶⁴⁷

Mesleki aletlerin varislere intikalinden sonra ilgili dükkkanı bizzat kullanabilecek ehil birine devredilmesi uygulamasının 18. yy'da da devam ettiği görülmektedir. Bu döneme ait örneklerden birine göre 1734 yılında bahçe gediğine mutasarrıf olduğu halde vefat eden Kasım b. Mehmed'in gediği, eşi ve iki oğluna intikal etmektedir. Vefat edenin iki oğlundan yalnızca biri buluşa ermiş olup ilgili yeri müstakil olarak tasarruf etme yetkinliğine sahiptir. Bu vakıada vefat edenin eşi ve küçük oğlunun hisseleri başkasına satılmakta, büyük oğlun hissesi kendi tasarrufunda kalmaktadır.⁶⁴⁸ Bu örnekteki bahçe gediğinin, yeni alıcı ile büyük oğul arasında ortaklaşa tasarruf edildiği varsayılabilir.

1789 yılına ait bir kayda göre ise, iki ortak tarafından kullanılan bir çıkırık dükkkanındaki ortaklardan birinin vefat etmesi halinde gediğin yarım hissesi müteveffanın dört evladına intikal etmekte, bununla birlikte intikal işleminin akabinde gedik, evlatlardan meslekte ehil olan ikisine tevcih edilmektedir.⁶⁴⁹ Yine aynı esnaf birliğine ait ileri tarihli bir belgede, esnaftan vefat edenin gediğinin başka sanatta olmayan evladı var ise evladına intikal edeceği, yoksa mahlul olarak vakfa döneceği kayıt altına alınmaktadır.⁶⁵⁰ Dolayısıyla mesleki aletlerin fıkhi esaslara göre varislere intikal ettiği, bununla birlikte dükkkandaki fiili tasarruf hakkının adi intikal yoluyla ehil kimselere devredildiği anlaşılmaktadır.

⁶⁴⁶ *Eyüp Mahkemesi 163 Numaralı Sicil*, 52b-2.

⁶⁴⁷ BOA, C. BLD., No: 15/739.

⁶⁴⁸ *Eyüp Mahkemesi 163 Numaralı Sicil*, 48b-1.

⁶⁴⁹ BOA, C. İKTS., 167. İntikal işleminde mesleki aletlerin şer'i yolla intikal etmesine rağmen dükkkanın fiili tasarrufunun adi intikal yoluyla gerçekleştiğine dair bir diğer örnek, 1766 tarihli bir mahkeme kaydında yer almaktadır. Bu belgeye göre gedik manav dükkkanındaki mesleki aletler vefat edenin eşi ile üç kızına İslam hukuku kurallarına göre intikal etmekte iken dükkkanın fiili kullanımı, varislerin ortak kararıyla vefat edenin kızlarından birinin oğluna devredilmektedir. *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 242-2.

⁶⁵⁰ BOA, C. İKTS., 194.

Gedik aletlerinin intikali ile ilgili uygulamada esas olan, söz konusu mesleki aletlerin intikaliyle tasarruf hakkının da varislere devredilmesidir. İntikal eden mesleki aletler ile gedik hakkının devrinin birbirinden ayrılmasına örnek olarak tespit edebildiğim tek mesele, saka gedikleri ile alakalıdır. Nitekim saka gediklerinin varislere intikal yöntemi dönemden döneme farklılık arz etmektedir. Zira 17. yy'da saka gedikleri vefat edenin varislerine intikal etmekteyken 18. yy'da varise intikal uygulamasının ortadan kaldırıldığı anlaşılmaktadır.

Arşiv kayıtlarında saka gediklerinin intikaline dair değişimi belgeleyen örnekler bulunmaktadır. 1670 tarihli bir mahkeme kaydına göre geride evlat bırakmadan vefat eden Ahmet Çelebi'nin saka gediği, babasına intikal etmektedir.⁶⁵¹ Buna mukabil 18. yy'da bu uygulama değişmiştir. Örneğin 1765 tarihli bir mahkeme kaydına göre, saka gediği aletlerinin sahibinin vefat etmesinin ardından varisler aletlerle birlikte gedik hakkının da kendilerine intikal etmesi gerektiğini savunarak sakabaşı aleyhine dava açmışlardır. Mahkeme, saka gediklerinin varislere intikal etmeyeceğini gerekçe göstererek davayı reddetmiştir.⁶⁵²

Kanaatimce saka gediklerinde gedik hakkının varise intikal etmemesinin gerekçesi, bu gedik türünün belirli bir mekana bağlı olmayışı ile alakalıdır. Nitekim burada intikal eden şey belirli bir mekanın kullanım hakkı değil, sadece meslekte saka olarak faaliyet gösterme yetkisidir. Dolayısıyla belirli bir gayrimenkule bağlı olmaması sebebiyle – açıkça ifade edilmese de – varislerin saka gediği üzerindeki hak taleplerinin nispeten daha zayıf görülmüş olması muhtemeldir. Binaenaleyh devlet, saka esnafında mesleki faaliyetlerin işleyişine dair herhangi bir problem gördüğünde intikal usulünü ortadan kaldırarak meslekte kimin faaliyet yürüteceğini belirleme konusunda daha rahat hareket etmek istemiş olabilir. Bununla birlikte bu husus, arşiv kayıtlarına dayalı net bilgiden ziyade bir yorum niteliğindedir. Buna ilave olarak, saka gediklerinde son dönemde meslek icra etme yetkisi ile ilgili intikalin ortadan kaldırılarak sadece mesleki aletlerin intikaline izin verilmesi, literatürde tüm esnaf birliklerine teşmil edilerek genelleyici bir dille ele alınmıştır.⁶⁵³ Oysa ilgili dönemde intikal usulünün diğer sektörlerde mevcut olduğu görülmektedir.

⁶⁵¹ *Bab Mahkemesi 11 Numaralı Sicil*, 38a-2.

⁶⁵² *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 260-3.

⁶⁵³ Konuyla ilgili olarak Miyase Koyuncu, ilgili dönemde alınan kararlardan bir diğerinin tasarruf hakkının varislere intikalinin engellenerek sadece mesleki aletlerin intikaline müsaade edilmesi olduğunu belirtmektedir. Koyuncu, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Esnafı (İstanbul ve Bursa Örnekleri)*,

18. yy'ın sonlarına doğru bazı esnaf gruplarında gedik dükkanların tasarruf hakkının vefat edenin erkek evladına devredilmesi hususuna özel bir önem atfedildiği görülmektedir. Adi intikal uygulamasının – erkek olsun kız olsun – vefat edenin evladına intikal anlamına geldiği göz önüne alındığında, bu dönemde adi intikalin varisler açısından daha da sınırlandığı ve erkek evlada münhasır kılındığı söylenebilir. Nitekim ilgili döneme ait belgeler, vefat eden ustanın gediğinin sadece oğluna intikal edeceğini açıkça belirtmektedir. Örneğin konuyla ilgili tülbent yemenici esnafının nizamlarında yer alan ifade şu şekildedir: “...ustalardan biri fevt oldukda kızına virilmeyüp gedik oğluna oğlu olmadığı halde ustalığa müstahıkk miftâhı olana veyahut müstahıkk bir ustaya virilmek nizam-ı kadimleri olup...”⁶⁵⁴ Bu meseleye dair elimizdeki belgeler, intikalin erkek evlada münhasır kılınması uygulamasını ilgili dönemin genel karakteristik özelliği olarak tasvir etmeye yetmeyecek kadar sınırlıdır. Bununla birlikte bazı esnaf gruplarının, gediğin vefat edenin – doğrudan ve sadece – oğluna intikal etmesi hususunda titizlik gösterdikleri anlaşılmaktadır.

Esnaf yetkililerini bu hususta titiz davranmaya iten temel faktör, üretimde kalitenin düşmesidir. Örneğin 1751 tarihinde sadır olan bir hükümde, kuyumcu esnafından vefat eden ustaların dükkanlarının geride kalan evlatları varsa evlatlarına, yoksa kuyumcu esnafından kefilli ve güvenilir bir kalfaya devredilmesi gerektiği belirtilmektedir. Bu belgede dikkat çeken husus, varislerle ilgili önce “evlat” daha sonra da “oğul” kelimesinin kullanılmasıdır. Dolayısıyla belgenin baş kısmındaki evlat ifadesiyle de erkek evladın kastedildiği anlaşılmaktadır. Belgede dükkanların vefat edenin yalnızca erkek evladına intikal etmesiyle ilgili hükmün gerekçesi olarak, esnafa dışarıdan dahil olan acemi şakirtlerin kalitesiz ürünler ortaya koymaları gösterilmektedir.⁶⁵⁵ Dolayısıyla zanaat hususunda usta evladına güvenin daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum ayrıca, intikalin geleneksel terfi sistemini zayıflattığına dair yoruma ihtiyatlı yaklaşılmasını gerektirmektedir.⁶⁵⁶

18. yy'ın ilk yarısında mesleki aletlerin şer'i intikal yoluyla varislere devri esnasında söz konusu aletlerin hisse sayısının ciddi şekilde artmasına yol açan miras paylaşımları

283. Oysa bu hususun sadece saka gedikleri için geçerli olduğu, diğer sektörlerde intikal uygulamasının bu dönemde de sürdürüldüğü tespit edilmiştir.

⁶⁵⁴ Kal'a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, 1/329-330.

⁶⁵⁵ Kal'a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, 1/69.

⁶⁵⁶ İlgili yorum için bkz. Yıldırım, “Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm: 1650-1826”, 166.

da dikkat çekmektedir.⁶⁵⁷ Bu örneklerden birine göre vefat eden geride eşi, üç kızı ve amcasını bırakmış, gediği toplam 144 hisseye bölünerek varisler arasında paylaştırılmıştır. Taksim işleminden sonra üç kız evlat ve annelerinin - gediğin yaklaşık yarısına tekabül eden - hisseleri satılmaktadır.⁶⁵⁸ İlgili örneklerden, gedik aletleri üzerindeki hisse ve ortak sayısının artmasında aletlerin şer'î esaslara göre intikal etmesinin önemli bir rolü olduğu anlaşılmaktadır.

Gediklerin hisse sayısının artması sebebiyle 18. yy'ın sonlarına doğru gediklerin bütün olarak intikalinin yerini, hisse intikaline bıraktığı görülmektedir. Bu dönemde gedik dükkanlarda fiili olarak faaliyette bulunan mevcut kiracıların ellerindeki gediklerin bir önceki nesilden - kiracıların babaları ve dedelerinden - hisseli olarak kendilerine devredildiği göz önüne alındığında, ikinci ya da üçüncü kuşakta intikale konu olan hisse sayısının artış gerekçesi anlaşılabilir. Bu gibi durumlarda mirasçıların zaman zaman - ilgili dükkanı bizzat kullanmaya ehil olsalar bile - kendilerine intikal eden gedik hisselerini doğrudan müteveffanın ortağına ya da dışarıdan bir kişiye sattıkları görülmektedir.⁶⁵⁹ İlgili kayıtlarda gedik hisselerinin mirasçılar tarafından hangi sebeple satıldığına dair açık bir bilgi bulunmamaktadır. Buna ilave olarak mirasçılara intikal eden gedik hisselerinin - dükkanı bizzat tasarruf etme konusunda herhangi bir düşünce ve ihtimal bulunmaksızın - doğrudan başkasına satımının, gediklerde ikincil piyasanın varlığının bir işareti olup olmadığı sorusu gündeme gelmektedir. Kaynaklar bu sorunun cevabını vermeye yetecek veri sunmamakla birlikte, bu olgu en azından gedik hissesi alım satımına giden sürecin önemli bir faktörü olarak yorumlanabilir.

18. yy'ın sonları ile 19. yy'ın başına tekabül eden dönemde, vefat eden esnafın özel mülkü olan gedikler, esnafın erkek evladı var ise erkek evlada intikal etmekteydi.⁶⁶⁰

⁶⁵⁷ İstanbul Ahkam Defterleri'nin açık ifadesine göre sahibi vefat eden bir dükkan hissesi, vefat edenin oğulları ve kızlarına ve olmayanların sâir veresesine ve zevcelerine sâir emlak ve eşyaları misillü intikal etmektedir. Bkz. Kal'a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, 1/179. İntikal işlemleri esnasında hisse sayısının artması, ilgili döneme ait mahkeme kayıtlarına da yansımıştır. Örnek olarak 1734 tarihli bir belgeye göre kebabçı gediğine mutasarrıf olan Hasan Beşe b. Ali vefat etmiş, geride mirasçı olarak karısı, öz kızı ve anne baba bir kız kardeşini bırakmıştır. Terekesindeki gedik sekiz hisseye ayrılmakta; bir hisse eşine, dört hisse kızına ve geri kalan üç hisse de kız kardeşine intikal etmektedir. *Eyüp Mahkemesi 163 Numaralı Sicil*, 52b-2.

⁶⁵⁸ *Eyüp Mahkemesi 163 Numaralı Sicil*, 48b-2.

⁶⁵⁹ *İstanbul Mahkemesi 33 Numaralı Sicil*, 50a-2; *Davut Paşa Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 39b-1; *İstanbul Mahkemesi 56 Numaralı Sicil*, 4b-2; 24b-1.

⁶⁶⁰ BOA, C.. EV., 304- 15480 - 0.

Vefat eden esnafın erkek evladının bulunmaması halinde gediği, yetkililer tarafından müzayede usulüyle satılarak bedeli varislere teslim edilmekteydi.⁶⁶¹

Gedik sahibi kiracının vefatından dükkanın varise intikaline kadar geçen sürede, zaman zaman aradaki hukuksal boşluktan yararlanmak suretiyle haksız müdahalede bulunmak isteyen kimselerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu gibi haksız müdahaleler adli kanallar vasıtasıyla önlenmekte ve gedik dükkanın kanuna uygun şekilde varise intikali sağlanmaktadır.⁶⁶²

Vakıf dükkanlardaki gedik haklarının varise intikal etmesiyle ilgili tarihi süreç incelendiğinde, mesleki aletlerin intikali ile irtibatlı şekilde vakıf dükkanlardaki tasarruf hakkının da varislere intikal ettiği görülmektedir. Tasarruf hakkının varise intikalini meşru kılan hususun, ilgili dükkana mesleki aletler yerleştirmek ve muaccelle ödemek olduğu anlaşılmaktadır. Vakıf dükkanlar tasarruf hakkı adi intikal yoluyla varislere devredilmekte olup bu hususta çoğunlukla vefat edenin erkek evladı – yahut diğer varislerden dükkanı bizzat tasarrufa ehil kimseler – tasarruf hakkını elinde bulundurarak dükkanı işletmektedir. İlk dönemlerde tasarruf hakkının erkek evlada intikal edeceğine dair arşiv kaynaklarında açık ifadeler bulunmamakla birlikte, 18. yy’ın ikinci yarısında bazı esnaf gruplarında adi intikalin kız evlat için geçerli olmayacağını belirten ibareler bulunmaktadır. Bu durum, gedik dükkanın intikali ile ilgili sürecin esnaf yetkililerinin kontrolünde olduğunu ve kalite konusunda usta evlatlarına güvenin devam ettiğini göstermektedir. Diğer yandan özel mülke ait dükkanlarda intikale dair hiçbir kayda rastlanmamıştır.

3.3.3. Tefviz/Ferağ

Ferağ, Osmanlı hukukunda mîrî arazi veya icâreteynli vakıf mülklerin tasarruf hakkının süresiz olarak başkasına devredilmesi anlamına gelmektedir. Ferağ işleminin satım, hibe veya temlikten en temel farkı, satım ve hibe gibi sözleşmelerde ilgili gayrimenkulün menfaati yanında ayn mülkiyetinin de devredilmesi söz konusu iken, ferağda çıplak mülkiyeti başkasına ait olan gayrimenkullerin sadece menfaat mülkiyetinin devrinin söz konusu olmasıdır.⁶⁶³ Bir diğer ifadeyle ferağ, mülkiyeti esasen vakfa veya devlete ait

⁶⁶¹ BOA, C.. BLD., 17- 810 – 0.

⁶⁶² Kal’a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, 1/64.

⁶⁶³ Ali Bardakoğlu, “Ferâğ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), 12/351.

olması hasebiyle tasarruf hakkı sahibinin normal şartlarda satım ve hibe yoluyla devredemeyeceği bir gayrimenkul için geliştirilmiş alternatif bir yöntemdir.

Ferağ sözleşmesinin mahiyeti ile ilgili Osmanlı hukukçuları farklı görüşler beyan etmişlerdir. Bir kısım hukukçu ferağ işlemini bir tür alt kiralama olarak görmektedir. Bu yaklaşıma göre vakıf mülkte kiracı olarak bulunan şahıs, ilgili gayrimenkulün tasarruf hakkını, bir diğer ifadeyle menfaat mülkiyetini devretmektedir. Bu işlemde kiracının gerçekleştirdiği tasarruf hakkı devri, bir anlamda alt kiralama sayılmaktadır. Ayrıca kiracının, sahip olduğu tasarruf hakkını devredebilmesi için devletçe belirlenmiş yetkili memurun ya da vakıf mütevellisinin izni gerekmektedir. Ferağın hukuki mahiyetine dair yapılan ikinci açıklama, söz konusu işlemi kazanılmış bir hakkın ıskatı olarak görmektedir. Buna göre ilgili gayrimenkulün tasarruf hakkına sahip olan kiracı, ferağ yoluyla bu hakkından bedel karşılığı veya bedelsiz olarak vazgeçmektedir.⁶⁶⁴ Ayrıca ferağ işleminin arşiv kayıtlarında “tefviz” olarak da ifade edildiği görülmektedir. Bu kullanıma göre “tefviz” tasarruf hakkını başkasına devretmek, “tefevvüz” ise devralmak anlamına gelmektedir.

Gedik aletlerinin içerisinde bulunduğu gayrimenkullerin çoğunlukla vakıflara ait olması hasebiyle, buraların tasarruf hakkı gedik sahibi kiracı tarafından ferağ yoluyla devredilmiştir. Osmanlı dönemi fetva mecmualarında vakıf dükkanların ferağ yoluyla devri konusunda çeşitli hükümler bulunmaktadır. Konuyla ilgili olarak Mâlûlzâde Mehmed Efendi (ö. 1585), kiracının vakıf dükkanının tamir masraflarını üstlenmekle tasarruf hakkını başkasına ferağ etmeye de yetkili hale geleceğini, ancak buradaki tamir işleminin mütevellî izniyle yapılması gerektiğini belirtmektedir. Bu hükme göre mütevelliden izinsiz olarak yapılan tamir harcamaları, kiracıyı dükkanın tasarruf hakkının devri konusunda yetkili kılmaz.⁶⁶⁵ Buna ilave olarak vakıf dükkanı ferağ ile devralan kişi, dükkanın devir işleminden kısa süre sonra yangın vb. sebeplerle tahrip olması neticesinde dükkanı kullanamazsa bedel olarak ödediği miktarı ferağ ile devredenden geri alıp dükkanı iade edebilir.⁶⁶⁶

Çivizade Mehmed Efendi (ö. 1587) tarafından verilen fetvaya göre vakıf dükkanının ferağ yoluyla devredilmesi, bir anlamda ferağı gerçekleştiren ilk kiracının kira sözleşmesini feshetmesi demektir ve geçerli şekilde yapıldıktan sonra ferağdan vazgeçmek mümkün

⁶⁶⁴ Bardakoğlu, “Ferağ”, 12/351.

⁶⁶⁵ Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 374a.

⁶⁶⁶ Zekeriyâyâde, *Fetâvâ-yı Yahya Efendi* (Esad Efendi, 1087), 126b.

değildir.⁶⁶⁷ Ferağ işleminde dükkanı devralan kişinin vakfa da bir miktar ödeme yapması gerekmekte olup bu ödeme Zekeriyyâzâde Yahya Efendi'nin (ö. 1643) fetvasında *resm* olarak, Bostanzade Mehmed Efendi'nin (ö. 1598) fetvasında ise *muaccele* olarak isimlendirilmiştir.⁶⁶⁸ Ayrıca ferağ işleminin ardından mütevellinin genellikle devralan tarafa temessük verdiği, ancak bunun zorunlu bir uygulama olmadığı görülmektedir.⁶⁶⁹

Fetvalarda ferağın muteber olmadığı çeşitli durumlara dair hükümler yer almaktadır. Örneğin Hocasade Mehmed Efendi (ö. 1615), kiracının ölümle sonuçlanan hastalığında (fetvadaki ifadeyle “maraz-ı mevtinde”) tasarrufunda olan dükkanı eşine bedelsiz olarak ferağ etmesinin muteber ve geçerli bir işlem sayılmayacağı yönünde hüküm vermektedir.⁶⁷⁰ Minkarîzâde Yahya Efendi (ö. 1677) de benzer şekilde ölümle sonuçlanan hastalık anında yapılan ferağ işlemini geçerli görmemektedir.⁶⁷¹ Buradaki işlemin geçerli görülmemesi ile ilgili hüküm, kişinin ölümle sonuçlanan hastalığında gerçekleştirdiği hukuki tasarrufların genel olarak geçerli kabul edilmemesi ile alakalı olup bu vaziyetteki kişinin vakfın maslahatına ters düşecek bir art niyet taşıma ihtimalinden kaynaklanmaktadır. Ferağ işleminin muteber kabul edilmediği bir diğer durum ise ferağı gerçekleştirenin hukuki tasarrufta bulunamayacak kadar küçük yaşta olmasıdır. Örneğin yedi yaşında bir çocuğun yaptığı ferağ işlemi, geçerli değildir.⁶⁷²

Ferağın geçerliliği için gerekli görülen bir diğer şart, müteveli iznidir. Mehmed Esad Efendi (ö. 1625), kiracının ferağ işlemini mütevellinin izni dahilinde gerçekleştirmesi gerektiğini, ferağın mütevelliden izinsiz olarak yapılması halinde dükkanı devralan kimsenin tasarruf yetkisinin bulunmayacağını ifade etmektedir.⁶⁷³ Konuyla ilgili Zekeriyyâzâde Yahya Efendi (ö. 1643) de benzer bir fetva vermektedir.⁶⁷⁴ Müteveli izninin bulunmadığı durumlarda devralan kişi dükkanı ferağ ile devredene geri iade eder ve eğer ferağ işlemi bedel mukabilinde yapıldıysa ödediği bedeli geri alır.⁶⁷⁵ Buna ilave olarak müteveli izni bulunmadan yapılan ferağ işleminde dükkanı devralan kişi ecr-i

⁶⁶⁷ Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 369b.

⁶⁶⁸ Zekeriyyâzâde, *Fetâvâ-yı Yahya Efendi* (Esad Efendi, 1087), 130a, 24b; Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 374b.

⁶⁶⁹ Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 374b.

⁶⁷⁰ Boyabâdî (der.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 370a.

⁶⁷¹ Minkarîzâde, *Fetâvâ-yı Minkarîzâde* (Esad Efendi, 1095), 222a.

⁶⁷² Minkarîzâde, *Fetâvâ-yı Minkarîzâde* (Esad Efendi, 1095), 227a. Konuyla ilgili bir diğer fetva için bkz. Zekeriyyâzâde, *Fetâvâ-yı Yahya Efendi* (Esad Efendi, 1087), 124a.

⁶⁷³ Mehmed Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (Kasidecizâde, 277).

⁶⁷⁴ Zekeriyyâzâde, *Fetâvâ-yı Yahya Efendi* (Esad Efendi, 1087), 130a.

⁶⁷⁵ Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, haz. Süleyman Kaya, 152.

misli ile başkasına kiraya verip bir süre dükkan kirasını alsa, sonrasında – ferağın geçerli olmaması sebebiyle – dükkan önceki mutasarrıfa geri dönse devralan kişi dükkanın kendi tasarrufunda bulunduğu sürede aldığı ücreti vakıf mütevellisine teslim etmekle yükümlü olur.⁶⁷⁶

Gedik dükkanın ferağ yoluyla devredilmesine dair İstanbul Kadı Sicilleri'nde tespit edebildiğim en erken tarihli kayıt, 1663 yılına aittir. Bu hükümde Ayşe bt. Mehmed Çavuş adlı bir hanımın bir saka gediğini bedel karşılığı devraldığı (tefevvüz ettiği) görülmektedir. Yine aynı hükme göre adı geçen hanım ferağ işlemi için vekil göndermekte, vekil de gedik tezkiresini kendi adına yazdırmaktadır.⁶⁷⁷

Gediklerin ferağ yoluyla devri işleminin bazı durumlarda bedelsiz yapıldığı görülmektedir. Örneğin 1688 tarihli bir belgede, bir zimminin kendisine ait arka sakası⁶⁷⁸ gediğini kız kardeşine bedelsiz olarak ferağ ettiği belirtilmektedir. Bu işlemde kırba gibi gedik aletleri de devralana hibe edilmektedir. Ayrıca söz konusu belgede ferağ işleminin, sakabaşı marifetiyle yapıldığı ve sakabaşı tarafından verilen temessük vasıtasıyla kayıt altına alındığı ifade edilmektedir.⁶⁷⁹

Gedik uygulamasının, ferağ işlemi açısından ortaya çıkan birtakım hususi boyutları bulunmaktadır. Nitekim örneğin icâreteyn uygulamasında somut varlığa dayalı bir tasarruf hakkı söz konusu olmadığı için müstakil olarak soyut kullanım yetkisinin devredilmesi ile işlem sona ermektedir. Gedik uygulamasında ise tasarruf hakkının devri esnasında mesleki aletlerin hangi işleme tabi tutulacağı meselesi gündeme gelmektedir. Arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla gedik dükkanların ferağ yoluyla devredilmesinde, genellikle mesleki aletlerin satımı da ferağ işlemine eşlik etmektedir. Örneğin 1766 yılında bir gedik mumhanenin tasarruf hakkı ferağ yoluyla devredilmekte, ardından da mesleki aletler sahibi tarafından dükkanı devralana satılmaktadır.⁶⁸⁰

Mesleki aletlerin çoğunlukla gedik sahibinin özel mülkü olmasına rağmen vakfa ait olduğu istisnai durumlar da bulunmaktadır. Bu gibi hallerde dükkanın, içerisinde bulunan aletlerle beraber ferağ işlemine konu olduğu görülmektedir. Örneğin 1680

⁶⁷⁶ Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 522.

⁶⁷⁷ *İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil*, 10b-4.

⁶⁷⁸ Arka sakaları, esnaftan sırtlarında taşıdıkları 30-44 kıyyelik (38,5-56 kg) kırbalar içerisinde su satan kimselere verilen isimdir. Arka sakalarının sahip olduğu gedikler havâî gedik türünden olup belirli bir gayrimenkule bağlı değildir. Bkz. Arif Bilgin, “Osmanlı İstanbul’unda Yemek Kültürü”, *Büyük İstanbul Tarihi* (Erişim 05 Mart 2024).

⁶⁷⁹ *İstanbul Mahkemesi 20 Numaralı Sicil (H. 1099-1100 / M. 1688-1689)*, haz. Abdullah Sivridağ vd. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 8b-3.

⁶⁸⁰ *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 154-1.

tarıhli bir mahkeme kaydında, bir vakıf mumhanenin içerisindeki mesleki aletlerle birlikte devredilmesi şu ifadelerle anlatılmaktadır.⁶⁸¹ “...içinde bir kebîr kazan ve bir köhne mengene ve bir tencere ve üç demir kepçesiyle ma’an vakf olan şem’hânenin nısf-ı şâyi’ini nısf gedigiyle ma’an mezbûr  stamola’[ya] kırk bin akçe bedel mukâbelesinde ma’rifet-i mütevellî ile tefv z ve fer ğ edip ol dahi ber vech-i muharrer tefevvuz ve kab l eyledikten sonra...” Bu kayıtt  fer ğ edilen *nısf-ı şâyi*’in mesleki aletleri, *nısf gedik*’in ise kullanım hakkını ifade ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu örnekte fer ğ bedelinin 40.000 akçe gibi hatırı sayılır bir meblağ oluşunda, ilgili dükkanın tam teşekküllü bir imalathane olarak devredilmesinin etkili olduğu düşünülebilir.

Ferâğ işleminden sonra, tasarruf hakkının devreden kiracının ismi vakıf defterinden silinerek devralan kişinin ismi deftere kaydedilmektedir. Ayrıca vakıf dükkanı devralan kişinin eline vakıf tarafından, işlemin geçerli şekilde tamamlandığını kanıtlayan temessük verilmektedir.⁶⁸² Buna ilave olarak fer ğ işleminin müstakar gediklerde vakıf mütevellisi; havai gediklerde ise kethüda ve yiğitbaşı gibi ilgili esnaf birliğinin yetkilisi nezaretinde gerçekleştiği görülmektedir.  şlemin tamamlanmasından sonra fer ğ bedelini, dükkanı devreden kiracı teslim almakta olup bu aşamadan sonra devreden tarafın dükkan ile hiçbir hukuki bağı kalmamaktadır.⁶⁸³

3.3.4. Rehin

Rehin sözleşmesi, incelediğim dönemde gediklerin konu olduğu bir diğer hukuki muamele olarak karşımıza çıkmaktadır. Esasında gediklerin alışverişlerde teminat aracı olarak kullanılması konusu, ikinci bölümde 18. yy’da esnafın karşılaştığı iktisadi problemler ve bu problemlere üretilen çözüm yolları bağlamında ele alınmıştır. Bu başlık altında ise rehin verme meselesi, gediklerin konu olduğu muamelelerden biri olarak ele alınıp hukuki açıdan değerlendirilecektir.

 stanbul Kadı Sicilleri’nde gediklerin rehin verilmesine dair tespit edebildiğim en erken tarihli kayıt, 1765 yılına aittir.⁶⁸⁴ Konuyla ilgili ilk belge örneklerinin 18. yy’ın ikinci yarısına ait olması, gedikler açısından rehin verme işleminin son dönemlerde ortaya çıktığını göstermektedir. Nitekim ikinci bölümde de ifade edildiği üzere gediklerin borç

⁶⁸¹ *Eyüp Mahkemesi 90 Numaralı Sicil, 43a-3.*

⁶⁸² * stanbul Mahkemesi 56 Numaralı Sicil, 80b-1.*

⁶⁸³ *Eyüp Mahkemesi 90 Numaralı Sicil, 43a-3.*

⁶⁸⁴ * stanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil, 151-3.*

karşılığı rehin verilmesi, 18. yy iktisadi şartları bağlamında esnaf kesiminin karşı karşıya kaldığı sıkıntıları hafifletmek amacıyla gündeme gelmiştir.

Arşiv kayıtları, gediklerin esnaf tarafından borç karşılığı rehin olarak bırakılmasına dair çeşitli örnekler barındırmaktadır. Bu örneklerden 1779 tarihli bir belgeye göre şerbetçi esnafından Dimitri, Attar İbrahim b. Mehmed'e olan borcu karşılığında Mahmutpaşa Çarşısı'ndaki şerbetçi dükkanında yer alan gedik aletlerini rehin olarak vermiş, borcunu ödedikten sonra da gedik aletlerindeki rehin kaldırılmıştır.⁶⁸⁵ Bununla birlikte rehin verme işleminin her durumda bu örnekteki vakıya benzer şekilde basit olmadığı görülmektedir. Nitekim bu işlemin yeknesak olmayıp farklı uygulama ve yöntemler vasıtasıyla hayata geçirildiği ilgili arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır.

Gedik aletlerinin rehin olarak bırakılma sürecinde karşımıza çıkan dikkat çekici uygulamalardan biri, aletlerin vefâen satım işlemine ek bir uygulama olarak rehin bırakılmasıdır.⁶⁸⁶ Bu işlemde gedik dükkan alacaklıya borç olarak alınan meblağ mukabelesinde satılmakta, gedik sahibi borçlu borcunu ödediği vakit dükkanını geri alabilmektedir. Görünüşte bir satım sözleşmesi özelliği arz eden işlemde, dükkan içerisindeki mesleki aletler alacaklıya rehin olarak bırakılmaktadır. Rehlin verme işleminin vefâen satıma tabi bir işlem olduğu, ilgili belgenin aşağıda yer alan açık ifadesinden anlaşılmaktadır:⁶⁸⁷

“...bir bâb mülk sebzezi dükkânımız meblağ-ı mezkûr sekiz yüz guruş mukabelesinde müvekkil-i mezbûr Ali Ağ'a vefâen bey' ve teslim ve derûnunda mevcûd gedik ta'bîr olunur bir fîcî ve kebîr ve sagîr iki kantar ve bir terâzi ve ma'a dirhem ve sâir âlât-ı lâzîme-i ma'lûme dahi deynim olan meblağ-ı mezkûr sekiz yüz guruş mukâbelesinde rehin vaz' ve teslîm eyledim...”

Yukarıdaki pasaj, bey' bi'l-vefâya konu olan gedik dükkanın özel mülk olduğunu açık şekilde ifade etmektedir. Arşiv kayıtları uygulamanın hangi gayrimenkullerde geçerli olduğuna dair net bir veri sağlamasa da vakıf mülklerin – şeklî de olsa – satım

⁶⁸⁵ *İstanbul Mahkemesi 44 Numaralı Sicil*, 9a-1.

⁶⁸⁶ Bey' bi'l-vefâ, bedeli iade edildiğinde malın geri alınması şartıyla yapılan satım sözleşmesi olarak tanımlanmaktadır. Bey' bi'l-vefâda amaç, sermaye sahibinin verdiği borca karşılık bir teminat elde etmesi ve aynı zamanda verdiği borçtan faizsiz yolla bir kazanç sağlamasıdır. Uygulama, faizli kredi işlemlerine meşru bir alternatif olarak miladi 11. yy'da Hanefî İslam hukukçuları tarafından ortaya konulmuştur. Abdülaziz Bayındır, “Bey' bi'l-Vefâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 6/20.

⁶⁸⁷ *İstanbul Mahkemesi 33 Numaralı Sicil*, 78a-1.

sözleşmesine konu edilmesinin caiz olmadığı dikkate alındığında, söz konusu işlemin sadece mülk dükkanlarda cari olduğunu varsaymak mümkündür.

Gedik aletlerinin bey' bi'l-vefâ yoluyla rehin bırakılmasına dair yukarıdaki örnekte vefâen satıma konu olan mülk, gedik dükkan olup aletler – belgede yer alan ifadeye göre – müstakil bir sözleşmeyle rehin verilmiştir. Bey' bi'l-vefânın konuya dahil olduğu kayıtlarda, gedik aletlerinin doğrudan vefâen satım konusu edildiği belgeler de bulunmaktadır. Örneğin 1790 tarihinde bir zimmî, Bekzada adlı bir hanıma 160 guruş borç vermiş ve karşılığında da Bekzada'nın Galata'daki dükkanında yer alan gedik aletlerini rehin olarak almıştır. Buradaki rehin verme işleminin esasında bey' bi'l-vefâ yoluyla yapıldığı, belgedeki "... mâlike olduğu câmeşûy âlâtını vefâen bana bey' ve teslîm etmekle..." ifadesinden açıkça anlaşılmaktadır.⁶⁸⁸

Gedik aletlerinin vefâen satım yoluyla rehin verildiğine dair arşiv kayıtları, borç verenin alacağını teminat altına alma isteğine ilave olarak elindeki rehini kullanarak ondan yararlanmak istediğini de göstermektedir. Bu noktada rehin verilen mesleki aletlerin dükkandan bilfiil çıkarılıp alacaklıya teslim mi edildiği, yoksa dükkan tahliye edilmeden farklı bir şekilde onun tasarrufuna mı bırakıldığı sorusu gündeme gelmektedir. Arşiv kayıtlarındaki ifadeler⁶⁸⁹ ile gedik aletlerinin dükkana bitişikliği bulunan raf ve dolap türünden değil, çoğunlukla dükkandan ayrılabilir türden aletler olduğu dikkate alındığında rehin verme işleminin aletlerin bizzat teslimi şeklinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır.⁶⁹⁰ Buna ilave olarak gediklerin rehin bırakılma süreci ile ilgili mahkeme kayıtlarına yansıyan birtakım anlaşmazlıklar, mesleki aletlerin alacaklıya fiilen teslim edildiğini gösteren işaretler barındırmaktadır. Örneğin 1765 tarihli bir belgeye göre aldığı borç karşılığında gedik aletlerini rehin olarak bırakan bir hanım, borcunun yarısını daha önce ödemiş olduğunu ve diğer yarısını da ödeyerek gediği üzerindeki rehini kaldırmak istediğini belirtmektedir. Buna mukabil alacaklı tarafın konuyla ilgili iddiası, gediğin kendisine satıldığı ve özel mülkü olduğu

⁶⁸⁸ *Üsküdar Mahkemesi 531 Numaralı Sicil, 24a-4.*

⁶⁸⁹ Arşiv kayıtlarında mesleki aletlerin alacaklıya bilfiil teslim edildiğini gösteren açık ifadeler bulunmaktadır. Bu örneklerden birinde borçlu, gedik aletlerini fiilen teslim ettiğini "...istidâne eylediğim altı yüz guruş deynim mukâbele[sinde] bin yüz yetmiş yedi senesi Rebî'ülevvelî'nin üçüncü günü târihiyle zevcim merkûm Topal Nikola yediyle irhân ve teslîm..." ifadeleriyle dile getirmektedir. *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil, 151-3.*

⁶⁹⁰ *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil, 151-3.*

yönündedir.⁶⁹¹ Bu davada alacaklının iddiasından anlaşıldığı kadarıyla mesleki aletler bilfiil kendisinin elinde bulunmaktadır.⁶⁹²

Rehin sözleşmesindeki temel mantığın bir gereği olarak borçlunun, borcunu ödeyemeden vefat etmesi veya kaçması halinde alacaklının elindeki rehin satılarak alacağını tahsil etmesi sağlanır.⁶⁹³ Gedik aletlerinin rehin verilmesinde de aynı hüküm geçerli olup bu durum, ilgili aletlerin müstakil bir sözleşme sebebiyle borç ödeme aracı olarak kullanıldığını göstermektedir. Diğer taraftan arşiv kayıtlarında, mesleki aletlerin herhangi bir sözleşmeye dayanmaksızın esnaf yetkilileri tarafından re'sen de borç ödeme aracı olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu durumda borçlu olarak firar eden esnafın mesleki aletleri – ilgili aletleri rehin olarak bırakıp bırakmadığına bakılmaksızın – esnaf birliği yetkilileri tarafından müzayede usulüyle satılarak borçları ödenir.⁶⁹⁴ Mesleki aletlerin yetkililer tarafından doğrudan borç ödemek amacıyla satılması, söz konusu aletlerin bir anlamda rehin verilmiş (merhûn) mal potansiyeline sahip olduğu şeklinde de yorumlanabilir. Dolayısıyla bu olgu, esnafın elindeki mesleki aletlerin gedik olarak kaydedilmesi noktasında tüccar kesiminin gösterdiği çabayı da açıklamaktadır.

Netice itibariyle gediklerin rehin sözleşmesine konu edilmesinin çalışmamız kapsamındaki zaman aralığının son dönemlerine doğru, birtakım iktisadi zorluklar sebebiyle ortaya çıkmış bir uygulama olduğu söylenebilir. Burada mesleki aletler borç karşılığı rehin olarak bırakılmış, borç ödendiğinde ise aletler üzerindeki rehin kaldırılmıştır. Gedik aletlerinin kredili alışverişlerde teminat olarak gösterilmeye başlanması, özellikle esnafın tüccardan yaptığı hammadde alımlarının – gediklerin tüccar nazarında bir güvence olarak görülmesi hasebiyle – kolaylaşmasına vesile olmuştur. Bununla birlikte söz konusu uygulama, zaman içinde öngörülemez birtakım olumsuz durumlara yol açmıştır. Nitekim borcunu ödeyemeden iflas eden veya kaçan esnafın rehin olarak bıraktığı gedik aletlerinin esnaf birliği yetkilileri tarafından açık artırma yoluyla satılarak borçlarının kapatılması, gediklerin zamanla esnaf birliğine mensup olmayan kimselerin ellerine geçmesine neden olmuştur. Kanaatimce bu durum, gediklerde ikincil piyasanın başlangıcının temel saiklerinden biridir.

⁶⁹¹ *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 151-3.

⁶⁹² Hanefi mezhebindeki rehin verilen malın fiilen kabzedilmiş olma şartı da Hanefiliği benimseyen Osmanlı toplumunda uygulamanın bu şekilde olduğu yönündeki savı desteklemektedir. Hanefi mezhebindeki rehinde kabz şartı ile ilgili bkz. Semerkandi, *Tuhfetü'l-Fukahâ*, 3/38.

⁶⁹³ Semerkandi, *Tuhfetü'l-Fukahâ*, 3/42-43.

⁶⁹⁴ Bu konu, ikinci bölümde dönemin şartları bağlamında ayrıntılı şekilde ele alınmıştır.

3.3.5. Ortaklık

Gediklerin konu olduğu bir diğerk hukuki muamele ortaklıktır. Ortaklık, mesleki aletlerin içerisine yerleştirildiğı gedik dükkanların birden fazla kişi tarafından kullanımını ifade etmektedir. Bu uygulamada mesleki aletlerin mülkiyeti hisseli şekilde ortakların elinde bulunmakta, dükkandaki – meşruiyeti mesleki aletlere dayanan – kullanım hakkı da hisseleri oranında ortaklara sağlanmaktadır. Dolayısıyla ilgili dönemde gedik dükkanlarda mevcut olan ortaklık uygulamaları, iptidai birer şirket görünümü arz etmektedir. Buna ilave olarak ikincil piyasanın oluşumundan sonra hisse sahipleri arasındaki ilişki de literal anlamda ortaklık kapsamına girmekle birlikte, çalışmanın bu kısmında gedik dükkanların fiili olarak kullanımındaki ortaklık konusuna odaklanılacaktır. Dolayısıyla ikincil piyasadaki hisse sahiplerinin ortaklığı, konumuz dışındadır.

Arşiv kayıtları incelendiğinde gedik dükkanda bulunan mesleki aletlerin sehimlere ayrılıp birden fazla kişi tarafından ortaklaşa kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte ortaklık uygulamasının esnaf arasında yaygın bir uygulama olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum, – veri azlığı nedeniyle – uygulamaya dair dönemler arasında hangi farklılıkların bulunduğunu tespit etmeyi zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte çalışmanın bu kısmında gedik dükkanlar üzerinde tesis edilen ortaklık sözleşmeleri kronolojik olarak ele alınacaktır.

İstanbul Kadı Sicilleri’nde gedik dükkanların birden fazla usta tarafından ortaklaşa kullanılmasına dair tespit edebildiğim en erken tarihli kayıt, 1590 yılına aittir. Bu belgeye göre Üsküdar’da bulunan bir vakıf fırının içerisindeki mesleki aletlere ve yük taşımada kullanılan altı adet ata (belgedeki ifadeyle bargîre) malik olan el-Hâc İsa, atlarının üçünü ve diğerk mesleki aletlerini Seyyid Ali’ye satmakta, satım bedeline ilave olarak ayrıca kendisinden 2000 akçe sermaye almak suretiyle de şirket sözleşmesi tesis etmektedir.⁶⁹⁵ Sözleşmenin kuruluşu esnasında sermaye ödenmesi ile ilgili bir diğerk örnekte, iki kişinin *asl-ı mal* denilen sermayelerini birleştirmek suretiyle ortak faaliyet yürütmeye başladıkları anlatılmaktadır. Bu örnekte dükkana sonradan giren taraf, belli bir miktar sermaye ödeyerek dükkanda halihazırda mutasarrıf olarak bulunan ustaya ortak olmaktadır.⁶⁹⁶

⁶⁹⁵ *Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil, 32a-1.*

⁶⁹⁶ *Eyüp Mahkemesi 90 Numaralı Sicil, 22a-1.*

İki veya daha fazla kişinin gedik dükkanda hangi yollarla ortaklık tesis ettikleri sorusu da üzerinde durulması gereken meselelerden biridir. Gedik dükkanda ortaklık tesis etme yollarından biri, ilgili dükkana sermaye adı altında belirli bir miktar ödeme yapmış olmasıdır.⁶⁹⁷ Buna ilave olarak mesleki aletlerin irsen intikali de ilgili dükkanda ortak kullanıma yol açan vasıtalardan biridir. Örneğin 1770 yılında kalabalık bir varisler grubuna intikal eden bakkal dükkânı gediği ile ilgili olarak kız kardeşler gedik hissesindeki haklarını terekenin diğer kısmından almakta, anne hak talep etmemektedir. Dolayısıyla bakkal gediği üç erkek evlada eşit hisseli olarak (şayian) intikal etmekte, evlatlar bakkal gediğini aralarında eşit şekilde işleteceklerini belirtmektedirler.⁶⁹⁸ Netice itibarıyla gedik dükkanda ortaklık tesis etmenin; babadan intikal eden mala ortak olma (mülk şirketi)⁶⁹⁹ ve dükkandaki sabit sermayeye kendi sermayesinden ilavede bulunma (akit şirketi) şeklinde iki yönteminin olduğu söylenebilir.

Gedik dükkânın iki veya daha fazla kişi tarafından ortak olarak kullanımının ne şekilde gerçekleştiği de konumuz kapsamında sorulması gereken sorulardan biridir. Gedik dükkânlarda genel olarak yalnızca tek ustanın faaliyet yürütmesinin teamül haline geldiği, arşiv kayıtlarında her bir dükkânın kimin tasarrufunda olduğunu belirten ayrıntılı listelerden anlaşılmaktadır.⁷⁰⁰

Gedik dükkanda yalnızca bir ustanın faaliyet göstermesi genel uygulama olmakla beraber, bazı durumlarda ortaklık usulünün esnaf birliği yetkilileri tarafından bir yerleştirme politikası olarak benimsendiği görülmektedir. Buna dair bir örnek, paçacı esnafıyla ilgili olarak karşımıza çıkmaktadır. Paçacı esnafından kefilli olup meslek icra etmek isteyen kişi, ilk etapta boş dükkân varsa oraya yerleştirilir, boş dükkânın bulunmaması halinde ise mevcut ustalardan birinin yanına ortak olarak verilir.⁷⁰¹ Dolayısıyla ortaklık yönteminin, bazı esnaf birliklerinde ustaların yeni dükkân açmaya gerek kalmadan faaliyet yürütmelerini sağlayabilmek adına ortaya konulmuş bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır.

Gedik aletleri üzerinde birden fazla hisse sahibinin bulunması halinde, ilgili dükkânın genelde ortaklar tarafından aylık veya yıllık olarak muhâyee yöntemiyle nöbetleşe

⁶⁹⁷ *Eyüp Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, 22a-1.

⁶⁹⁸ *İstanbul Mahkemesi 33 Numaralı Sicil*, 38a-1.

⁶⁹⁹ *Eyüp Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, 75a-3.

⁷⁰⁰ İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar'daki nalbantların nizamının verilip isimlerinin liste halinde sıralandığı belge, konuyla ilgili örneklerden biridir. Bkz. *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, 12b-4.

⁷⁰¹ Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. yy İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 1/261-62.

kullanıldığı görülmektedir.⁷⁰² Örneğin 1765 yılında vakfa ait bir kürkçü dükkanını iki ortak, aylık olarak nöbetleşe (muhâyee usulüyle) kullanmaktadır.⁷⁰³ Gedik dükkanların ortaklar arasında nöbetleşe kullanımında, dükkanı kullanacak tarafın sene başında diğer ortağa belirli bir miktar muaccele ödemesi şeklindeki uygulamalar da bulunmaktadır.⁷⁰⁴ Ayrıca arşiv kaynaklarındaki ifadelerden, ortaklardan birinin diğer ortağın hissesini de kiralayıp aylık ücret ödemek suretiyle dükkanı tek başına kullanmasının mümkün olduğu da anlaşılmaktadır.⁷⁰⁵

Arşiv kayıtlarında ortaklık süresi ile ilgili çoğunlukla açık bir bilgi yer almamaktadır. Ortaklığın üç yıl sonra feshedildiğini belirten bazı belgeler⁷⁰⁶ bu sürenin taraflar arasında bir ortaklık kültürünün tesis edilmesine yetecek kadar uzun olmadığını ima etse de – elimizde yeterli veri bulunmadığından – konuyla ilgili nihai bir sonuca ulaşmak mümkün olmamaktadır. Ortaklık feshedildikten sonra taraflar, şirketi tasfiye ederken hesaplarını kethüda ve diğer esnaf ileri gelenlerinin nezaretinde kapatmaktadırlar.⁷⁰⁷ Ayrıca ortaklık sona erdikten sonra tarafların anlaşarak yeniden bir ortaklık sözleşmesi imzalamaları da mümkündür.⁷⁰⁸ Gedik dükkandaki ortakların sayısı çoğunlukla iki kişiyle sınırlıdır. Bununla birlikte üye sayısı üç veya dört olan daha kalabalık ortak grupları tarafından işletilen dükkanlara da rastlanmaktadır.⁷⁰⁹

Ortaklık sözleşmesi, tarafların karşılıklı anlaşmaları yoluyla feshedilebilmektedir. Taraflar ortaklık sözleşmesini feshettikten sonra taraflardan birinin kendi hissesini eski ortağına sattığı görülmektedir. Dolayısıyla fiili ortaklığın sona ermesi halinde tarafların mülk ortaklığını da bir şekilde sonlandırma eğiliminde oldukları anlaşılmaktadır.⁷¹⁰

Osmanlı Devleti gedik dükkanlardaki ortaklık ilişkilerinin, nizam kaidelerinin çiğnenerek birtakım olumsuz sonuçlar doğurması halinde müdahalede bulunur ve bu ilişkileri düzenleme yoluna giderdi. Nitekim gedik dükkanlarda meslek icra edecek kimselerin nizam kurallarını gözeten güvenilir kişiler olması gerekmektedir. Örneğin 1750 tarihli bir mahkeme kaydına göre, öteden beri aynı dükkanda meslek icra eden gedik sahibi kasap ustaları dükkanlara birtakım kefilsiz kimseleri ortak olarak

⁷⁰² *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 189-4, 117-1.

⁷⁰³ *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 117-1.

⁷⁰⁴ *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 239-3.

⁷⁰⁵ *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 209-2.

⁷⁰⁶ *Bab Mahkemesi 197 Numaralı Sicil*, 53b-1.

⁷⁰⁷ *Bab Mahkemesi 197 Numaralı Sicil*, 53b-1.

⁷⁰⁸ *Bab Mahkemesi 197 Numaralı Sicil*, 53b-1.

⁷⁰⁹ *İstanbul Mahkemesi 33 Numaralı Sicil*, 39b-1.

⁷¹⁰ *Eyüp Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, 75a-3.

almışlardır. Yeni ortakların nizamı ihlal eden ihmalkar uygulamaları kasap esnafı yetkililerini harekete geçirmiş ve olay arzuhal vasıtasıyla mahkemeye intikal etmiştir. Mahkeme, esnaf birliği yetkililerinin talebi üzerine gedikli kasap ustalarını yanlarına kefilsiz kimseleri ortak etmeme konusunda uyarmaktadır. Konuyla ilgili karar, ilgili mahkeme kaydında şu şekilde gerekçelendirilmiştir:⁷¹¹

“...bir iki seneden berü gedik ashâbından bazıları mechûlû’l-ahvâl kimesneleri kendilere şerîk edip ve mutasarrıf olduğu gediğe müte‘allik olan ahz u i’tâyı mezbûra ettirdip yedine teslîm olunan mal-ı cellâb telef oldukda mezbûr firâr yâhûd müflis olmağla mutâlebeden berî olup gedik sahibinden mutâlebe olunsa ben kat’a nesne almadım ve ahz u i’tâyâ müdâhale etmedim deyü cevâba tesâddî ve gediğinin âhara verilmesine mümâna‘at ve bu vechile nizâm-ı kadîm-i mezkûrumuzun ihtilâlîne ve cellâb tâifesinin dahi hasâret-i azîmeye giriftâr olmalarına bâdî olmağla cellâb tâifesini tatarruk-ı zarardan ve nizâm-ı kadîm-i mezkûru ihtilâlden hıfz ve savn için ba‘de’l-yevm mârrû’z-zikr gediklerin ashâbı umûrlarını kendileri rû’yet edip bi-hasebi’l-iktizâ bir kimesneyi şerîk etmek dahi lâzım olur ise ma‘lûmü’l-ahvâl ve zî-kudret kimesneyi ede yâhûd kethudâ ve ustalar ma‘rifetleriyle kavî kefilî alınıp ba‘dehû şerîk eyleye...”

İstanbul Kadı Sicilleri’ne, gedik dükkanlardaki ortaklık anlaşmazlıklarına dair çeşitli davaların yansdığı görülmektedir. Bu davalardan birine göre, gedik fırının iki ortağından birinin vefat etmesinin ardından müteveffanın oğulları babalarının vefatının ardından diğer ortağın on altı seneden beri mesleki aletleri – ve dolayısıyla dükkanı – müstakil olarak zapt etmekte olduğu belirterek hak talep etmişlerdir. Mahkeme, on altı sene gibi uzun bir süre geçmesi sebebiyle zaman aşımından dolayı davanın düştüğü yönünde karar vermiştir.⁷¹²

Gedik hissesi üzerindeki sahipliğin tasarruf hakkından ayrı telakki edilmeye başlandığı ikincil piyasanın oluşumuyla birlikte, gedik hissesi üzerindeki ortaklık konusu da gündeme gelmiştir. İkincil piyasada oluşan gedik hissesi ortaklıklarına dair mahkeme kayıtları, ilgili dükkanın ortaklar tarafından nasıl tasarruf edileceği, her bir ortağın dükkanı kullanım süresi ve ücreti gibi konulara değinmemekte olup sadece gedik

⁷¹¹ Bab Mahkemesi 197 Numaralı Sicil, 98a-1.

⁷¹² Bab Mahkemesi 197 Numaralı Sicil, 61a-4. Ortaklar arasında cereyan eden ilişkiler ağının analizi, bize ilginç uygulamaların varlığını da göstermektedir. Örneğin 1770 tarihli bir mahkeme kaydı, gedik hissesi ortaklarının aralarında borç (karz) ve borcun muamele-i şer’iyye yoluyla nemalandırılmasına dayanan bir finansal işlem tesis ettiklerini belgelemektedir. Bkz. *İstanbul Mahkemesi 33 Numaralı Sicil*, 2a-1.

hisselerinin oranı ile ortaklardan yahut dışarıdan bir kişiye satımını kayıt altına almaktadır.⁷¹³ Nitekim ikincil piyasada oluşan gedik ortaklığı, sadece finansal bir varlık üzerindeki ortaklığı göstermekte olup ilgili dükkanın ortak şekilde işletilmesine dair bir girişimi ifade etmemektedir.

Netice itibariyle konumuz bağlamında gedik dükkanların iki veya daha fazla usta tarafından ortaklaşa kullanılması anlamına gelen şirket sözleşmesinin, İstanbul esnafı arasında pek yaygın bir uygulama olmadığı söylenebilir. Taraflar arasında tesis edilen sözleşme vasıtasıyla ya da intikal yoluyla kurulan ortaklıklar, genelde tarafların ilgili mekanı belirli sürelerle nöbetleşe (muhâyee yöntemiyle) kullanması esasına dayanmaktadır. Bu uygulamada taraflardan her biri dükkanı kullandığı süre boyunca ortağına belirli bir miktar ödeme yapmakta, bir anlamda ortağının hissesini kiralamış olmaktadır. Ortaklık feshedildiğinde tarafların aralarındaki hesabı kapatma sürecine esnaf birliği yetkilileri nezaret etmektedir. Ayrıca esnaf arasında yaygın olmayan ortaklık uygulamasının, devlet tarafından da – en azından bazı sektörler özelinde – pek tasvip edilmediği anlaşılmaktadır.

3.3.6. Diğer Muameleler

Çalışmanın bu kısmında, arşiv kaynaklarında yeterli veri bulunmaması sebebiyle müstakil bir başlık altında ele alınmayan hukuki muameleler incelenecektir. Bu muameleler, gediklerin vakfedilmesi ve kiraya verilmesinden ibarettir. Arşiv kaynakları, gedik aletlerinin vakfedildiğine dair – nadir de olsa – bazı örnekler barındırmaktadır. Arşivde rastladığım bu kayıtların en temel ortak özelliği, 18. yy’ın sonları veya 19. yy gibi geç döneme ait olmaları ve tamamının vakıf kurucusu olan valide sultanların vakfiyelerinde yer almalarıdır. Burada söz konusu vakfiyelerden biri örnek olarak alınacak ve analiz edilecektir.

Gedik aletlerinin vakfedilmesi ile ilgili kayıtlardan biri, Mihrişah Valide Sultan Vakfı’na ait 1795 tarihli vakfiyedir. Vakfiyede gedik aletlerinin vakfedilmesi, şu ifadelerle anlatılmaktadır:

“...ve yine müşârün ileyhâ Valide Sultan Hazretleri'nin yedlerinde mülk ve hakları olup, vilâyet-i Anadolu'da İznikmîd Kazası'na tabi Çepni Karyesi'nde bir aded ve Sapanca Kasabası'nda iki aded, Havâss-ı Refia Kazası'na muzâfe kasaba-i

⁷¹³ *İstanbul Mahkemesi 33 Numaralı Sicil*, 50b-1, 52a-1.

Hasköy'de Hamam İskelesi'nde bir aded ki, her biri ma'lûmu'l-hudûd dört bab göztaşı imal olunur, karhane derununda mevcud yedlerinde şirâen mülk ve haklan olub, bu defa herbir karhanenin zikr-i âti âlâtını senevî yüz yirmi beşer kuruşdan mecmu'unu senevi beşyüz kuruş muaccele ile zikr-i ati şurûtu havi gedik olmak üzre ber muceb-i defter-i müfredat ikiyüzellişer vukiyye iki aded kebir nuhas kazgan ve onbeşer vukiyye iki aded sagîr nuhas kükürt kazganı...’’⁷¹⁴

Yukarıdaki vakfiye örneği, vakıf dükkan içerisindeki mesleki aletlerin genel uygulamaya aykırı olarak başlangıçta vakıf kurucusunun mülkü olup vakfın tesis edilmesi esnasında vakfa dahil edildiğini göstermektedir. Bu örnek, vakıf dükkanların esnafa müstemilatıyla birlikte de kiraya verilebileceğini göstermesi açısından önemlidir. Belirli dönemlerde ihtiyaca binaen selatin vakıfları nezdinde çeşitli imalathanelerin kurulup faaliyete açılması göz önüne alındığında⁷¹⁵, esnafın kullanacağı aletlerin de yine sultanlar tarafından dükkan ile birlikte vakfedilmesi doğal karşılanır. Diğer yandan bu örnekteki mesleki aletlerin kiracı tarafından gedik hukukuna riayetle tasarruf edileceği, belgedeki “zikr-i âti şurûtu hâvi gedik olmak üzre” ifadesinden anlaşılmaktadır.⁷¹⁶

Bu noktada, söz konusu aletlerin kiracının mülkü olmamasına rağmen hangi sebebe binaen kiracı lehine gedik hakkı doğuracağı sorusu akla gelmektedir. Arşiv kayıtlarında bu soruya cevap olacak net bir ifade bulunmamaktadır. Bununla beraber, ilgili vakfiyenin 18. yy sonlarına ait olması konuyla ilgili birtakım çıkarımlar yapmayı kolaylaştırmaktadır. Nitekim bu dönemde gedik sistemi, esnafın aşına olduğu ve – neredeyse – bundan bigane kalmasının imkansız olduğu bir sistem haline gelmiştir. Ayrıca inhisar usulünün yaygınlaşması, meslek icra etme imtiyazına sahip kayıtlı dükkanların “gedik dükkan” olarak anılmasına sebep olmuştur. Bu durum, ilgili dönemde dükkanlardaki “gedik” vasfıyla mesleki aletler arasındaki hukuksal bağın zayıflamış olabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir. Dolayısıyla bir dükkanda kiracıya ait mesleki aletler mevcut olmasa bile, ilgili dükkan faaliyet iznine sahip diğer

⁷¹⁴ Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM), Mihrişah Valide Sultan Vakfiyesi, Defter No: 636, aktaran: İnan, *Arşiv Belgeleri Işığında Gedik Hakkı*, 80-81.

⁷¹⁵ Ögüt, “Sanayi Devrimi Başlangıcında İstanbul’da Boyacı Esnafı Örneğinde Tekstil Sanayisinin Durumu”, 184.

⁷¹⁶ Mesleki aletlerin gedik dükkanla beraber vakıf olduğuna dair arşiv kaynaklarındaki bir diğer örnek ifade, şu şekildedir: “...içinde bir kebir kazgan ve bir köhne mengene ve bir tencere ve üç demir kepçesiyle ma’an vakf olan şem’hânenin...”. *Eyüp Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, 43a-3.

dükkanlar arasına dahil olması hasebiyle “gedik dükkan” olarak anılabilir. Yukarıdaki vakfiyede de benzer bir durum görülmektedir.

Arşiv kaynaklarında gediklerin konu olduğu, sıklıkla karşılaşılmayan bir diğer muamele, gediğin kiralınmasıdır. Gedik dükkanda kiracı olarak bulunan esnafın vakıf mütevellisi yahut mülk sahibiyle yaptığı sözleşme, mahiyeti itibariyle zaten kira sözleşmesi olup bu durumda mesleki aletlerin çoğunlukla kiracıya ait olduğu görülmektedir. Çalışmanın bu kısmında gedik dükkanların esnafa kiralınma süreçlerinden ziyade, gedik hakkının kaynağı olan mesleki aletlerin kiraya verilmesine değinilecektir.

Mesleki aletlerin kiraya verilmesi uygulamasının, çoğunlukla bu aletlerin birden fazla kişi tarafından ortak olarak kullanılması durumunda gerçekleştiği görülmektedir. Bu uygulamada mesleki aletlerin ortaklar arasında mühâyee yöntemiyle kullanılması esnasında, aletleri kullanacak olan taraf kullanım süresi boyunca ortağının hissesini kiralamış sayılmakta kira bedelini dönem başında ortağına ödemektedir.⁷¹⁷ Buna ilave olarak yine mesleki aletlerin ortak olarak kullanımında ortaklardan birinin, diğerinin hissesini – süreli değil – devamlı şekilde kiraladığı örneklere de rastlamak mümkündür.⁷¹⁸ Mesleki aletlerin kiralınması ile ilgili bir diğer örneğe göre, şerbetçi gediğinin yarısına sahip olan usta vefat etmekte, gediği eşi ve küçük oğluna intikal etmektedir. Terekenin varisler arasında taksiminden sonra gediğin yarım hissesi aylık on bir kuruş ücret mukabelesinde diğer ortağı kiraya verilmektedir.⁷¹⁹

Bazı durumlarda mesleki aletlerin sahipleri tarafından kiraya verildiği görülmektedir. Örneğin 1765 tarihli bir mahkeme kaydında, simitçi fırını mutasarrıfından kiralayan el-Hâc Ali, dükkanda mevcut olan mesleki aletlerini alt kiralama yöntemiyle üç kişiye ortaklaşa kiraya vermektedir. Bu işlemde aylık kira bedeli on altışar kuruş olarak belirlenmekte ve el-Hâc Ali kira bedelinin on kuruşunu asıl mutasarrıfa ödeyeceğini taahhüt etmektedir.⁷²⁰

⁷¹⁷ *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 117-1; 239-3.

⁷¹⁸ *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 209-2.

⁷¹⁹ *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 95-3.

⁷²⁰ *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 82-1.

SONUÇ

Osmanlı toplumunda gedik, farklı alanlarda farklı anlamlara gelecek şekilde kullanılmış bir kavramdır. Askeri, idari ve iktisadi sahalarda kullanılan gedik kavramının tüm bu alanlarda barındırdığı ortak anlam, imtiyaz ve özel yetki anlamıdır. Buna ilave olarak literatürde bir kiralama yöntemi veya özel bir hak olarak değerlendirilen gedik kavramının, özel bir hak olma yönünün daha ağır bastığı tespit edilmiştir. Çalışmada, esas olarak Osmanlı'da iktisadi sahada kullanılan gedik kavramının hukuksal çerçevesinin çizilmesi amaçlanmıştır. Çalışmada yararlanılan temel kaynaklar fetva mecmuaları, İstanbul Kadı Sicilleri ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'dir. Ayrıca farklı arşiv belgelerinin latinizesine yönelik olarak hazırlanmış tezler de çalışmanın kaynakları arasındadır.

Kaynaklarda gedik hakkının meşruiyeti temellendirilirken belirli kavramlara sıklıkla atıf yapıldığı görülmektedir. Bu bağlamda hakk-ı karar, süknâ ve girdar kavramları, gediğe hukuki açıdan kaynaklık eden üst kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Hakk-ı karar kavramı, kısaca bir eşyanın herhangi bir mekandaki varlığını devam ettirme hakkı olarak tanımlanmakta ve gedik konusuyla ilişkili olarak özellikle mesleki aletlerin, içerisinde bulunduğu dükkandaki mevcudiyetini devam ettirme (istikrâr) gerekliliği şeklinde anlaşılmaktadır. Mesleki aletlerden kaynaklanan karar hakkı sebebiyle kiracı, dükkanda kayd-ı hayat şartıyla tasarruf hakkı başta olmak üzere birtakım geniş tasarruf hakları elde etmektedir. Gedik hakkına meşruiyet temeli kazandıran diğer iki kavram ise süknâ ve girdar kavramlarıdır.

Kiracıya kayd-ı hayat şartıyla tasarruf imkanı sağlayan uygulamalardan gediğe en yakın olanı, icâreteyn uygulamasıdır. Gedik hakkına benzer şekilde vakıf binalarda cari olan ve muaccele ile müeccele şeklinde çift kira ödemesini barındıran icâreteyn uygulaması, hukuki boyutu dikkate alındığında gedikle büyük oranda benzerlik göstermektedir. İki uygulama arasındaki en temel fark, gediğin *âlât-ı lâzıme* şeklinde ifade edilen somut varlıklara dayanmasına ve hukuki meşruiyetini bu varlıklardan almasına karşılık, icâreteynin soyut anlamdaki kullanım (intifa) hakkına dayanmasıdır. Bu noktada vakıf dükkanlar, içerisine mesleki aletler yerleştirilmesi hasebiyle gedik hukukunun teşekkül ettiği mekanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu itibarla gedik hakkı sağlayan kira

sözleşmesini, icâreteyn sözleşmesinin vakıf dükkanlarda geçerli özel bir versiyonu olarak değerlendirmek mümkündür.

Gedik hakkının icâreteyn ile ilişkisi noktasında çalışma kapsamında tespit edilen bir diğer mesele, icâreteyn sözleşmesi ile gedik hakkı sağlayan kira sözleşmesinin vakıf dükkanlarda zaman zaman aynı anda uygulanabildiğidir. Bu uygulamada vakıf dükkan ilk olarak icâreteyn ile kiralanmakta, daha sonra icâreteynli mutasarrıf dükkanı alt kira sözleşmesiyle gedik hakkı sahibi esnafa devretmektedir. Vakıf dükkanlarda bu şekilde alt kiralama yöntemiyle yapılan sözleşmelerin, dükkanın tamire ihtiyaç duyması sebebiyle ortaya çıktığı görülmektedir. Burada tamir işini üstlenen taraf icâreteynli mutasarrıf, dükkanı fiili olarak kullanan taraf ise gedik hakkı sahibi esnaftır. Vakıf dükkanlardaki *icâreteynli mutasarrıf* şeklinde ifade edilen ara kiracı kategorisinin tespiti, gedik sahibi esnafın vakıf dükkanın ilk kiracısı ve mütevellinin doğrudan muhatabı olduğu şeklinde literatürde yer alan yaygın kanaatin isabetli olmadığını ortaya koymaktadır.

Gediğin tarihi süreç içerisinde geçirdiği dönüşüm, çalışmada temelde inhisar yöntemi baz alınarak inhisar uygulamasının öncesi ve sonrası olmak üzere iki ana dönem çerçevesinde değerlendirilmiştir. İnhisardan önceki dönem, gediğin hukuki temellerinin oturduğu ve ortaya çıktığı dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda inhisar öncesi aşama, gedikler için erken dönem ve gelişim dönemi olmak üzere ikiye ayrılarak incelenmiştir. Erken dönem, kabaca 16. yy ile 17. yy'ın ilk çeyreğini kapsamakta olup bu dönemde gediğin bir kavram olarak kullanılmasa bile uygulamada mevcut olduğu görülmektedir. Erken dönemde gedik hakkı, *süknâ* ve *âlât-ı lazıme* kavramlarıyla ifade edilmiştir. Bu dönemde konuyla ilgili verilen fetvalar, çoğunlukla mesleki aletlerin kiracı lehine sağladığı haklardan bahsetmektedir. Dolayısıyla erken dönemde meselenin hukuki açıdan temellendirilmeye çalışıldığı söylenebilir.

Gedik kavramının ortaya çıkıp yaygınlaşmaya başladığı dönem, çalışmadan gediğin gelişim dönemi olarak ele alınmıştır. Gediğin gelişim dönemi, arşiv kaynaklarında tespit edilebilen ilk gedik kaydının 1630 yılına ait olması hasebiyle kabaca 17. yy'ın ikinci çeyreği itibariyle başlamaktadır. Bu dönemde gedik kavramı kullanımının henüz seyrek olduğu görülmektedir. Mahkeme kayıtlarında gedik kavramı bazen *âlât-ı lâzıme* kavramıyla birlikte kullanılmakta, bazen de gedik kavramı hiç kullanılmayıp müstakil olarak *âlât-ı lâzımenin* satımından bahsedilmektedir. Dolayısıyla gelişim döneminde

gedik hukukunun, mesleki aletlere ilişkin hüküm ve muameleler çerçevesinde oluştuğu ifade edilebilir. Bu itibarla mesleki aletlerin, gedik hukukunun oluşumunun nüvesini teşkil ettiği görülmektedir. Buna ilave olarak arşiv kayıtlarından, gedik kavramı kullanımının 1660'lı yıllar itibariyle esnaf arasında nispeten daha yaygın hale geldiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte ilgili dönemde esnafın aşına olmaya başladığı gedik uygulaması, hâlâ tüm esnaf birliklerinde geçerli değildir. Dolayısıyla bu dönemde ancak kısmi bir yaygınlaşmadan söz edilebilir.

18. yy'ın ikinci çeyreği itibariyle başlayan inhisar uygulamasından sonraki dönem, gedik kavramının imtiyaz anlamı kazandığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Esnaf birliklerinde faaliyet gösteren dükkan sayısının sabitlenmesi anlamına gelen inhisar uygulaması, esasında devletin genel iktisadi politikasıyla ilişkili olup arşiv kayıtlarında önceki dönemlere ait bu minvaldeki örneklerle rastlamak mümkündür. Bununla birlikte ilgili dönemi inhisar yöntemi açısından önemli kılan faktör, bu dönemde esnaf birliklerinin – içerisinde bulundukları iktisadi zorlukların da etkisiyle – yoğun bir biçimde dükkan sayılarının sınırlandırılmasına yönelik hükümler ihtiva eden nizamlarına devlete onaylatma çabası içine girmeleridir. Devletin esnaf nizamnamelerine onay vermesi neticesinde esnafın öteden beri kullanımında bulunan ve gedik hukukunun cari olduğu dükkanlar, ilgili mesleği icra etme imtiyazına sahip mekanlar haline gelmiştir. Böylece söz konusu dükkanlar için kullanılan gedik kavramı, ilgili mesleği icra etme imtiyazı anlamını da kazanmıştır.

Gediklerin ikincil piyasasının oluşumu, çalışma kapsamında tespit edilen bir diğer meseledir. 18. yy sonlarına doğru, 1780'li yıllar itibariyle ortaya çıkmaya başlayan ikincil piyasasının oluşumunda esnafın içinde bulunduğu birtakım iktisadi zorlukların etkili olduğu görülmektedir. Devletten gördüğü himayeyi 18. yy itibariyle kaybetmeye başlayan esnaf birlikleri, tüccara ve devlete olan borçlarını ödeme noktasında ciddi şekilde sıkıntı çekmişler, özellikle tüccar kesiminden hammadde alımlarına devam edebilmek için ellerindeki gedik belgelerini borçlarına karşılık rehin olarak göstermişlerdir. Gediklerin teminat olarak gösterilme süreci, borcun ödenememesi durumunda gedik müzayede ile satılması sonucunu doğurmuş ve bu durum, zaman içinde gedik belgelerinin esnaf birliğine mensup olmayan kimselerin ellerine geçmesine yol açmıştır. Esas işi esnafılık olmayan bu kimseler de ellerindeki gedik belgelerini

yatırım amacıyla kullanmaya başlamış, böylece yeni bir yatırım bilinci oluşarak gediklerde ikincil piyasa meydana gelmiştir.

Temelde bir imtiyaz ve hak olma manasını arka planda daima bünyesinde barındıran gedik kavramı, tarihi süreç içerisinde somuttan soyuta doğru anlamsal bir dönüşüm geçirmiştir. İlk dönemlerde mesleğin icra edildiği aletler ile bu aletlerden kaynaklı özel hakların cari olduğu dükkanlar gedik kavramıyla ifade edilmekteyken, özellikle inhisar yönteminin yaygınlaşmasından sonra esnaf birliklerinin meslek icra etmede sahip oldukları imtiyaz ve ayrıcalıklar da gedik kavramıyla ifade edilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla gedik kavramı, zamanla herhangi bir somut varlıktan bağımsız olarak bir “hak ve imtiyaz” olarak tasavvur edilmeye başlanmıştır. Diğer yandan gedik hakkının sahibine sağladığı yetkilerin de zaman içinde genişlemiş olduğu görülmektedir. Nitekim başlangıçta gedik hakkı belirli bir mekana münhasır tasarruf yetkilerini ifade etmekteyken, zamanla bu mekanı da aşarak sektöre sirayet etmiş ve sahibine mensup olduğu sektörde meslek icra etme imtiyazı sağlamıştır.

Hukuki boyutu itibariyle gedik, vakıf dükkanda kiracı lehine birtakım özel kullanım yetkileri sağlayan bir hak olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu yetkilerin başında, gedik sahibinin vakıf dükkanı kayd-ı hayat şartıyla kullanma ve bu kullanım hakkını vefatından sonra mirasçılara intikal ettirme hakkı bulunmaktadır. Gedik sahibi kiracının bu tasarruf haklarını elde etmesini sağlayan temel faktör, vakıf dükkana kendi mülkü olan mesleki aletlerini yerleştirmesidir. Müteveli izniyle ve karar şartıyla vakıf dükkana yerleştirilen mesleki aletler, kiracının dükkandaki geniş kullanım yetkilerini meşrulaştırmaktadır. Buradaki temel mantık, kiracının dükkana yerleştirdiği mesleki aletlerin dükkanın katma değerini artırmasına dayanmaktadır. Kiracının elde ettiği söz konusu tasarruf haklarının devamlılığını sağlayan faktör ise kiracının ecr-i misle denk olan müeccele ödemelerini aksatmadan yapmasıdır. Müecceleği ödemediği sürece kiracının dükkandaki tasarrufuna engel olmamak da mütevellinin yükümlülükleri arasındadır.

KAYNAKÇA

Fetva Mecmuaları

- Akkirmânî, Ali. *Fetâvâ-yı Akkirmanî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hafîd Efendi, 98.
- Ankaravî, Mehmed Emin Efendi. *el-Fetâvâ'l-Ankaraviyye*. 2 Cilt. Bulak: el-Matbaatü'l-Mısriyye, 1281/1864.
- Boyabâdî, Sağır Mehmed Efendi (der.). *Mecmûatü'l-fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1067.
- Çatalcalı, Şeyhülislam Ali Efendi. *Fetâvâ-yı Ali Efendi*. haz. Necati Demirtaş. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2014.
- Çivizâde, Muhyiddin Mehmed Efendi. *Mecmûatü'l-fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 496.
- Esad Efendi, Hoca Sadeddinzâde. *Fetâvâ-yı Esad Efendi*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizâde, 277.
- Feyzullah Efendi, Şeyhülislam. *Fetâvâ-yı Feyziyye*. haz. Süleyman Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Basım, 2009.
- Gedûsî, Seyyid Hafız Mehmed (der.). *Netîcetü'l-Fetâvâ*, haz. Süleyman Kaya, vd., İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Basım, 2014.
- Hoca Sadeddin Efendi, Şeyhülislam. *Fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2728.
- Hoca Sadeddinzâde, Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi. *Fetâvâ-yı Esad Efendi*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizâde, 277.
- İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrahim el-Mısırî. *Fetâvâ-yı İbn Nüceym*. çev. Hasan Refet. İstanbul: Şeyh Yahya Efendi Matbaası, 1289/1872.
- İskilibî, Veli b. Yusuf (der.). *Fetâvâ-yı Ebüssuûd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan, 223.
- Kemalpaşazâde, Ahmed İbn Kemal. *Fetâvâ-yı İbn Kemal*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, Mühimmât-ı Müftî, 3280.
- Menteşzâde, Abdürrahim Efendi. *Fetâvâ-yı Abdürrahim*. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi.
- Minkarîzâde, Şeyhülislam Yahya Efendi. *Fetâvâ-yı Minkarîzâde*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1095.

Remlî, Hayreddin b. Ahmed (ö. 1081/1671). *el-Fetâvâ'l-Hayriyye li nef'i'il-beriyye*. 2 Cilt. Bulak: Matbaatü'l-Kübra el-Emîriyye, 1. Basım, 1300/1882.

Sun'ullah Efendi, Şeyhülislam. *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa, 502.

Üskübî, Pîr Mehmed Efendi. *Muînü'l-müftî fi'l-cevâb ale'l-müsteftî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Aşır Efendi, 133.

Yenişehirli, Şeyhülislam Abdullah Efendi (ö. 1156/1743). *Behcetü'l-Fetâvâ*. haz. Süleyman Kaya vd. İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Basım, 2011.

Zekeriyâyâde, Şeyhülislam Yahya Efendi. *Fetâvâ-yı Yahya Efendi*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1087.

Kadı Sicilleri

Hasköy Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (1023-1081/1615-1670). haz. Mustafa Kırış – Salih Kahrıman. İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.

Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil (1073-1074/1663). haz. Fuat Recep - Salih Kahrıman. İstanbul: İSAM Yayınları, 2012.

Bab Mahkemesi 11 Numaralı Sicil (1081/1670-1671). haz. Salih Kahrıman – Mümin Yıldıztaş. İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.

Bab Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (1096-1097/1685-1686). haz. Sabri Atay vd. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.

Bab Mahkemesi 92 Numaralı Sicil (1120-1121/1709). haz. Nedim Pakırdağ – Abdullah Sivridağ. İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.

Bab Mahkemesi 197 Numaralı Sicil (1162-1163/1749-1750). haz. Nedim Pakırdağ - Abdullah Sivridağ. İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.

Eyüp Mahkemesi 163 Numaralı Sicil (1147-1149/1734-1736). haz. Numan Yekeler. İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.

Davut Paşa Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (1196-1197/1782-1783). haz. Rasim Erol – Sabri Atay. İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.

Rumeli Sadareti Mahkemesi 40 Numaralı Sicil (1033-1034/1623-1624). haz. Hüseyin Kılıç vd. İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.

Rumeli Sadareti Mahkemesi 80 Numaralı Sicil (1057-1059/1647-1649). haz. Fuat Recep - Rasim Erol. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.

Eyüp Mahkemesi 90 Numaralı Sicil (1090-1091/1679-1680). haz. Fuat Recep vd. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.

Eyüp Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, (993-995/1585-1587). haz. Baki Çakır vd. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.

İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (1027/1618). haz. Yılmaz Karaca vd. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (1073-1074/1663-1664). haz. Rasim Erol vd. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil (1086-1087/1675-1676). haz. Salih Kahriman vd. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil (1107-1108/1695-1697). haz. Ali Coşkun vd. İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.

İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (1138 -1151/1726 -1738). haz. Fuat Recep vd. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil, (1179-1180/1765-1767). haz. Salih Kahriman – Mümin Yıldıztaş. İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.

İstanbul Mahkemesi 33 Numaralı Sicil (1183-1185/1769-1770). haz. Yılmaz Karaca – Mustafa Yılmaz. İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.

İstanbul Mahkemesi 44 Numaralı Sicil (1193-1194/1779-1780). haz. Fikret Sarıcaoğlu. İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.

İstanbul Mahkemesi 56 Numaralı Sicil (1201-1203/1786-1787). haz. Rıfat Günelan. İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.

Galata Mahkemesi 259 Numaralı Sicil (1137-1138/1724-1725). haz. Hüseyin Kılıç – Salih Kahriman. İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.

Rumeli Sadareti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil (1067-1069/1656-1658). haz. Yılmaz Karaca – Mustafa Yılmaz. İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.

Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (970-971/1562-1563). haz. Rıfat Günelan. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (999-1000/1590-1591). haz. Rıfat Günelan. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

Üsküdar Mahkemesi 56 Numaralı Sicil (990-991/1582-1583). haz. Hilal Kazan – Kenan Yıldız. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

Üsküdar Mahkemesi 531 Numaralı Sicil, (1204-1207/1790-1793). haz. Abdülkadir Altın – Nedim Pakırdağ – Yılmaz Karaca. İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Ali Emiri [AE.SMST.IV], No. 1/24.

Ali Emiri [AE.SOSM.III], No. 1/27.

Cevdet Belediye [C..BLD.], No. 75/3735; 13/605; 100/4987; 59/2914; 121/6033.

Cevdet Evkaf [C..EV.], No. 304/15480; 128/6368.

Cevdet İktisat [C.İKTS], No. 26/1290; 33/1624.

Evkaf Defterleri [EV.d.], No. 9455; 9491; 9625.

Hatt-ı Hümayun [HAT], No. 548/27062.

İbnülemin Dahiliye [İE.DH], No. 15 – 1376.

Maliyeden Müdevver [MAD.d.], No. 9926.

Mühimme Evrakı [A. DVN.MHM.], No. 48/18.

85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041/1630-1631), haz. Hacı Osman Yıldırım vd., (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002).

Diğer Eserler

Afyoncu, Erhan. *1000 Soruda Osmanlı İmparatorluğu*. 6 Cilt. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010.

Ağır, Seven. “The Rise and Demise of Gedik Markets in Istanbul, 1750–1860”. *Economic History Review* 1/71 (2018), 133-156.

Akarlı, Engin Deniz. “Gedik: Implements, Mastership, Shop Usufruct, and Monopoly Among Istanbul Artisans, 1750-1850”. *Wissenschaftskolleg Jahrbuch 1985-1986*, 223-232.

Akgündüz, Ahmet. “Gedik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/541-543. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.

Akgündüz, Ahmet. “İntikal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/353-356. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.

Akgündüz, Ahmet. *İslam Hukuku ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. 1 Cilt. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2. Baskı., 1996.

Arsebük, Ali Haydar. *Dürrü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1. Baskı., 1991.

Aynî, Bedrüddîn el-. *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı., 2000.

Bardakoğlu, Ali. “Ferâğ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/351-354. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.

- Baş, Ulviye. *Ayasofya Vakıfları Tahrir Defteri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Berki, Ali Himmet. *Vakıflar*. İstanbul: Cihan Kütüphanesi, 1940.
- Beyaztaş, Murat. *İslam Hukukunda Vakıf Gayrimenkullerinin Kİraya Verilmesi Usulleri ve İcâreteyn*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Buhârî, Burhâneddin el-. *el-Muĥîṭü'l-Burhânî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı., 2004.
- Büyük Lügat - Osmanlıca Türkçe Sözlük. "Berş". Erişim 25 Ocak 2024. <https://www.buyuklugat.com/arama/osmanlica/ber%C5%9F>
- Cessâs, Ebu Bekr Ahmed el-. *Şerĥu Muĥtaşari't-Taĥâvî*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1. Baskı., 2010.
- Çağlar, Hasan. *İstanbul Kadılığı 76 Numaralı Emir ve Ferman Defteri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- Çağman, Engin. *18. Yüzyılda İstanbul'da Esnafılık - Gıda Sektörü -*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Çelik, Ahmet Faruk. *Osmanlı Fetva Literatüründe Temel Bir Kaynak Olarak Minkârîzâde Yahyâ Efendi'nin Fetâvâsı ve Vakıf Fetvalarının Analizi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Çırak, Turgay. *Şer'iyye Sicillerinden 220 ve 222 No'lu Defterlere Göre Gedikler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Dinçer, Kübra. *19. yy Osmanlı Esnaf Birliklerinin ve Mensubu İşyerlerinin Şirketlere ve Cemiyetlere Dönüştürme Denemesi ve Sonuçları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Durmuş, Muhammed Emin. *Osmanlı Vakıf Hukukunda Mukâtaa*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *İslam Hukukunda Değişmenin Sınırı*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2005.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2010.
- Genç, Mehmet. "İltizam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/154-158. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Genç, Mehmet. "Mâlikâne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/516-518. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.

- Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 11. Baskı., 2014.
- Genç, Mehmet. “Yed-i Vâhid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/378-383. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.
- Genç, Mehmet. "Esham". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/376-380. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.
- Günay, Hacı Mehmet. “Süknâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/48-50. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.
- Hacak, Hasan. *İslam Hukukunun Klasik Kaynaklarında Hak Kavramının Analizi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Haddâd, Ebu Bekir el-. *el-Cevheretü'n-neyyire*. 2 Cilt. Kahire: Matbaatü'l-Hayriyye, 1. Baskı., 1904.
- Hassâf, Ebû Bekr Ahmed b. Ömer. *Ahkâmü'l-Evkâf*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfe ed-Dînîyye, t.y.
- İbn Âbidin, Muhammed Emin. *el- 'Ukûdü'd-dürriyye fî tenkîhi'l-Fetâva'l-Hâmidîyye*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.
- İbn Âbidin, Muhammed Emin. *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*. 6 cilt Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2. Baskı., 1992.
- İbn Âbidin, Muhammed Emin. “Tahrîru'l-ibâre fî men hüve evlâ bi'l-icâre”. *Mecmuatü Resâil-i İbn Âbidin*. İstanbul: Osmanlı Matbaası, 1325.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn. *el-Bahrü'r-râ'ik*. 8 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâb el-İslâmî, 2. Baskı., t.y.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn. *Fethu'l-kadîr*. 10 Cilt. Mısır: Matbaatü Masfâ el-Bâbî, 1. Baskı., 1970.
- İnan, Ahmet. *Arşiv Belgeleri Işığında Gedik Hakkı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994.
- İpşirli Argıt, Betül. “Osmanlı İstanbul’unda Giyim Kuşam”. *Büyük İstanbul Tarihi*. Erişim 10 Ocak 2024. <https://istanbultarihi.ist/118-osmanli-istanbulunda-giyim-kusam?q=giyim%20ku%C5%9Fam>
- İpşirli, Mehmet. “Hikr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/525-526. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.
- Kadri Paşa, Muhammed. *Mürşidü'l-hayrân ilâ ma'rifeti ahvâli'l-insân*. Bulak: Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1891.

- Kal'a, Ahmet. *Debbağlıktan Dericiliğe: İstanbul Merkezli Deri Sektörünün Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 1. Baskı., 2012.
- Kal'a, Ahmet. "Esnaf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/423-430. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.
- Kal'a, Ahmet. *İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1998.
- Kal'a, Ahmet (ed.). *İstanbul Esnaf Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1997.
- Kal'a, Ahmet. "Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Genel Bir Değerlendirme". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1 (01 Mayıs 2003), 245-266.
- Kallek, Cengiz. "Kirdâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/61-62. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr el-. *Bedâ'i'ü's-şanâ'i' fî tertîbi's-şerâ'i*. 7 Cilt. Mısır: Matbaatü Şirketi'l-Matbûât el-İlmiyye/Matbaatü'l-Cemâliyye, 1. Baskı., 1910.
- Kaya, Münir Yaşar. *Ömer Hilmi Efendi ve İthâfu'l-Ahlâf fî Ahkâmî'l-Evkâf İsimli Eseri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Kaya, Süleyman. *Osmanlı Hukukunda İcareteyn*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Kiracı, Abdullah. "Bina Vakıflarında Kalıcılık (Hakk-ı Karar) Şartı". *Baran Dergisi*. Erişim 15 Mart 2024. <https://www.barandergisi.net/bina-vakiflarinda-kalicilik-hakk-i-karar-sarti>
- Koyuncu Kaya, Miyase. "The Dilemma of the Ottoman State: Establishing New Gediks or Abolishing Them". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8/5 (2013), 441-463.
- Koyuncu, Miyase. *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Esnafı (İstanbul ve Bursa Örnekleri)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Biliimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Koyuncu, Miyase. *The Institution of Gedik in Ottoman Istanbul, 1750-1850*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Koyuncu, Nuran. "Osmanlı Devleti'nde Esnaf Gediklerinin Hukuki Esasları, Gelişimi ve İlgaı". *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 26/2 (2018), 47-76.
- Kubbealtı Lugatı. "Künk". Erişim 25 Ocak 2024. <https://lugatim.com/s/k%C3%BCnk>
- Kudûrî, Ahmed b. Ebî Bekr el-. *el-Muhtasar*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı., 1997.

- Kuran, Timur (ed.). *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. yy İstanbul’unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*. 10 Cilt. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Basım, 2010.
- Kütükoğlu, Mübahat. *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2. Baskı., 1998.
- Mantran, Robert. *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*. 2 Cilt Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990.
- Merginânî, Burhâneddin el-. *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti’l-mübtedî*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâs el-Arabî, t.y.
- Mevsilî, Abdullah b. Mahmud el-. *el-İhtiyâr li-ta’lîl’l-Muhtâr*. 5 Cilt. Kahire: Matbaatü’l-Halebî, 1937.
- Meydânî, Abdülganî b. Tâlib el-. *el-Lübâb fî şerhi’l-Kitâb*. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü’l-İlmiyye, t.y.
- Müsakkafât ve Müstegallât-ı Evkâfın Muamelatı Nizamı, Müsakkafât ve Müstegallât-ı Evkâfın Muamelatı Nizamı. Düstur I. Tertip 2 (1873).
- Öğüt, Tahir. “Sanayi Devrimi Başlangıcında İstanbul’da Boyacı Esnafı Örneğinde Tekstil Sanayisinin Durumu”. *Fiscaoeconomia* 3/3 (30 Eylül 2019), 181-197. <https://doi.org/10.25295/fsecon.2019.03.012>
- Öz, Mehmet. “İstanbul Nüfusu: Fetihden XVIII. Yüzyıl Sonlarına Kadar”. *Büyük İstanbul Tarihi*. Erişim 25 Ocak 2024. <https://istanbultarihi.ist/94-istanbul-nufusu-fetihten-xviii-yuzyil-sonlarina-kadar?q=istanbul%20n%C3%BCfusu>
- Özcan, Ruhi. “Osmanlı Devleti’nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 17 (01 Aralık 2005), 237-266.
- Özen, Şükrü. "Osmanlı Dönemi Fetva Literatürü". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 249-378.
- Özkaya, Yücel. *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1. Baskı., 1985.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.
- Semerkindî, Alâüddîn es-. *Tuhfetü’l-fukahâ*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2. Baskı., 1994.
- Sıdkı. *Gedikler*. ed. Kamil Ali Gıynaş. Ankara: Gazi Üniversitesi Ahilik Kültürünü Araştırma Merkezi, 2004.
- Sözce. “Başka Çıkmak Ne Demek?”. Erişim 27 Ocak 2024. https://sozce.com/nedir/36688-baska-cikmak#google_vignette

- Sudi, Süleyman. *Defter-i Muktesid*. İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1890.
- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmanî*. 6 Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Şeyhîzâde, Abdurrahman. *Mecma' u 'l-enhur fî şerhi Mülteka 'l-ebhur*. 2 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1910.
- Şeyhülislam Feyzullah Efendi. *Fetâvâ-yı Feyziyye*. ed. Süleyman Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.
- Trablusî, Burhâneddin. *el-İs'âf fî ahkâmî 'l-evkâf*. Cidde: Câmîatü'l-Melik Abdülaziz Merkezü'n-Neşr el-İlmî, 2012.
- VGM, Vakıflar Genel Müdürlüğü. "Vakıf Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü". Erişim 14 Ocak 2024.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Osmanlı Vakıf Hukukuna Giriş: Ahkâm-ı Evkâf*. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 1. Baskı., 2020.
- Yaycıoğlu, Ali. "Perdenin Arkasındakiler: Osmanlı İmparatorluğunda Sarraflar ve Finans Ağları Üzerine bir Deneme". *Journal of Turkish Studies* 51 (2019).
- Yaycıoğlu, Ali. "Osmanlı Erken Moderni". çev. Özgün Kabacaoğlu. *Tarihyazımı* 3/2 (2021), 286-289.
- Yı, Eunjeong. *17. Yüzyıl İstanbul'unda Lonca Dinamikleri*. çev. Barış Zeren. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı., 2018.
- Yıldırım, Onur. "Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm: 1650-1826". *Toplum ve Bilim Dergisi* 83 (1999), 146-178.
- Yıldırım, Zafer. "Osmanlı Devleti'nde Esnafın Genel Özellikleri ve XVIII. Yüzyıl Konya Esnafıyla İlgili Bazı Tespitler". *Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi* 1/5 (2021), 305-321.
- Yıldız, Kenan. *1660 İstanbul Yangınının Sosyo-Ekonomik Tahlili*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Zekeriyazâde, Yahyâ Efendi. *Fetâvâ-yı Yahya Efendi*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1087.

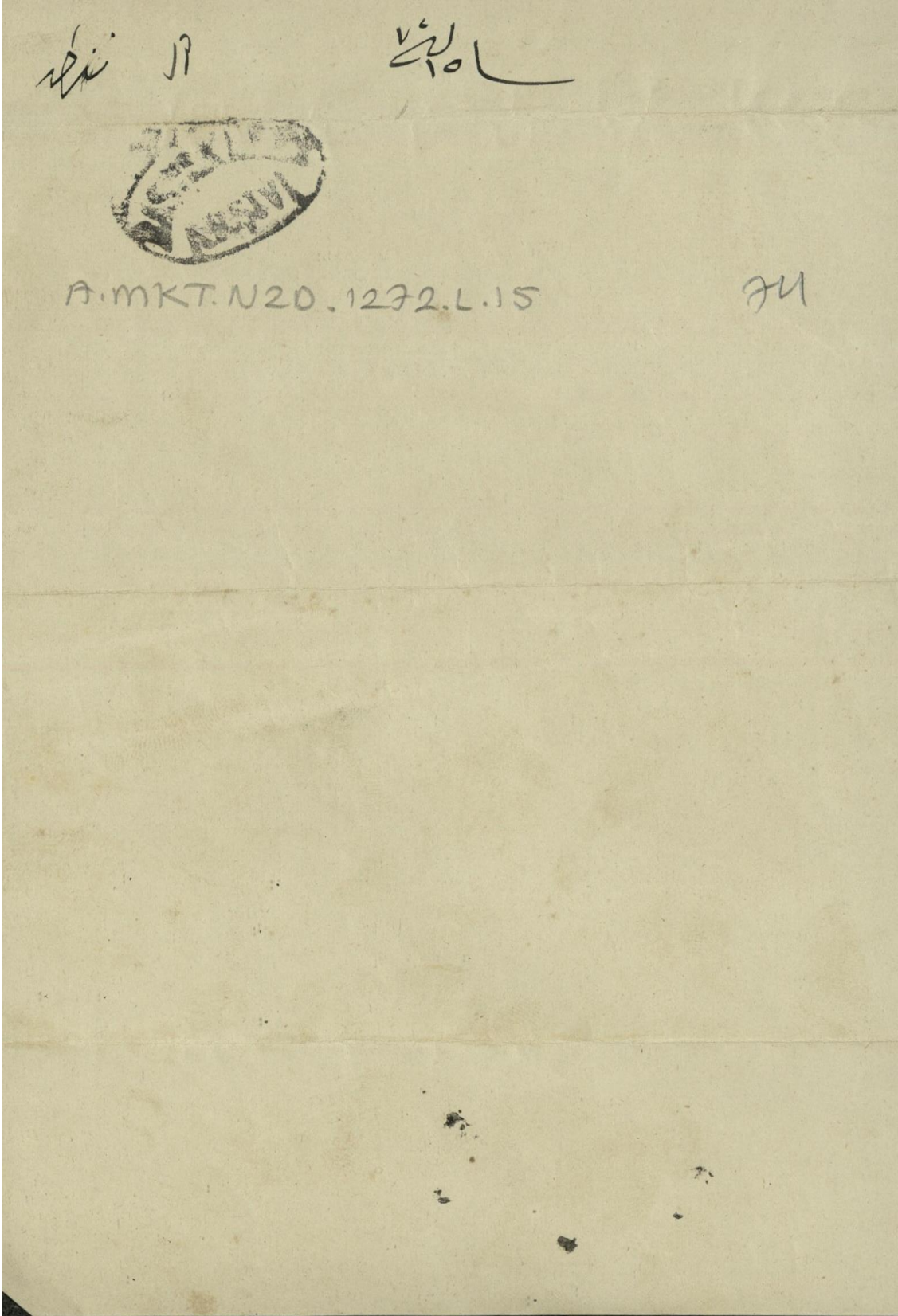
Ek 1: 1855 Tarihli Bir Gedik Senedi (ön yüzü)

اوقاف لکھنؤ نفاذ بہار
 بعد از
 قادیان حیدر خان خانم
 منی حیدر خان خانم
 مدنی منظور و لایہ
 و خانم موصی بہار خان خانم
 لکھنؤ بیہار سید خان خانم

۱۵

OSMANLI ARŞIVI		
A.} MKT.NZD		
186	76	

Ek 1: 1855 Tarihli Bir Gedik Senedi (arka yüzü)

ÖZ GEÇMİŞ

Ad Soyad: Nazan LİLA	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Marmara Üniversitesi
Fakülte	İlahiyat Fakültesi
Bölümü	İlahiyat
Yüksek Lisans	
Üniversite	Sakarya Üniversitesi
Enstitü Adı	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Temel İslam Bilimleri
Programı	İslam Hukuku
Makale ve Bildiriler	
1. Genç, Abdullah Talha - Durmuş, Muhammed Emin - Lila, Nazan. “E-Pazaryerlerinde Sunulan E-Cüzdan Hizmetinin ve Avantajlarının Fıkhi Açıdan Değerlendirilmesi”. <i>İlahiyat Tetkikleri Dergisi</i> 58/1 (Aralık 2022), 44-56. 2. Ülev, Salih – Selçuk, Mervan – Lila, Nazan. “Günümüzde Fındık Bahçelerinde Gerçekleştirilen Yarıcılık Uygulamalarının Hanefi Mezhebindeki Müsâkât Akdi Hükümleri Çerçevesinde Değerlendirilmesi”. <i>Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i> 24/45 (2022), 1-27. 3. Özdemir, Mücahit – Lila, Nazan. “Katılım Bankacılığında Kullanılan Yatırım Vekaleti Hesaplarının Fıkhi ve İktisadi Tahlili”. <i>Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i> 22/42 (2020), 343-372. 4. Lila, Nazan. “İslam Hukuku Açısından Online Alışverişte Teslimin Gerçekleşmemesine Bağlı Garar ve Sonuçları”. <i>Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i> 21/39 (2019), 253-279. 5. Kapıcı, Nazan. “Katılım Bankalarının Murabaha İşlemlerinde Malın Kabzı Meselesinin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi”. <i>Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi</i> 4/2 (2018), 43-61. 6. Kapıcı, Nazan. “‘Neşrü’l-Arf’ Adlı Risalesi Bağlamında İbn Âbidîn’in Örf Anlayışı”. <i>Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i> 4/1 (2017), 91-108. 7. Lila, Nazan. Hanefi Mezhebinde Mudaribin Tazmin Sorumluluğu Meselesi ve Katılım Bankacılığı Uygulamalarına Yansıması. 9. <i>Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi</i> (Tam Metin Bildiri), 2021.	